

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

СОЦІАЛЬНЕ ПІЗНАННЯ

Монографія

За загальною редакцією проф. О. С. Пономарьова

ХАРКІВ
ХНУМГ
2014

УДК 133.2:316.3
ББК 60.0
С69

*Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу видавництва заборонено*

Рекомендовано Вченою радою Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова, протокол № 10 від 31. 05. 2013 р.

Рецензенти:

В. Г. Кремень, академік НАН України, доктор філософських наук, професор, Президент Національної академії педагогічних наук України;

Л. В. Губерський, академік НАН України, доктор філософських наук, професор, ректор Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка;

М. І. Михальченко, член-кор. НАН України, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Соціальне пізнання : монографія / В. М. Бабаєв, О. С. Пономарьов, С69 С. М. Пазиніч, С. О. Заветний ; за заг. ред. О. С. Пономарьова ; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Х. : ХНУМГ, 2014. – 320 с.
ISBN 978-966-695-316-5

Аналізуються природа, сутність і зміст поняття соціального пізнання в загальному контексті пізнавальної потреби людини та її відповідної діяльності. Автори виходять з подвійного сенсу соціального пізнання як механізму пізнання суспільством зовнішнього світу і формування суспільної свідомості та механізму пізнання закономірностей функціонування і розвитку самого суспільства. Детально розглянуто специфіку соціального пізнання та його функції, а також проблеми пізнання феноменів держави, влади і політики. Істотну увагу приділено філософській рефлексії майбутнього людської цивілізації й ролі суспільного пізнання у її збереженні.

Іл. 30, Бібліогр.: 201 назва.

УДК 133.2:316.3
ББК 60.0

ISBN 978-966-695-316-5

© В. М. Бабаєв, О. С. Пономарьов,
С. М. Пазиніч, С. О. Заветний, 2014
© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2014

ВСТУП

Напевне, немає у світі більш цікавого, складного і таємничого об'єкта для пізнання, ніж сама людина. Однак вона пов'язана величезною множиною різноманітних зв'язків і взаємовідносин із значною кількістю інших людей, утворюючи з ними різні соціальні угруповання, сукупністю яких стає соціум. Надзвичайно складне і суперечливе утворення, соціум з давніх пір привертає увагу філософів. Однак і до сьогодні немає єдиного підходу до визначення його сутності. Так, Е. Дюркгейм вбачав у ньому якусь надіндивідуальну духовну реальність, яка ґрунтується на колективних уявленнях. У свою чергу, М. О. Бердяєв розглядав соціум як реальність, що породжується певною спрямованістю духу й існує не об'єктивно, а як ілюзія свідомості, «об'єктивація» людських відносин. На переконання ж С. Л. Франка, це таке духовно-моральнісне утворення, яке пов'язане з підкоренням людської волі «належному». Хоча цілком очевидно, що соціум не може зводитися і не зводиться тільки до духовної субстанції.

І дійсно, існують й інші підходи до розуміння сутності соціуму. Наприклад, М. Вебер вважав його такою взаємодією людей, яка є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій. Т. Парсонс розглядав соціум як таку систему відносин між людьми, в основі якої лежать норми і цінності. К. Маркс же та його послідовники підходили до розуміння соціуму з послідовно матеріалістичних позицій, визначаючи його як таку сукупність об'єктивних суспільних відносин, яка існує в історично визначених формах і складається в процесі спільної практичної діяльності людей. Таким чином, тут і сходяться індивідуальна й суспільна сутність людини, оскільки соціум виступає як всі ті зв'язки і відносини, в яких індивіди перебувають один з одним, як ансамбль суспільних відносин, в яких живе і діє людина.

До речі, саме цьому питанню було присвячено спеціальну секцію XVIII Всесвітнього філософського Конгресу (Брайтон, 1988), в процесі роботи якої виявився повний збіг поглядів філософів колишнього Радянського Союзу та

їх західних колег відносно дійсно великої заслуги К. Маркса у зведенні індивідуального до соціального: вперше було подолано антиномію «індивід і суспільство», що мучила мислителів минулого, та метафізичність, в силу якої людина розглядалася як абсолютно автономна одиниця, а суспільство уявлялося механічною сумою, агрегатом індивідів [83, с 44].

У Філософському словнику соціальних термінів, який істотною мірою відображає результати соціального пізнання, досягнуті колективом авторів на чолі з В. П. Андрущенком, соціум визначається як велика стійка соціальна спільність, «для якої характерною є єдність умов життєдіяльності людей в певних суттєвих відносинах, що пов'язано зі спільністю культури». Вони підкреслюють, що головною ознакою індивідів, що входять до складу цієї соціальної спільності, є «свідомість, цілеспрямована діяльність, спілкування, генетичний і функціональний зв'язок, що приведе до створення відмінного від природи предметно-духовного світу культури». Соціум, на їх думку, являє собою «предметне буття людини, її предметне існування в середовищі культури. Соціум – діяльне спілкування людей, їх творчість в усіх галузях суспільного життя: створення матеріальних і духовних цінностей, перетворення природи, формування певних якостей у людини. Вища форма соціуму – суспільство як цілісна система» [172, с. 556].

Суперечність між біологічною та соціальною природою людини виступає джерелом суперечності між індивідуальними та суспільними її інтересами. Ці суперечності істотною мірою долаються її участю у спільній з іншими людьми діяльності, що стає чи не єдиною можливістю задовольнити потреби та інтереси людини. Таким чином, необхідність спільної діяльності постає і одним з проявів суспільної природи людини, і водночас однією з передумов цієї природи. Іншими проявами виступають спілкування та взаємодія в різних сферах суспільного життя, яка не носить діяльнісного характеру. Хоча ще Аристотель свого часу стверджував, що призначенням людини є розумна діяльність.

Цілком зрозуміло, що міжособистісне спілкування і взаємодія взагалі,

не говорячи вже про спільну діяльність, вимагають не тільки певного рівня взаєморозуміння між її учасниками, а й певної єдності у світорозумінні, певної міри єдності поглядів на суспільство, на цілі, сенс і характер своєї діяльності. Така ж єдність (нехай обмежена, суперечлива, але об'єктивно існуюча) є одним з результатів надзвичайно складного і також суперечливого феномену, яким є соціальне пізнання.

Його складність і суперечливість закладені вже в самій неоднозначності сенсу поняття соціального пізнання. Дійсно, воно означає, з одного боку, *пізнання суспільством зовнішнього світу*, формування суспільної свідомості та більш-менш адекватного відображення в ній картини світу. Вся сукупність процесів, спрямованих на досягнення цих цілей, інтегрально може бути зведена до освіти і науки, які самі по собі також є надзвичайно складними феноменами, що постійно розвиваються. Тут передовсім мається на увазі досить розвинений і розгалужений цикл природничих наук та цикл відповідних навчальних дисциплін, що вивчаються в системі освіти.

З іншого ж боку, соціальне пізнання являє собою *пізнання самого суспільства*, його сутності й закономірностей його функціонування та розвитку. В ідеалі метою цього пізнання, за В. М. Бабаєвим, пило б бути досконалення суспільних відносин, змісту та характеру управління ними з тим, щоб вони відповідали цим закономірностям. На їх пізнання спрямовано цілий цикл соціальних наук, включаючи соціальну філософію, соціологію, історію, політологію та інші, а також побудовані на їхній основі навчальні дисципліни, що викладаються учням і студентам.

Між розглянутими двома смислами терміну «соціальне пізнання» дещо проміжну позицію посідає цикл наук про людину, який певною мірою може бути віднесений і до природничих, і до соціальних наук, а також відповідний цикл навчальних дисциплін гуманітарного спрямування. Оскільки в системі вищої освіти визначального значення у формуванні професійної компетенції майбутніх фахівців набуває їх підготовка зі спеціальних та професійно орієнтованих дисциплін, розвиток світоглядних позицій і загальної культури

покладається на два цикли: фундаментальних та соціально-гуманітарних дисциплін. Таке об'єднання останніх є дещо умовним, бо гуманітарні науки вивчають людину і як природну, і як суспільну істоту.

Однак, повертаючись до самого поняття соціального пізнання, слід зазначити, що обидва його сенси являють собою у суто гносеологічному відношенні дуже цікавий і глибокий об'єкт пізнання. Адже взагалі будь-яка спроба пізнання самого пізнання відразу стикається з такою колізією, що тут пізнання виступає одночасно і об'єктом пізнання, і його інструментарієм, і процесом. І в цій ситуації дослідникові мають бути притаманні достатній рівень філософської культури, чіткі світоглядні позиції, широкий кругозір та належне володіння логікою і методологією наукового дослідження.

Ось чому для дослідження феномену соціального пізнання уявляється доцільним спочатку окреслити сутність поняття методу, сучасне розуміння якої в результаті кризи марксистської філософії лишається дещо розмитим і вимагає серйозної рефлексії та певного критичного переосмислення. Як пише Л. В. Суркова, «сучасне осмислення поняття методу пізнання пов'язане із загальними кардинальними змінами в розумовій діяльності, переходом до нової природничонаукової і світоглядної парадигми мислення у ХХ столітті та відмовою від колишніх стандартів раціональності» [159, с. 117].

Дійсно, певна методологічна криза в пострадянській філософії особливо гостро ставить питання формування нового філософського методу пізнання. Є. О. Антонов у зв'язку з цим вважає, що «можна цілком впевнено говорити про соціокультурні та гносеологічні корені цієї кризи». На його думку, «для філософії є тут дві небезпеки. З одного боку, проголошення «метода спроб і помилок» в якості всезагального філософського метода, а з іншого – ігнорування загального філософського метода та відстоювання тих чи інших спеціальних філософських методів як єдино істинних» [12, с.5].

Слід підкреслити, що ще більш складною є ситуація з методами у сфері соціального пізнання. Закони, які відкриває той чи інший дослідник, з часом виявляються далеко не всезагальними, а то і взагалі вони не є законами. На

об'єктивні процеси суспільного розвитку накладаються, вносячи істотні зміни у їх перебіг, суб'єктивні інтереси й можливості впливу того чи іншого можновладця. Спроби правителів щось зробити виявляються марними, а то й призводять до результатів, прямо протилежних очікуванім.

Взагалі в соціальному пізнанні є багато чого суперечливого і навіть дещо таємничого, зумовленого високим рівнем невизначеності результатів взаємодії об'єктивного і суб'єктивного. Адже сама філософська категорія «соціальне» досліджена з недостатньою глибиною, оскільки її сенс і зміст тісно переплітаються з атрибутами категорій «природне» та «індивідуальне». Крім того, належна рефлексія гносеологічних аспектів соціального не може бути відокремлено від його історичних, етичних та правових аспектів. Сенс соціального та його пізнання вимагає також всебічного розгляду таких його онтологічних аспектів, як економічне і політичне буття суспільства, суто соціальне й екологічне буття. Нарешті, величезну роль у функціонуванні та розвитку суспільства відіграє духовне його буття, насамперед культура в надзвичайно широкому розмаїтті її форм і проявів, пануючі життєві цілі й цінності, які визначають характер міжособистісних відносин.

Звертаючи увагу на необхідність аналізу різних буттєвих аспектів суспільного життя, ми розуміємо, що соціальне не зводиться до суспільства, воно є набагато ширшим, хоча й знаходить саме у суспільстві своє найбільш концентроване вираження. Однак соціальне є в кожному індивіді, навіть якщо воно явно ним і не усвідомлюється. Іманентні йому особистісні погляди і світоглядні позиції, моральнісні принципи і переконання, життєві цілі й цінності, який би інтимний характер вони не носили, є саме породженням соціального в людині, одним з найбільш характерних проявів її соціальної природи. Ми вже не говоримо про мову і мовлення, про взаємовідносини і спілкування, про суспільний поділ праці та інші ознаки і водночас витоки соціального. А для повноти картини В. М. Бабаєв додає ще й феномени влади, права, політики, іманентні соціальному, що часто сприймаються людьми чи не як єдині прояви соціального.

Цілком очевидно, що без розуміння сутності цих часткових проявів не може бути й мови про глибоке соціальне пізнання взагалі. Воно цікавило і хвилювало мислячих людей з давніх пір. Спроби соціального пізнання, розуміння сутності політики, зустрічаємо ще у працях античних філософів. Так, Аристотель і Платон розвивали політичні концепції філософсько-етичного спрямування. Платон називав політику «царським мистецтвом», а Аристотель дійсно вважав її мистецтвом і пов'язував з практикою суспільного життя держав-полісів давньої Греції.

На межі XIX і XX століть істотний внесок в соціальне пізнання вніс Макс Вебер, який намагався, за словами К. Ясперса, розв'язати головне питання своїх досліджень з соціології релігії: чому на Заході виник капіталізм? Він прагнув показати всю складну систему каузальних зв'язків. Відомий французький дослідник Р. Арон вважав М. Вебера засновником сучасного світогляду, підвалинами якого стали плюралізм та релятивізм, відмова від моно каузальності у представленні історичних явищ [15, с. 15]. Оригінальний культурологічний підхід до розкриття природи філософії і всього соціального пізнання розвивав німецький філософ В. Віндельбанд. Цивілізаційний підхід до соціального пізнання, зокрема до розуміння історії людства, який започаткував російський мислитель М. Я. Данилевський, розвивали О. Шпенглер та А. Тойнбі.

Особливу увагу вчених і широкої громадськості проблеми соціального пізнання привертають сьогодні, коли глибокі суспільно-політичні, соціально-економічні й духовно-культурні зрушення набули глобального характеру, а демократизація суспільного життя все більш виразно стає вимогою часу. Соціальне пізнання відіграє тут подвійну роль: з одного боку, воно дозволяє нам глибше розуміти зміст, сутність і характер суспільних процесів, що відбуваються, і свідомо використовувати свої можливості пливати на їх перебіг та спрямування, а з іншого – під впливом цих змін воно посилює потребу в подальшому їх пізнанні.

1. СУТНІСТЬ І МЕТОДИ ПІЗНАННЯ

Хоча процеси поступового пізнання людиною зовнішнього світу, самої себе, свого призначення і місця у цьому світі розпочалися фактично з моменту появи самої людини як біологічного виду *Homo sapiens*, але вони й сьогодні далекі не тільки від завершення, а й від глибокого розуміння самого феномену пізнання. Адже на відміну від інших живих істот на Землі, які задовольняють свої потреби виключно на рівні інстинктів і змінюються морфологічно при істотній зміні природних умов, людина, крім інстинктів, керується ще й розумом. І задовольняє вона свої потреби, розуміючи їх сутність і обираючи раціональні шляхи, способи і засоби їх задоволення. А при істотних змінах зовнішнього середовища людина прагне пристосовувати його відповідно до своїх потреб. Якщо досвід у тварин закріплюється на рефлексивному рівні, то у людини він осмислюється і потім трансформується у певну картину світу і свідому цілеспрямовану діяльність, якій передують попереднє цілепокладання й поліваріантний аналіз можливостей вибору найбільш доцільних шляхів і способів цієї діяльності.

Таким чином, пізнання йде не лише від безпосереднього чуттєвого досвіду, але й від його осмислення та узагальнення. Крім того, людина й сама передає надбання вже осмисленого досвіду іншим людям. Можна зауважити, що й у світі тварин також має місце подібне передавання. Адже дійсно, хижак навчають своїх нащадків прийомам полювання, птахи навчають пташенят літати тощо. Однак людина, по-перше, передає набутий досвід не тільки своїм власним дітям, а й іншим людям. По-друге, при цьому відбувається передавання набагато більшого обсягу інформації, в якій сам досвід міститься уже в опосередкованій формі. По-третє, досвід, що при цьому передається, також у більшості випадків, отриманий людиною не безпосередньо через органи чуття, а в результаті переосмислення отриманого від інших людей знання, частіш за все в системі освіти. Нарешті, по-четверте, якщо у тварин відбувається передавання лише досвіду, необхідного для

задоволення біологічних потреб, то люди здійснюють передавання від одного покоління до іншого всього величезного обсягу надбань матеріальної і духовної культури для того, щоб сприяти належній підготовці підростаючих поколінь до успішного життя й діяльності в конкретних умовах певного соціуму, передати естафету подальшого примноження і розвитку культури.

Безумовно, люди пізнають зовнішній світ, в тому числі й соціальну сферу, для своїх практичних потреб. Однак тільки цими потребами люди не обмежуються. Адже однією з найхарактерніших ознак людини є іманентне їй прагнення до пізнання, допитливість, завдяки якій людина часто прагне пізнати щось нове, таке, що їй ніколи в житті не знадобиться, і вона про це добре знає, але все одно витрачає час, інтелектуальні, емоційні та фізичні зусилля заради отримання нового знання. Відверто говорячи, значна частина того матеріалу, який кожен з нас вивчає у школі чи у вищому навчальному закладі, цілком можливо, жодного разу не бути затребуваною у реальному житті. Але ж ми більш чи менш добросовісно його вивчаємо, тому що знання нам стають цікавими просто самі по собі.

Стосовно ж соціального пізнання, слід зазначити, що воно особливо цікаве і важливе для людей, оскільки надає їм можливість пізнавати сутність та основні закономірності функціонування і розвитку соціуму, в якому кожному з нас доводиться жити й діяти. А користуючись результатами цього пізнання, люди можуть свідомо формувати і проявляти свою громадянську активність, спрямовуючи її на удосконалення самого соціуму і системи тих міжособистісних, міжкласових та інших відносин, на максимально можливу їх гармонізацію. Крім того, знання соціальних закономірностей дозволить людям утримуватися від дій, які суперечать як цим закономірностям, так і прийнятим в даному суспільстві звичаям, моральнісним і правовим нормам.

Безумовно, все зазначене є справедливим і для пізнання природних об'єктів і явищ. Його результати трансформуються в систему знань та у розуміння, виступають орієнтирами людської діяльності, основою її логіки та методології, а відтак і запорукою успішності та результативності. Сьогодні ж

однак людство накопичило такий обсяг знань, що подальше пізнання істотно ускладнюється, а потреба в ньому постійно зростає. Але водночас виникає й необхідність у філософській рефлексії самого феномену пізнання й чіткого розуміння його сутності та механізмів реалізації. Ось чому вважаємо за доцільне детальніше розглянути сутність людського пізнання.

Сьогодні раціональним уявляється підхід до її розуміння з позицій типів діяльності в межах суб'єкт-об'єктних відносин. Взагалі саму діяльність суб'єкта можна розділити на три таких основних типи: практичну, ціннісно-орієнтаційну та пізнавальну. При цьому характер пізнавальної діяльності, на відміну від практичної, є духовним, вона сама по собі не змінює речовинно-субстрактних, матеріальних систем, не перетворює природи і суспільства. На відміну ж від духовно-орієнтаційної, пізнання дає можливість отримувати інформацію не про цінності, а про сутності. Акт її оцінки, що включається до складу цієї діяльності являє собою усвідомлення того, що ті чи інші об'єкти і явища здатні (або нездатні) задовольнити певні людські потреби та інтереси.

Разом з тим слід зазначити, що сьогодні, принаймні на повсякденно-побутовому рівні, майже не виникає сумнівів у пізнаваності світу. Хоча ця проблема стояла в центрі уваги ще у античних філософів, її глибоко вивчали І. Кант, Г. Гегель, вона й у пізніше привертала увагу дослідників (Б. Рассел, С. Франк, Е. Гартман, Л. Вітгенштейн, Р. Карнап та інші). Серед сучасних дослідників слід в першу чергу назвати такі прізвища, як Є. О. Антонов, Е. В. Ільєнков, Є. П. Ільїн, В. О. Лекторський, М. К. Мамардашвілі, О. Г. Спіркін, І. Т. Фролов та інші. І протягом всього історичного розвитку філософії в ній відбувалося зіткнення й зіставлення різних підходів і напрямків: своєрідний гносеологічний оптимізм і агностицизм, сенсуалізм і раціоналізм, дискурсивізм (логоцизм) та інтуїтивізм тощо. Характерно, що сама проблема пізнаваності світу та її можливих меж виникла й зростала не з довільної цікавості, а з реальних труднощів, що час від часу зустрічаються на шляху пізнання і практичної діяльності. Дійсно, царина зовнішнього прояву сутності речей і явищ сприймається і відображається органами чуття, але

достовірність отриманої при цьому інформації у багатьох випадках лишається сумнівною, а то інколи і взагалі ця інформація виявляється хибною. Тому проблеми пізнання, істини, її верифікації тощо лишаються достатньо актуальними і сьогодні.

Слід звернути увагу й ще на один цікавий аспект пізнання, пов'язаний з дослідницькою творчістю С. Л. Франка який разом з іншими російськими філософами працював над проблемами філософії життя. На їх переконання, філософський принцип життя наповнюється смислом і змістом перш за все через поняття так званого «живого знання». За словами Франка, «окрім чуттєвого й інтелектуального споглядання нам властивий ще й особливий, і притому первинний тип знання, який можна було б назвати живим знанням, або знанням-життям». Вчений підкреслював, що «у цій духовній установці те, що пізнається, не надходить нам зовні, як відмінне від нас самих, а немов би злите з самим нашим життям. І наша думка народжується і діє якось з глибини самої реальності, здійснюється у самій її стихії. Те, що ми відчуваємо як наше життя, немовби само відкриває себе нам, – відкривається нашій думці, яка невід'ємно присутня у цьому житті».

Особливістю цього «живого знання», на переконання філософа та його послідовників, є те, що воно «виношується» нами у глибині нашого життєвого досвіду, а вже на ньому, як на фундаменті, виростає думка як «предметне знання». Аналізуючи його, Франк прагне чітко розмежувати предмет і зміст знання про нього. За його словами, у будь-якому знанні ми можемо знайти, з одного боку, спрямованість на щось, що в силу цієї спрямованості виступає для знання його предметом, а з іншого боку, уловлення, визнання у цьому предметі певних визначеностей, які утворюють зміст знання. У цьому моменті філософ наслідує ідеї таких мислителів, як І. Кант та неокантіанці, Е. Гуссерль, К. Штумпф, а також його співвітчизники В. С. Соловйов та Л. М. Лопатін.

Цікавим є й підхід Франка до поняття неосяжного. Він вважає, що кожен, хто дійсно пізнає, завжди добре усвідомлює, і чим він значніший, тим

сильніше у нього це відчуття, що все пізнане ним є лише нехтовно, безмірно мала частина непізнаного і невідомого. Більш того, що й воно само пізнане лише частково і значною мірою лишається для нього темним, нез'ясованим. Як тут не згадати Сократа з його широко відомим висловом «Я знаю лише те, що я нічого не знаю».

1.1. Сутність пізнання

Інтуїтивно, здавалося б, зрозуміле кожному поняття «пізнання», в дійсності виявляється далеко не простим. Про це свідчить хоча б той факт, що гносеологія й епістемологія як науки, що вивчають сутність і проблеми пізнання, та як одні з основних філософських дисциплін, продовжують активно розвиватися. Більш того, з часом множитья коло нових проблем, які становлять об'єкт і предмет їх дослідження. І водночас точаться серйозні дискусії про сутність і природу самого пізнання, про його джерела, можливості й межі, про співвідношення пізнання з досвідом, знанням і розумінням. Адже погляди на ці феномени з часом змінюються, причому зміни відбуваються в результаті широких дискусій, іноді доволі гострих суперечок. Досить звернутися до такого загально визнаного класика, яким вважається І. Кант. На його глибоке переконання, «без сумніву, будь-яке наше знання починається з досвіду, насправді, чим же пробуджувалася би до діяльності наша пізнавальна здатність, якщо не предметами, котрі діють на наші почуття і частково самі формують уявлення, частково спонукають наш розум порівнювати їх, зв'язувати чи розділяти і таким чином переробляти грубий матеріал чуттєвих вражень у пізнання предметів, що називається досвідом? Таким чином, ніяке пізнання не передує у часі досвіду, воно завжди починається з досвіду» [74, с. 36].

За визначенням Є. В. Хомича у Новітньому філософському словнику пізнання – це «творча діяльність суб'єкта, орієнтована на отримання достовірних знань про світ. Пізнання є сутнісною характеристикою буття і

культури і в залежності від свого функціонального призначення, характеру знання та відповідних засобів і методів може здійснювати в таких формах: буденне, міфологічне, релігійне, художнє, філософське та наукове. Вихідну структуру пізнання являє суб'єкт-об'єктне відношення, де питання про можливість адекватного відтворення суб'єктом сутнісних характеристик об'єкта (проблема істини) є центральною темою гносеології. В залежності від розв'язання цього питання в філософії виділяються позиції пізнавального оптимізму, скептицизму та агностицизму. Істина вступає як універсальна мета пізнання». При цьому вчений підкреслює, що «найзагальнішими об'єктами пізнання можна виділити природу, суспільство і людину та співвіднесені з ними природниче, соціальне та гуманітарне знання. Особливим видом пізнання виступає самопізнання, яке з часів Сократа є однією з центральних тем в філософії та одночасно являє собою один з найістотніших модусів індивідуального буття» [178, с. 766-767].

Пізнання являє собою тільки одну, хоча й надзвичайно важливу ланку у складному ланцюжку процесів освоєння людиною світу, в якому вона існує і невід'ємною частиною якого вона сама виступає. Поняття, яке вкладається у сам термін «пізнання», не є однозначним, оскільки під ним часто розуміють і мету, і процес, і результат. Однак, як переконливо свідчать і життєва практика, і результати досліджень конкретних наук, і філософська рефлексія, процес пізнання є перманентним і невичерпним. Осягнення істини яка є його кінцевою метою, з часом виявляється своєрідним «стартовим майданчиком» для подальшого пізнання, для поглиблення знань, оскільки у більшості випадків отримана істина є лише відносною, і життя настійно вимагає нового рівня її розуміння.

Тому насправді пізнання необхідно розглядати як інтегральний процес, який дійсно містить у собі мету й результат, його осмислення та практичне застосування. Іманентна йому властивість інтегральності є більш глибокою, ніж просто структурне об'єднання вказаних компонентів. Вона полягає ще й у тім, що кожен ланцюжок послідовності «чуттєве пізнання – теоретичне

осмислення – знання – розуміння – практичне застосування» є не тільки логічним результатом попереднього, але й містить у собі потенціал подальшого пізнання, яке, таким чином, набуває поліциклічного характеру, поступово все більш збагачуючи наші знання про світ та його розуміння, як це наочно показано на рис. 1. Однак при цьому ж виникають і нові проблеми, пов'язані з межами пізнання та можливостями їх розширення.

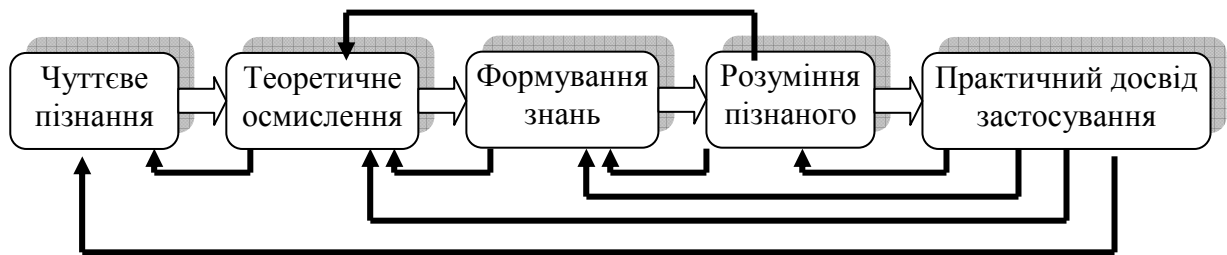

Рис. 1. Загальна структура процесу пізнання

Аналіз наведеної схеми процесуальної структури пізнання дозволяє дійти висновку про те, що кожній наступній ланці цього ланцюжка відповідає один чи декілька циклічних зв'язків, завдяки яким постійно відбувається подальше поглиблення пізнання нами зовнішнього світу і самих себе. Навіть, здавалося б на перший погляд, зайвий цикл між останнім і першим елементами схеми також має важливий сенс. Постає питання, як практичний досвід може впливати на чуттєве пізнання. На нашу думку, для відповіді досить одного прикладу. Якщо недостатньо досвідчена людина в процесі діяльності по освоєнню професії коваля обпеклася, взявши в руки розігрітий залізний предмет, вона вже назавжди знатиме, що з горна виробити голими руками брати небезпечно. Кожна людина може навести безліч подібних життєвих прикладів.

Сутність пізнання і його мета змінювалися і змінюються в процесі розвитку людини і суспільства, причому ці зміни мають нелінійний характер і відбуваються як в онтогенезі, так і у філогенезі. Нелінійність пізнання полягає в тому, що первісна людина пізнавала світ, виходячи виключно з прагматичних потреб і обмежувалася емпіричним рівнем самого пізнання. З

розвитком як самої людини, так і її потреб, які зумовлювали необхідність створення все більш досконалих знарядь праці, вона почала осмислювати результати, а потім і сам процес пізнання. Таке осмислення швидко набувало домінуючого значення, з одного боку, стимулюючи розвиток спочатку міфологічних, потім філософських і нарешті конкретно-наукових уявлень про різні об'єкти і явища та світ у цілому, а з іншого боку, – у свою чергу розвиваючись під впливом отриманих знань і досвіду. Ці процеси та їх взаємозв'язки також можна бачити на рис. 1.

Безумовно, така еволюція відбувалася досить повільно й розтягувалася на тисячоліття. Спочатку осмислення набутого досвіду пізнання і практики було стихійним і далеким від досягнення істини. Випадкове слідування подій могло вважатися причинно-наслідковим зв'язком, а все, що не вкладалося у примітивне знання, обожнювалося. Тому в первісній добі розвитку людства міфологія та пізніше релігія посідали провідні позиції у пізнанні й картині світу. В ці часи, як спеціально підкреслюють А. А. Герасимчук та З. І. Тимошенко, «ілюзорно-фантастичні образи та релігійна віра передували у пізнанні, а позитивно-наукові знання лише виникали, становили окремі, а не пов'язані між собою положення» [51, с. 333].

К. Ясперс вважає, що міфологічна епоха існувала приблизно між VIII та II тисячоліттями до нашої ери. Поступова заміна міфології філософією, на його думку, пояснюється передовсім змінами характеру людського буття, його всебічним одухотворенням. За словами Ясперса, «першопочаткові тверді устої життя починають розхитуватися, спокій полярностей змінюється неспокоєм протиріч і антиномій. Людина вже не замкнута в собі. Вона не впевнена в тому, що знає саму себе і тому відкрита для нових безмежних можливостей. Разом із відчуттям світу і самої себе людина розпочинає відчувати буття» [185, с. 34]. Характерно, що це буття визначається і як світ природи, її речей і явищ, і як світ суспільства, тих феноменів, і явищ, що відбуваються в процесі його функціонування. Одним з таких феноменів стає усвідомлення людиною самої себе відносно інших людей і соціуму у цілому,

до якого вона належить, усвідомлення людиною свого місця в суспільній організації, своїх потреб, цілей та діяльнісних парадигм.

Т. Й. Ойзерман досить образно зазначає, що виникнення філософії означає поступовий перехід від міфів до самостійних, незалежних від зовнішнього авторитету роздумів людини про світ, про її долю. За його словами, з'явилися люди, які дивували своєю здатністю говорити про раніше невідомі речі. Цих людей, напевне, спочатку сприймали як божевільних. Самі ж себе вони почали називати філософами. Спочатку з'явилися філософи, потім – слово «філософ», а ще пізніше – філософія [117, с. 20-21].

В загальній структурі феномену пізнання цікавим є і функціональний його аспект, з позицій якого можна говорити про суб'єкт пізнання, його об'єкт і предмет. Суб'єктом пізнання виступає людина як індивід, здатний відображати у своїй свідомості предмети і явища дійсності. В той же час внаслідок суспільної природи людини суб'єктами пізнання є і різні соціальні групи, і суспільство в цілому. Результатом останнього стає формування такого складного феномену, як суспільна свідомість. Тому в процесі пізнавальної діяльності людина відображає об'єктивну дійсність не тільки завдяки своєму індивідуальному світосприйняттю, але й завдяки активному, цілеспрямованому, або й пасивному впливу на неї та на процеси її пізнавальної діяльності різних форм суспільної свідомості. Цей вплив може суттєво позначатися на змісті й характері пізнання та на його результатах. В результаті виникає цікаве явище взаємовпливу і взаємодії індивідуального пізнання і суспільної свідомості, яке наочно можна представити за допомогою схеми, наведеної на рис. 2.

Об'єктами пізнання в принципі можуть виступати будь-які предмети і явища матеріального чи духовного світу або певна сфера дійсності, на яку спрямована пізнавальна діяльність суб'єкта пізнання. Локальність пізнання зумовлює ту обставину, що об'єкт пізнання звичайно не слід ототожнювати з усією матеріальною чи духовною дійсністю. В кожному конкретному разі об'єктом вважаються тільки ті предмети чи сфери дійсності, які включаються

в пізнавальну діяльність суб'єкта. Уявляється очевидним, що чим вищим є рівень розвитку науки і пізнавальної діяльності людей, тим ширше стає коло явищ, що охоплюються науковим дослідженням, і, отже, коло об'єктів пізнання. Однак практично завжди вся матеріальна чи духовна дійсність являє собою об'єкт пізнання філософії. Як це не парадоксально звучить, але об'єктом пізнання виступає і сам феномен пізнання.

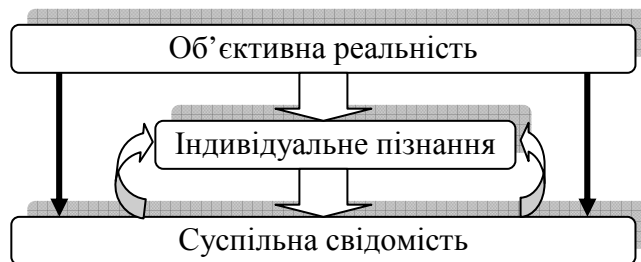

Рис. 2. Взаємодія між об'єктивною реальністю і суб'єктами пізнання

В теорії пізнання, крім поняття його об'єкта, використовується також поняття «предмет пізнання». На перший погляд ці поняття є спорідненими, але їх не слід ототожнювати. Предметом пізнання виступає більш-менш широкий фрагмент дійсності, виділеної з певної сукупності об'єктів у процесі пізнавальної діяльності. Звичайно предметом пізнання вважається частина об'єкта пізнання, яка вичленовується з об'єкта для більш детального розгляду і більш повного її пізнання. Крім того, один і той же об'єкт пізнання може бути предметом дослідження різних наук. Наприклад, мислення як об'єкт пізнання є предметом дослідження таких наук, як логіка, теорія пізнання, психологія, фізіологія вищої нервової діяльності тощо. В той же час гносеологічно протиставлення предмета і об'єкта пізнання є відносним. Структурно предмет пізнання відрізняється від об'єкта тим, що до предмета пізнання включають лише основні, найбільш суттєві властивості об'єкта, що вивчається з точки зору мети і завдання наукового дослідження.

Ускладнення цілей, змісту й характеру діяльності зумовлює потребу людини у все більш глибокому пізнанні світу, самої себе, а також свого індивідуального й суспільного буття. Спроби дати відповіді на складні

буттєві й пізнавальні питання здійснювали мислителі Давнього Китаю, Індії, Персії. Дещо пізніше Сократ, Платон та Аристотель завдання філософії вважали не тільки в тому, щоб долучитися до незбагненої світової мудрості-душі, але й у тому, щоб пізнати і зрозуміти саме світ людського буття, осягнути засади організації та функціонування людського суспільства та управління ним, в тому числі роль держави і влади. Важливою проблемою їх роздумів було пізнання міжособистісних зв'язків та відносин в процесі спільної матеріальної й духовної діяльності людей. Характерно, що сьогодні ці проблеми також далекі від пізнання і привертають увагу дослідників.

Важливо зазначити також ту обставину, що пізнання являє собою діяльність з отримання, збереження, опрацювання і систематизації вже усвідомлених конкретно-чуттєвих і понятійних образів. Знання ж – це результат пізнання. Видів пізнання стільки ж, скільки й видів знання (буденне, релігійне, міфологічне, художнє, наукове, емпіричне, теоретичне і т.ін). Значна частина людей (і це є однією з характерних особливостей виду *Homo sapiens*) завжди прагнула до пізнання світу і їй тією чи іншою мірою були притаманні всі ці види знання. Однак залежно від рівня її освіченості, світоглядних позицій та інших чинників який з них може бути домінантним.

Сьогодні, в епоху істотної інформаційної надмірності й стрімкого, лавиноподібного зростання обсягів науково-технічних знань, спостерігається протилежний процес. Тепер пересічна людина прагне якомога можливо уникнути майже примусових процесів пізнання. Вона знов повертається до пізнання лише того, що потрібно їй для її безпосередньої практичної діяльності. Вже загально визнано, що світ переживає глобальну кризу освіти і не хоче визнати, що вона є цілком закономірною. Для її подолання потрібен принципово новий концептуальний підхід, розробка та реалізація нової освітньої, насамперед пізнавальної парадигми.

Нова пізнавальна парадигма вкрай перш з все необхідна у соціальному пізнанні у зв'язку з тими істотними змінами самого об'єкта і предмета пізнання, які сьогодні мають місце, а також з розширенням спектру видів і

сфер людської діяльності й ускладненням її цілей, змісту і характеру. Для успішного досягнення цілей цієї діяльності й отримання очікуваних її результатів виконавцям потрібні як знання використовуваних матеріалів і технологій, так і загальна логіка людської діяльності, конкретні особливості її принципів і вимог для кожного виду діяльності. До того, динамічні процеси науково-технічного і соціального розвитку, який все більш виразно набуває характеру інноваційного нового типу глобального цивілізаційного розвитку, постійно змінюють не тільки технології діяльності та її характер, але й зміст необхідної для її здійснення професійної компетентності виконавців.

Професійна ж компетентність формується в процесі цілеспрямованої пізнавальної діяльності, яка сьогодні аж ніяк не завершується з отриманням фахівцем професійної освіти, а повинна здійснюватися протягом всього його активного трудового життя. Ось чому йому необхідна логіка пізнання та його методологія. Більш того, інноваційний тип цивілізаційного розвитку вимагає і принципово нового типу мислення. Стрімке, лавиноподібне зростання обсягів науково-технічної інформації не тільки створює значну інформаційну надмірність, а й наближує ситуація, коли обсяг інформація досягатиме меж людських можливостей сприймати її та осягати її сутність, якщо людство залишатиметься на позиціях традиційної освітньої та у більш загальному випадку пізнавальної парадигми взагалі.

Поступово це вимагатиме, по-перше, спеціальної організації істотного «фільтрування» інформаційних потоків, виходячи з прагматичних позицій її необхідності в майбутньому житті й діяльності кожної конкретної людини. Однак в дійсності ніхто не зможе сказати, якими будуть особливості її життя й діяльності та скільки разів протягом майбутнього життя їй доведеться змінювати не тільки характер, а, можливо, навіть сферу своєї діяльності. По-друге, продовження пізнавальної діяльності людей відповідно до традиційної парадигми може консервувати «лінощі» людського мозку, коли його потенціальні можливості використовуються всього лише на 1-5 відсотків.

Крім того, сучасне пізнання традиційно виходить з абсолютизації

причинно-наслідкових зв'язків між об'єктами, подіями і явищами. Але ж ще Д. Юм свого часу, вказуючи, що у наслідку є багато такого, чого немає у причині, дійшов висновку, що об'єктивної причини не існує, а є лише наша звичка, наше очікування зв'язку даного явища з іншими явищами та певна фіксація цього зв'язку в людських почуттях, а потім у свідомості. Природа, за його словами, тримає нас на достатній відстані від своїх таємниць і надає нам лише знання окремих поверхових якостей. Як би не таврувався пізніше так званий агностицизм Юма, сьогодні з позицій постнекласичної методології саме таке, здавалося б, непохитне положення про причинно-наслідковий зв'язок вже втрачає свою абсолютизацію.

Традиційна парадигма пізнання, реалізована в сучасній системі освіти, істотно обмежує пізнавальні можливості людини через вивчення навчальних дисциплін, аналогічних конкретним галузям науки, які дозволяють пізнати лише якийсь один аспект загальної картини світу, системна цілісність якого немовби втрачається. Взагалі особливістю сучасного етапу пізнання стає все більш відчутний опосередкований його характер, який практично виключає етап чуттєвого сприйняття об'єктів і явищ світу. Сучасні люди розучуються самостійно пізнавати світ і отримують інформацію (а не знання!) про нього зі слів викладачів, зі сторінок підручників та з Інтернет-ресурсів. При цьому мало у кого виникає потреба перевіряти істинність цієї інформації, тому й уявлення про світ у багатьох з нас складаються істотно спотвореними, а про розуміння у більшості випадків навіть не йдеться.

Особливо складним є становище у сфері соціального пізнання та навіть у розумінні самої сутності цього поняття, його цілей і завдань. Ускладнення суспільного буття та прискорення історичного процесу, активне включення у його ходу все більшого числа суб'єктів цього процесу зумовлюють широке урізноманітнення його конкретних проявів. А все це призводить до швидкого старіння й оновлення уявлень про ходу історії та її закономірності, викликає нагальну потребу в розробці й застосуванні нових логіко-методологічних засад дослідження процесів функціонування і розвитку соціуму, визначення

механізмів формування суспільної свідомості та її взаємодії як з процесами в соціумі, так і з індивідуальними свідомостями. Таким чином, актуальним завданням пізнання взагалі, й соціального пізнання зокрема постає проблема пошуку адекватних предмету пізнання методів пізнавальної діяльності.

Загальні філософські й наукові методи, безумовно, працюють і тут, але особливості соціального пізнання вимагають специфіки їх застосування.

1.2. Метод як гносеологічний феномен

Визначальною умовою успішності соціального пізнання, як і будь-якого пізнання взагалі, виступає системне й послідовне застосування методів пізнання. Свого часу ще Р. Декарт вказував, що для пошуку істини речей необхідний метод. За його словами, увесь метод полягає у порядку та розташуванні тих речей, на які треба звернути погляд розуму, щоб знайти якусь істину. В той же час вчений підкреслював, що необхідне не тільки вміти вибирати метод, але й уміло застосовувати його у науковому пізнанні. У свою чергу, Ф. Бекон досить влучно порівнював метод з ліхтарем, який освітлює людині дорогу в темряві ночі. Він писав, що кожне дослідження спрямоване на отримання такого результату, який вносить в наше життя щось нове, більш досконале.

Потреба в методах будь-якої конкретної людської діяльності зумовлює їх розробку і застосування, однак для осмислення самої діяльності та її раціонального виконання крім цих конкретних методів необхідно також мати узагальнюючий філософський метод. Однак це досить широке поняття ще не отримало однозначного загально прийнятого трактування.

Так, Ю. В. Сачков вважає, що «методи взагалі виражають систему правил і принципів, на основі яких упорядковується, стає цілеспрямованою і осмисленою діяльність людини» [148, с. 8-9]. У свою чергу, В Сегет (Segeth W.), розглядаючи метод як специфічний методологічний припис, стверджує, що «метод являє собою вид керівництва, вказівки, припису, як

треба діяти, щоб досягнути певного результату» [197, s. 12]. Є. О. Антонов же впевнений у тому, що «метод у його простій всезагальності являє собою, по-перше, визначення шляхів та етапів пізнання, по-друге, визначення засобів і способів пізнання». [12, с. 31].

З гносеологічних позицій метод являє собою інструмент і одну з форм пізнання, теоретичного і практичного освоєння світу шляхом встановлення закономірностей функціонування і розвитку об'єктів пізнання. Метод може розглядатися як результат попередніх досліджень, оскільки, концентруючи та узагальнюючи отримані в них знання, він виступає вже у якості висхідного моменту для здійснення подальших досліджень. Хоча це й не означає, що в процесі їх виконання метод може удосконалюватися завдяки отриманню нових знань, поглиблення й уточнення наявних.

Цілком очевидно, що кожний вид людської діяльності передбачає свої, характерні саме для її виконання методи. Оскільки ж пізнавальна діяльність здійснюється на різних рівнях – повсякденно-побутовому, практичному, конкретно-науковому і філософському, кожен з них вимагає застосування відповідних йому методів. Філософське пізнання, в тому числі й соціальне, може бути успішним при застосуванні філософського методу, який істотно відрізняється від методів дослідження у природничих науках.

Є. А. Антонов з цього приводу стверджує, що «глибинне осмислення філософського методу передбачає перехід від феноменологічного опису до виявлення сутності і визначення його категоріального підґрунтя. У свою чергу, це вимагає уведення поняття, що розглядається, до категоріального ряду філософського пізнання, який утворює логічний фундамент філософського мислення» [12, с. 7]. Зрозуміло, що соціальне пізнання має використовувати загальний філософський метод, однак це його використання повинно враховувати специфіку як об'єкта пізнання, так і цілей, і самого процесу соціального пізнання.

Ця специфіка породжує певну взаємодію філософської методології з методологією суспільствознавчих і соціально-гуманітарних наук. Зміст і

характер їх взаємодії досліджували М. М. Бахтін, А. В. Іванов, В. Є. Кемеров, Кістяковський Б. О., В. М. Розін, Н. М. Смирнова, В. Ф. Шаповалов та інші. Окремі філософські методи розробляються західними вченими в рамках різних філософських напрямів. Так, в екзистенціалізмі це Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті, К. Ясперс, у феноменології – Е. Гуссерль, в герменевтиці – Г.-Г. Гадамер, М. Хайдеггер, в постмодернізмі – Ж. Дерріда, П. Рікер. Проблеми методу пізнання з історико-філософських позицій досліджували Е. Гуссерль, У. Найссер, Б. Рассел, Ж.-П. Сартр, Е. Фромм, М. Хайдеггер, К. Ясперс та інші. Істотний внесок належить і таким українським філософам, як Г. С. Сковорода, П. В. Копнін, В. І. Шинкарук, С. Б. Кримський та інші.

Оскільки науковий метод являє результат досліджень, то дослідник, спочатку аналізуючи сутність, структуру і властивості об'єкта за допомогою якогось довільно обраного методу, визначає суттєві й несуттєві сторони цього об'єкта і можливості методу. В процесі подальших досліджень цей метод може замінятися іншим, більш ефективним, але частіше може також використовуватися для виконання якихось другорядних або допоміжних функцій. Іншими словами, при дослідженні певного об'єкта чи явища може використовуватися не один, а кілька методів, об'єднаних в систему.

Існують різні підходи до класифікації методів наукового дослідження. Ще донедавна вважалося, що їх треба визначати за рівнем узагальнення, коли їх поділяли на всезагальні, загальні й часткові. При цьому всезагальним вважався діалектико-матеріалістичний метод, об'єктивною основою якого виступали найбільш загальні закони розвитку матеріального світу – закон єдності і боротьби протилежностей, закон переходу кількості в якість і закон заперечення заперечення. Сьогодні більше поширення отримує класифікація методів дослідження за характером їх використання відповідно до рівнів наукового пізнання. В її основі лежить запропонована Р. Мертоном теорія середнього рівня. Згідно з нею існує не два – емпіричний і теоретичний, а три рівня наукового пізнання: емпіричний, середній (або емпірично-теоретичний) і теоретичний. Відповідно до цих рівнів і методи наукового пізнання

прийнято поділяти на такі: а) методи емпіричного рівня дослідження; б) методи, які використовуються на емпіричному і теоретичному рівнях; в) методи теоретичного рівня [51].

До методів *емпіричного рівня дослідження* (рис. 3) прийнято відносити такі, як спостереження, опис, вимірювання та експеримент. Експерименти, у свою чергу, поділяються на такі основні групи: пошукові, перевірочні та здійснюючі.

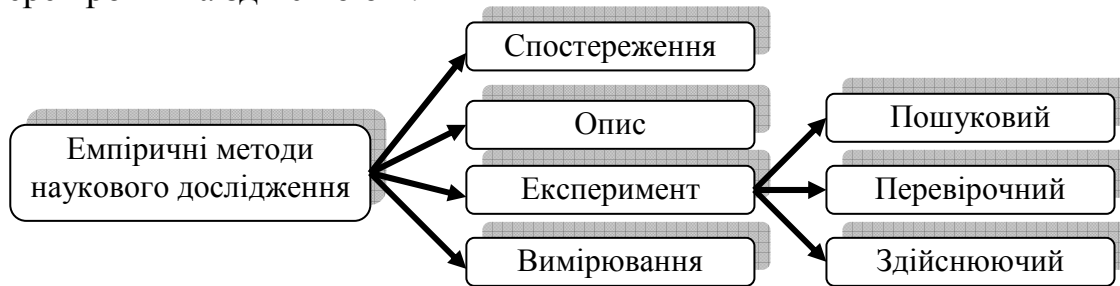

Рис. 3. Методи емпіричного рівня дослідження

На *емпірично-теоретичному рівні* використовують такі методи. По-перше, це *аналіз* і *синтез*, які, до речі, використовуються на всіх етапах пізнання. Аналіз визначається як процес уявного поділу об'єкта пізнання на складові частини з метою детального дослідження кожної з них, а синтез – як процес уявного об'єднання отриманих знань у єдине цілісне знання про об'єкт. Аналіз дозволяє виявити структуру об'єкта пізнання, суттєві й несуттєві властивості його складників, тенденції розвитку самих складників та їх властивостей. За допомогою аналізу з'являється можливість проникнути у глибинну сутність об'єкта чи явища, виявити зв'язки його елементів між собою та із зовнішнім середовищем. Синтез же відкриває можливості отримати цілісні знання про сутність об'єкта як системної єдності елементів.

По-друге, на цьому рівні пізнання широко використовуються *індукція* і *дедукція*. Індукція являє собою метод пізнання, який ґрунтується на форми умовиводу, коли на основі визначення найхарактерніших властивостей і ознак якоїсь кількості елементів з певної множини та їх зв'язків і відносин ці знання поширюються на всю множину об'єктів. Дедукція ж полягає у

переході від загального до одиничного, тобто в перенесенні властивостей певної множини об'єктів на окремі її елементи. Як аналіз і синтез, індукція і дедукція використовуються і в природничо-науковому дослідженні, і в практиці соціального пізнання.

По-третє, на емпірично-теоретичному рівні пізнання набув поширення і метод *абстрагування*, який полягає в уявному виокремленні певного об'єкта чи явища або навіть якоїсь істотної їх характеристики з цілісної системи з метою детального їх пізнання та в наступному ж уявному їх «вмонтуванні» в систему, в якій відбувається їх реальне функціонування і взаємодія з іншими її елементами. Важливою ознакою абстрагування є уявне нехтування неістотними, другорядними властивостями і характеристиками елемента, розгляд його «у чистому вигляді».

По-четверте, на цьому рівні пізнання досить широко використовується і такий метод, як *аналогія*. Її сутність полягає в тому, що на основі подібності предметів чи явищ на якимись одними властивостями чи ознаками робиться висновок про можливість їх подібності за іншими ознаками. Ця потенційна подібність в принципі може й не існувати, тому знання, отримані методом аналогії, вимагають додаткової перевірки. Така вимога особливо необхідна в соціальному пізнанні, де подібність процесів і явищ буває досить умовною, і можливість застосування аналогії є досить обмеженою.

По-п'яте, в сучасному емпірично-теоретичному пізнанні, особливо у зв'язку з розвитком комп'ютерно-інформаційних технологій, істотного поширення набуває *моделювання*, яке являє собою опосередкований метод пізнання, оскільки за його допомогою досліджується не сам об'єкт чи явище безпосередньо, а їх модель. Це пов'язано з тим, що часто безпосереднє вивчення властивостей самих об'єктів пізнання або є достатньо складним, або взагалі неможливе чи економічно недоцільне. Прикладом моделювання у суспільствознавстві слугують соціологічні опитування, де вибірка моделює за певними параметрами населення певного міста, регіону чи всієї країни.

По-шосте, емпірично-теоретичне дослідження використовує і такий

метод, як *формалізація*, яка полягає в заміні словесної форми опису об'єктів, явищ чи їх властивостей символами, формулами, системами алгебраїчних чи диференційних рівнянь. Їх застосування дозволяє успішно використовувати логіко-математичні методи і комп'ютерне моделювання. Слід зазначити, що в сучасній практиці соціального пізнання застосування формалізації є ще досить обмеженим через істотні труднощі математичного опису суспільних об'єктів і явищ внаслідок значної складності останніх.

На власне *теоретичному рівні дослідження* звичайно прийнято використовувати такі методи, як сходження від абстрактного до конкретного, єдність історичного і логічного та системно-структурний аналіз.

Важливу роль в теоретичному пізнанні відіграє метод *сходження від абстрактного до конкретного*. Як пишуть А. А. Герасимчук і З. І. Тимошенко, «в історії філософії абстрактне розумілось як результат мислення, а конкретне – як багатоманітність чуттєво сприйнятних речей і явищ». Вони підкреслюють, що «Гегель вперше довів, що сходження від абстрактного до конкретного – це метод, який виражає рух теоретичної думки від абстракцій в їх найбільш загальній формі до все більш повного, різноманітного і цілісного відтворення предмета або явища. Сходження на рівні абстрактно-теоретичного мислення відтворює генезис досліджуваного об'єкта, розкриває особливості його формування [51, с. 307].

Слід зазначити, що абстрагування, яке на емпірично-теоретичному рівні пізнання полягає у «відсіканні» всього чуттєвого, неістотного, на власне теоретичному рівні в процесі сходження до конкретного істотно збагачує абстрактне новим змістом, вносить до нього багатоманітність світу. Це дозволяє поглибити результати наукового пізнання.

В системі теоретичного пізнання важливе місце посідає метод, який використовує *єдність історичного і логічного*. Як філософські категорії, ці поняття виражають співвідношення реального історичного процесу та його відображення в людській свідомості за допомогою теоретичного мислення. Поняття історичного використовується для опису процесу розвитку природи,

суспільства, людини та її мислення у всьому розмаїтті й багатобарвності подій і явищ з їх індивідуальними відтінками та особливостями. В мисленні людини вони відображаються у хронологічній послідовності й конкретності.

Категорія ж логічного призначена для вираження в теоретичній формі історичних знань, абстрагованих від конкретності, що дозволяє визначати загальні тренди розвитку процесів, що досліджуються.

Системно-структурний аналіз допомагає в дослідженні складних об'єктів і явищ як у цілісності їх структури, так і їх складників. Цей метод знайшов широке застосування не тільки у природничих науках, але й у суспільних, технічних, сільськогосподарських тощо. При його використанні спочатку детально вивчаються властивості об'єкта, характерні для певної структурної підсистеми, виявляються її зв'язки із зовнішнім середовищем та з властивостями інших елементів структури. Потім здійснюється перехід до іншої підсистеми і т.д., після чого аналізуються внутрішні зв'язки між усіма підсистемами об'єкта в їх системній цілісності та визначається їх кореляція з чинниками зовнішнього середовища.

Розглянуті з позицій гносеології методи пізнання дозволяють дійти висновку, що вони, як інструментальні засоби пізнання, здатні забезпечувати отримання і об'єктивної, достовірної інформації про об'єкти і явища, що вивчаються, і недостатньо повної. Все залежить від низки таких обставин, які призначені забезпечити необхідний гносеологічний статус методів і надійне отримання бажаних результатів. По-перше, при правильному виборі метода пізнання слід з'ясувати його валідність, тобто здатність визначати саме ті властивості й риси об'єкта, які, власне і становлять мету даного дослідження. По-друге, вкрай необхідно впевнитися у тому, що застосування обраного методу не вносить в процеси функціонування об'єкта дослідження та в його властивості впливу, який може істотно їх спотворювати. По-третє, обраний метод повинен допомагати отримувати результати, що не припускають можливості неоднозначного їх трактування та інтерпретації.

Сутність методу як гносеологічного феномену може проявлятися при

дотриманні цих умов і забезпечувати досягнення бажаних цілей пізнання. Тому сьогодні, як пише В. П. Кохановський, метод повинен відповідати своєму предмету, «виростати» з нього, зміна предмета має вести до зміни методу. Цікавим у зв'язку з цим уявляється й думка німецького філософа Теодора Адорно, який виходить з того, що надзвичайна складність соціуму як предмета дослідження соціальних наук об'єктивно вимагає складних (а отже і самих різноманітних) методів його аналізу. На переконання філософа, розходження між соціумом як предметом і традиційними (абстрактно-формальними) методами викликано неправильним розумінням і того, й іншого. Між тим «суспільство не одностайне, не просте, а також не нейтральне відносно будь-яких категоріальних форм, що накладаються на нього, воно заздалегідь очікує іншого від своїх об'єктів, ніж категоріальна система дискурсивної логіки» [3, с. 76].

Те, що пізнання принципово нових суспільних процесів і явищ вимагає і принципово нових методів, стає цілком очевидним. В. П. Кохановський досить переконливо пише з цього приводу, що «час показав, що стара (марксистська) парадигма виявила свою обмеженість, однобічність, а цілий ряд її елементів все більше розходилися з дійсністю, що розвивається, з новими явищами в суспільстві та окремих його сферах» [82]. Можна також послатися і на Біблію, де говориться, що «не вливають вина молодого у старі міхи»¹. Тим більш, сьогодні що істотного розвитку набула і загальна методологія, й інструментальні засоби дослідження, обробки та інтерпретації його результатів. Та й зник ідеологічний тиск, який насаджував монополію єдиної філософської, в тому числі й пізнавальної парадигми, що ґрунтувалася на положеннях «єдино вірного вчення».

Все це переконливо свідчить про те, що сьогодні саме життя вимагає уточнення сутності й ролі методу пізнання як специфічного гносеологічного феномену взагалі та особливостей його застосування у соціальному пізнанні з урахуванням сутності законів функціонування і розвитку суспільства, з

¹ Матфей, гл. 9, ст. 16.

урахуванням складної взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників, що здійснюють істотний вплив як на самі суспільні процеси, так і на їх пізнання та інтерпретацію результатів цього пізнання.

1.3. Методологічні проблеми пізнання

Формування і плідний розвиток методології пізнання, як і будь-якого іншого виду людської діяльності, може відбуватися лише за умови належної філософської рефлексії сутності цієї діяльності, системного аналізу її змісту й наукового прогнозування тенденцій, та можливих результатів і наслідків. Адже не випадково Р. Декарт стверджував, що лише філософія, оскільки вона поширюється на все доступне людському пізнанню, відрізняє нас від дикунів та варварів, і кожен народ є тим більше цивілізованіший та освіченіший, чим більше в ньому філософствують; тому для держави немає більшого блага, ніж мати істинних філософів. На щастя, Україна має як багаті філософські традиції, так і розвинені наукові школи з різних напрямків філософії.

Так, питання логіки і методології науки взагалі, в тому числі й пізнання, активно досліджував видатний філософ П. В. Копнін, який тривалий час працював в Україні. В Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка ще в 1962 році було створено кафедру філософії і методології науки. На ній плідно працювали такі відомі вчені, як Н. Т. Костюк, Т. Д. Пікашова, В. С. Лутай, О. І. Кедровський, Л. А. Соловей, О. І. Яценко. Їм належить вагомий внесок у розробку філософських проблем методології наукового пізнання, в тому числі й пізнання соціальних явищ. Сьогодні кафедру очолює відома дослідниця проблем синергетики і постнекласичної методології І. С. Добронравова.

Поняття методу, методології та їх значення для пізнання взагалі з давніх пір привертають увагу багатьох філософів. Так, О. С. Анисимов підкреслює, що «самі по собі терміни «метод», а потім і «методологія» виникли не останнім часом, досить згадати міркування Декарта про метод, вчення Гегеля про «абсолютний метод» та ін.». За словами вченого,

«рефлексивні моменти, у яких з'являлися міркування про способи, методи, форми процесів, правил і т.п., притаманні багатьом філософським та іншим системам. Досить згадати Демокрита, Платона, Аристотеля та ін., а також східні системи поглядів». Однак при цьому автор спеціально підкреслює, що «акцентування на рефлексивності «розуму», на сутності рефлексії, яке було продемонстровано Локком, Лейбницем, Кантом, Фіхте, Гегелем та ін., поза яким не могла б з'явитися сучасна методологія, повинне було пройти шлях свого і функціонального, і процесуального, і механізмичного усвідомлення, перш ніж воно змогло розкрити притаманні методології якості» [10, с. 171].

Водночас вважаємо за необхідне додати також надзвичайно важливу роль і цільового усвідомлення акцентування сутності рефлексії у формуванні методології людської діяльності взагалі й методології пізнання зовнішнього світу зокрема. Дійсно, усвідомлення людиною тих чи інших цілей, яке відбувається через відповідну трансформацію осмислення нею певних своїх потреб, стає одним з відчутних поштовхів в осмисленому пошуку доцільних шляхів і методів успішного досягнення визначених цілей.

Багаторазове ж використання обраних нею методів при повторенні відповідних ситуацій з необхідністю чи бажанням досягнення таких цілей зумовлює потребу їх осмислення й узагальнення, що й лежить, власне, в основі формування методології діяльності, спрямованої на їх успішне досягнення. Цікаво однак при цьому, що водночас відбувається пізнання не тільки світу, а й самої діяльності та методів її здійснення. Притаманне ж людині прагнення економії сил, енергії та ресурсів породжує осмислений пошук шляхів і способів раціоналізації цієї діяльності. Пізнання ж не тільки її сенсу, а й усвідомлення самої можливості удосконалення застосовуваних методів поступово трансформує їх спочатку випадкову сукупність у чітко упорядковану методологію відповідної діяльності та пізнання.

Оскільки ж у більшості випадків ця діяльність не тільки відбувається спільно з іншими людьми, а й зачіпає їхні інтереси, виникає потреба пізнання сутності і способів взаємодії і взагалі системи відносин з ними, формується

специфічна методологія соціального пізнання. Наочно сукупність цих процесів можна представити у вигляді схеми, наведеної на рис. 4.

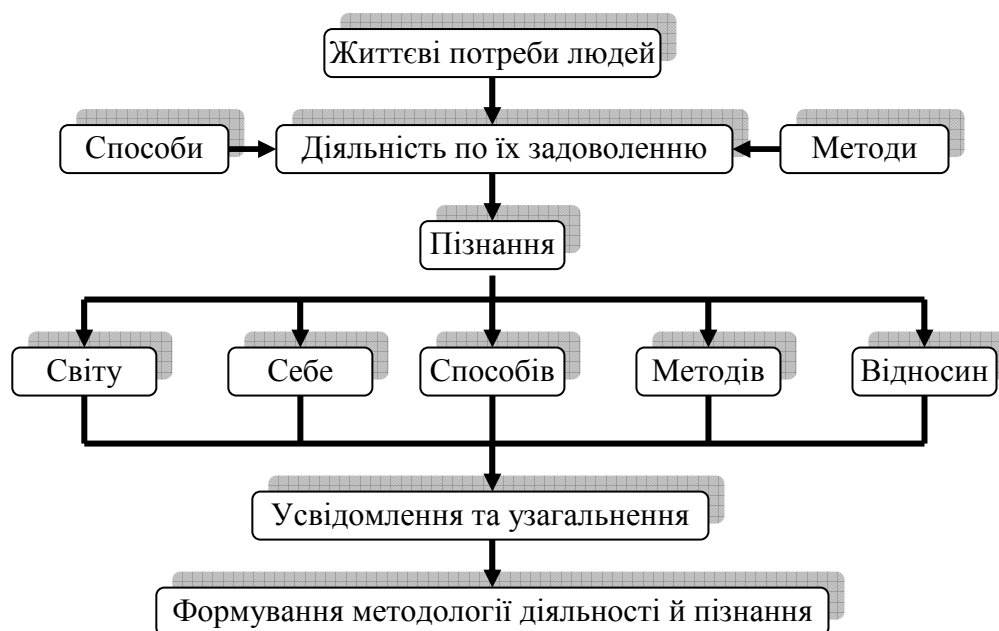

Рис. 4. Формування методології пізнання

Для з'ясування сутності методології пізнавальної діяльності, в тому числі й процесів соціального пізнання, важливо визначити умови появи «чистоти» пізнавального розуму, духу, впевненість в об'єктивному існуванні істини та розуміння способів її пізнання. Як пише той же Анисимов, «зусиллями Канта, Фіхте і, особливо, Гегеля, була звернута увага не на результат, а на процес появи результату, а потім на механізм, «здібності», які визначають якість процесу і результату» [10, с. 172].

Водночас слід підкреслити, що закономірності процесів пізнання, спільні для різних наук, все ж мають свої характерні особливості й методи, наприклад, коли йдеться про соціально-гуманітарні чи природничі науки. Так, в соціальному пізнанні при визначенні головного засобу осягнення предмета досліджень переважає абстракція, тоді як у природничо-науковому ними виступають спостереження та експеримент. Існують методологічні відмінності й у підході до розуміння співвідношення загального і часткового, абстрактного і конкретного у цих двох видах наукового пізнання.

Так, російський вчений академік А. А. Гусейнов, описуючи діалектику

взаємовідносин загального і часткового в цивілізаційній моделі, стверджує, що «цивілізація, як і культура (якщо говорити про останню у значенні, яке є сумірним цивілізації), не має суб'єктності, не існує як емпіричний об'єкт... Це певний умовний, ідеально позначений результат, який складається з дій величезної, кількості людей, яка практично не піддається численню» [56, с. 34].

Критично аналізуючи реальний стан людства і суспільної свідомості, що склався в умовах техногенної інерції, О. С. Анисимов характеризує його як «таке, що має всі передумови бути тупиковим». І це твердження вчений підкріплює тим фактом, що «в кінці ХХ століття тупик виявився певним чином в екологічній катастрофічності». Основна причина цього, на його думку, полягала «у тому типі «свідомості», точніше рефлексивних стереотипах деформованої цивілізованості, які визначалися техногенним шляхом, споживацтвом, егоцентризмом». На думку автора, «масштаби індивідуального вираження техногенності, які могли осмислювати найбільш проникливі мислителі, були достатніми і в кінці ХІХ століття, щоб зрозуміти тупиковість шляху. Навіть в кінці ХХ століття техногенний шлях виходу в пілотовану космонавтику та авіапольоти реактивної техніки несли з собою тупиковість слабкими можливостями апаратів механічного типу і величезною шкодою для навколосемної атмосфери» [10, с. 193].

Однак абстрагуючись від науково-технічної конкретики, слід підкреслити одну цікаву сучасну тенденцію, яка полягає у тім, що поряд з традиційною, все більш помітною диференціацією наук як важливим результатом поглиблення пізнання світу, водночас відбувається й інтеграція наукових знань. Вона означає, за словами П. В. Копніна, «не об'єднання існуючих систем у щось єдине, не своєрідне сумування знання, досягнутого різними науками про певний об'єкт, що являє великий інтерес для людини (наприклад, у розв'язанні проблеми польоту людини в космос бере участь дуже велике число наук, кожна з яких вносить свою лепту у вивчення цього складного процесу), а прагнення в процесі взаємозв'язку запозичити одна у

одної і самі методи, і мову, щоб застосовувати їх для дослідження свого об'єкта» [80, с. 101].

Така інтеграція не тільки розширює можливості пізнання, але й вимагає глибокого філософського осмислення процесів взаємодії і взаємопроникнення методів, в тому числі й певного методологічного зближення методології та використовуваного інструментарію соціально-гуманітарних і природничих наук. Дійсно, природничі науки все частіше користуються абстракціями, застосування яких до того ще й підкріплюються потужним математичним апаратом та інформаційно-комп'ютерними технологіями, в той час як у соціальному пізнанні все більш чітко спостерігається певне наближення до природничого як за точністю своїх результатів, так і за використовуваними методами. Для нього звичним стає застосування математичного апарату, а спостереження та експеримент все частіше стають засобами вивчення людини і суспільства, соціальних явищ.

Однак це, як стверджує П. В. Копнін, «не означає, що втрачається специфічність предмета гуманітарних наук (свідома цілепокладальна діяльність суспільного організму), яка визначає особливості соціального пізнання, але сама ця специфічність не є перешкодою для зближення природничих і суспільних наук». Вчений спеціально підкреслює, що «це зближення, яке досить плідно впливає на прогрес усього наукового знання, ставить низку методологічних питань». Особливої уваги серед них заслуговує те, що «зміни, які відбулися в науці в останнє століття, не зняли з філософії завдання слугувати цементуючим началом у єдності наукового знання, але робить це вона вже іншим шляхом, ніж у період свого зародження. Тоді вона включала у себе всі знання, а тому називалася наукою наук, зараз цього ні вона, ні жодна інша наука зробити не може, та й у цьому немає необхідності. Не претендуючи на заміну інших систем знання вона разом з тим є знанням про саме знання, оскільки дає метод і мову, притаманні людському знанню взагалі. В цьому розумінні вона й виступає метанаукою» [80, с. 103].

Пізнання філософією світу і людини в ньому, в тому числі й суспільного її буття, відбувається за допомогою різноманітного арсеналу засобів і методів, серед яких не тільки раціональні, а й позараціональні. Останні, як стверджує Є. О. Антонов, «виступають моментом пізнавального процесу, перебуваючи у взаємодії, утворюючи методологічну систему з певною структурою». На його думку, «у філософії використовуються не тільки власне філософські, але й наукові та загальнонаукові методи. Сьогодні відсутня вичерпна характеристика співвідношення методів як філософського пізнання, так і історико-філософського дослідження, яке входить до його структури» [12, с. 63]. Однак А. І. Новиков вважає, що «питання про співвідношення філософського, загальнонаукових і часткових методів у різних галузях знання, в тому числі історико-філософського, набуває особливої значущості» [115, с. 161].

Історико-філософські ж дослідження є типовим прикладом соціального пізнання, оскільки вони стосуються пізнання не тільки сутності, змісту й характеру системи поглядів і вчень тих чи інших філософів, але й суспільно-політичних, соціально-економічних і духовно-культурних умов, в яких вони творили і під впливом яких значною мірою формувалися й розвивалися їх погляди. Адже самі ці погляди в решті решт ставали невід'ємною й важливою частиною як суспільної свідомості, так і того соціокультурного простору, в якому вони виникали і який тією чи іншою мірою відображають, виступаючи одним з результатів його соціального пізнання.

Сьогодні ми переживаємо надзвичайно складний етап в історії розвитку людської цивілізації. Тому пізнання і осмислення характерних особливостей та його визначальних, вкрай суперечливих тенденцій також постає важливою, хоча й далеко не простою справою. Технологізація та широка інформатизація всіх сфер суспільного буття, деформація життєвих цілей і цінностей, зміна характеру суспільних відносин та міжособистісного спілкування вимагають застосування принципово нової методології дослідження суспільних явищ, соціального пізнання взагалі. Вважаємо, що

цілком справедливо у зв'язку з цим В. І. Ярошовець зазначає, що «вирішення складних проблем сучасного суспільства передбачає пошук нових методологічних засобів, пов'язаних з теоретико-філософським осмисленням людського способу буття» [184, с. 9].

Більш того, за В. М. Бабаєвим, нова методологія соціального пізнання повинна розглядатися не тільки як засіб дослідження суспільних явищ, але й як інструмент свідомого впливу на їх перебіг, на суспільну практику в цілому. Виходячи із стратегічного завдання гармонізації відносин у складній системі «людина – суспільство – природа – техносфера», ця методологія повинна допомагати подоланню того егоїстичного людиноцентричного світогляду, який фактично нехтує тим, що людина є лише частиною природи, а природа – не просто середовище її буття, а природа – основне і, за великим рахунком, єдине джерело її життєдіяльності.

Однак на шляху вибору методів і самої методології соціального пізнання виникають додаткові ускладнення, які утворює величезне розмаїття процесів, що визначають функціонування і розвиток соціуму та супроводжують їх, істотно впливаючи на характер їх перебігу. Зокрема, серйозний вплив на характер цих процесів здійснюють психофізіологічні й демографічні чинники, які, у свою чергу, залежать від досягнень науково-технічного і соціального прогресу. Наприклад, успіхи медицини разом з розвитком систем пенсійного забезпечення не тільки подовжили загальну тривалість життя, але й утворили фактично новий, раніше нечуваний етап людського буття між виходом на пенсію та справжньою дряхлістю. Поряд з подовженням періоду дитинства та зрілості, як стверджує відома американська антрополог Мері Бейтсон, «статус людини як виду сьогодні зазнає глибоких змін». Феномен же появи нового соціального віку, на її переконання, який помітно змінив суспільство та його структуру, й до сьогодні належним чином ще не усвідомлений ним [28]. Ці зміни відбулися переважно протягом останніх ста років і серйозно впливають на всі сфери суспільного буття, вимагають нових підходів до їх пізнання.

Ще одним підтвердженням тези про складність соціального пізнання може слугувати дослідження сукупності соціальних зв'язків, яке британський антрополог Р. Данбар виконав з позицій теорії еволюції. Так, цікавими є факти, помічені ним і якими він пояснює, чому гормон окситоцин викликає зростання довіри між людьми, і як швидкий розвиток діалектів запобігає соціальному паразитизму [59]. Обидві ж зазначені проблеми сьогодні не просто набувають важливості, але й вимагають більш глибокого дослідження через їх значущість саме для процесу соціального пізнання.

1.4. Взаємозв'язок пізнання і діяльності

Людина, її сутність і призначення, її відносини з навколишнім світом, цілі, зміст і характер її діяльності з давніх пір привертала увагу мислителів. Сміливо можна стверджувати, що ці питання почали хвилювати людину практично з того часу, кола вона стала здатною усвідомлювати себе як мислячу істоту. Однак ще й до сьогодні людина значною мірою лишається таємницею як для самої себе, так і для дослідників численних аспектів її життя й діяльності. При цьому саме діяльність, іманентна самому способу буття людини, виступає одночасно проявом цього буття і основним засобом життєзабезпечення людини і суспільства, викликає найбільше питань. Чому в одних і тих же, здавалось би, ситуаціях різні люди часто діють по різному і ведуть себе по різному? Чому одна й та ж людина може як отримувати блискучі результати своєї діяльності, так і робити прикрі помилки?

Що виступає основними підставами для людської діяльності? Якими є співвідношення між механізмами регуляції діяльності, отриманими людиною на генетичному рівні та набутими нею в процесі формування і розвитку особистості та її соціалізації, в процесі навчання і виховання? Що більше впливає на характер і зміст нашої діяльності – свідоме цілеспрямоване її планування і здійснення чи темні й до кінця незрозумілі сили підсвідомості? Що лежить в основі людської інтуїції – власний досвід, досвід попередніх

поколінь, прихований у генетичному коді, чи вищий космічний розум? Яким чином змінюється характер людської діяльності від того, здійснюється вона самостійно, за власним бажанням і відповідно до власним потреб, чи людину примушують її здійснювати всупереч її інтересам і бажанням, прагненням і переконанням? Чому для багатьох людей досить характерними є хибні, а то й зовсім безглузді вчинки, нераціональні прояви діяльності, спрямовані на руйнування? В чому полягають корені проявів жорстокості, дикунства?

Ці та безліч інших подібних питань часто задають собі багато людей, прагнучи пізнати і зрозуміти самих себе і своє оточення, збагнути логіку своєї діяльності та діяльності інших людей, результати якої тією чи іншою мірою зачіпають її та її інтереси. Уявляється цілком зрозумілим, що простих відповідей на них не існує. Для можливості отримання цих відповідей необхідно проникнути у сутність людини, у характер і механізми її відносин з природою, з іншими людьми та з суспільством у цілому. Саме це прагнення і породжує як цілеспрямовану пізнавальну діяльність, так і пізнання світу або окремих його сторін, властивостей, аспектів, проявів в процесі виконання будь-якого іншого виду людської діяльності.

Пізнання розширює горизонт розуміння людиною як світу, так і самої себе, своїх здібностей і можливостей. На підставі результатів пізнання люди відкривають для себе можливості використання нових ресурсів і способів їх використання, можливості створення нових засобів, які істотно розширюють можливості людини. Саме пізнавальна діяльність та її результати являють собою основне джерело науково-технічного і соціального прогресу. Цікаво при цьому, що соціальний прогрес відбувається як під безпосередньо під впливом результатів соціального пізнання, так і опосередковано під впливом результатів науково-технічного прогресу, який забезпечує істотне зростання обсягів матеріальних і духовних благ. Підвищуючи освітній і культурний рівень людей, він сприяє зростанню їх самосвідомості й поглибленню розуміння характеру своєї включеності в систему суспільних відносин.

Однак слід спеціально підкреслити, що пізнання людиною світу, в тому

числі й наукова діяльність та соціальне пізнання, на жаль, несуть далеко не тільки позитиви. Це зумовлено як психологічними особливостями суб'єкта пізнання у його узагальненому розумінні, так і обмеженістю можливостей самого пізнання, перш за все безсистемним його характером. Тут мається на увазі, що далеко не завжди дослідник думає про можливі наслідки (особливо віддалені) результатів тієї чи іншої своєї пізнавальної діяльності. Безумовно, при цьому має місце й принципова неможливість в усіх деталях передбачити майбутній розвиток того чи іншого процесу. Але й неабияку роль відіграє ще недостатня відповідальність суб'єкта пізнання перед Богом, людьми і своєю совістю, перед своїми сучасниками й прийдешніми поколіннями за те, як ці результати можуть позначитися на якості їх життя і здоров'я, на стані навколишнього природного середовища.

Сьогодні вже мало хто згадує, як у серпні далекого 1948 року Альберт Ейнштейн у своєму Зверненні до інтелігенції акцентував увагу на негативних аспектах наукової діяльності, які мають безпосереднє відношення до проблем нашого дослідження. На глибоке переконання видатного вченого, «на своєму досвіді ми впевнилися у тому, що за допомогою тільки раціонального підходу розв'язати соціальні проблеми суспільства неможливо». На його думку, «застосування результатів найглибших наукових досліджень найскладнішої роботи учених дуже часто вело до катастрофічних наслідків». Тому він спеціально підкреслює, що «людство створювало засоби для самознищення. А це – найбільша трагедія».

Дійсно, трагедія Хіросіми й Нагасакі мало чому навчила людство. Світ не один раз був буквально на краю прірви термоядерної війни. Та її загроза, на жаль, не зникла й сьогодні, особливо з урахуванням наявності ядерної зброю у таких одіозних режимів, як Північна Корея або Іран. Не виключена й небезпека оволодіння цією смертоносною зброєю масового знищення тими чи іншими терористичними угрупованнями. Втім, людство цілком здатне й без цього довести себе до самознищення шляхом хоча б бездіяльності стосовно відвернення глобальної екологічної катастрофи.

Продовжуючи ж розгляд проблематики, порушеної Ейнштейном, нагадаємо, що й Тоні Мортон у своїй роботі «Конфлікт у наукових колах: мотиви учених та їхні способи досягнення цілей» відзначає, що прагнення до визнання та збагачення, а то й політичні інтереси, очевидно, не раз впливали на роботу вчених. Ми вже не говоримо про те, що на цілі, зміст і характер як досліджень (в тому числі, безумовно, і у соціальній сфері знань) та особливо на інтерпретацію їх результатів істотно впливали такі чинники, як освіченість і професійна компетентність вченого, його порядність та відповідальність, його приналежність до певної наукової школи з її принципами, традиціями й поглядами. Адже все це визначальним чином впливає на формування його світоглядних та методологічних позицій.

Тема *взаємозв'язку пізнання й діяльності* є набагато ширшою, ніж власне розгляд цілеспрямованої пізнавальної діяльності. В дійсності загальна структура людської діяльності будь-якого різновиду чи відповідної сфери практично завжди містить не тільки цільові, прагматичні, функціональні та інструментально-пізнавальні, але й когнітивні компоненти. Пізнавальний зміст і характер діяльності притаманний людині як у філогенезі, так і в онтогенезі. Так, людство, прагнучи задовольняти свої життєві потреби, не тільки пізнавало можливості шляхів, способів і засобів їх задоволення, але й водночас задовольняло свою особливу, суто людську потребу у знаннях, своє бажання «зазирнути за горизонт» своїх наявних знань. Переважна більшість людей майже завжди прагнуть краще знати і розуміти зовнішній для них світ, навіть якщо ці знання не викликані безпосередніми практичними потребами.

Саме завдяки діяльності і в процесі її здійснення відбувався розвиток фізичних та інтелектуальних можливостей, що сприяло удосконаленню самої діяльності та підвищенню її ефективності, відкривалися нові шляхи і способи її виконання. Завдяки діяльності і в процесі її здійснення багатьма людьми поступово осмислювалися зв'язки між потребами і цілями діяльності, а їх пізнання сприяло виробленню розуміння закономірностей, формуванню логіки та методології діяльності. В результаті уточнювалися людські потреби

й удосконалювалися шляхи і способи все більш раціонального задоволення все нових і нових, все більш складних потреб. Водночас завдяки когнітивним складникам виявлялися як можливості, так і різноманітні обмеження на той чи інший вид діяльності. Розглянуті зв'язки і положення повною мірою стосуються також і процесів соціального пізнання, хоча вони й істотно більш складні, ніж пізнання природних об'єктів і явищ.

Таким чином, логіка і методологія людської діяльності поступово ставали не тільки одним з важливих і цілком закономірних результатів того пізнання світу і самої людини, яке відбувалося в процесі її здійснення, але й одним з потужних інструментальних засобів поглиблення її пізнавальних можливостей. При цьому розвиток суспільного поділу праці призводив до виділення пізнання в окремих вид діяльності й появи професії вченого. Однак це аж ніяк не зменшило когнітивної ролі діяльності людей інших професій. Правда, якщо діяльність вченого спрямована на отримання нових знань і уточнення наявних не тільки для власних, але й для суспільних потреб, пізнавальний компонент більшості інших видів діяльності слугує тільки самому її виконавцеві або, у кращому разі, ще й представникам тієї професійної спільноти, членом якої він виступає.

Все це дозволяє стверджувати, що якщо «онтологічно діяльність є проявом активності суб'єкта, що виражається у доцільній, свідомій та цілеспрямованій зміні ним навколишнього світу і використанні його ресурсів відповідно до своїх потреб, а також у перетворенні людиною самої себе», то гносеологічно «діяльність виступає не тільки потужним джерелом пізнання об'єктивної реальності, а й є одним з цікавих об'єктів цього пізнання». Подібно до цього, «аксіологічно діяльність має розглядатися як основний засіб створення всіх матеріальних і духовних цінностей, і в той же час сама є однією з життєвих цінностей» [131, с. 36-37].

Уявляється очевидним, що феномен діяльності вже в силу самої своєї природи має достатньо складну структуру, яка відображає і його соціальну природу. Вона зумовлена тим, що сутність і зміст діяльності виявляються

тісно пов'язаними з такими категоріями, як особистість і спільнота, пізнання і свідомість, взаємодія і спілкування. Дійсно, сьогодні переважна більшість видів діяльності носить колективний характер, забезпечення життєдіяльності людини та задоволення її потреб відбувається в основному не безпосередньо через її власну діяльність, а опосередковано, через її участь у спільній з іншими людьми і соціумом у цілому діяльності.

При цьому виникає ціла низка колізій. По-перше, багато людей схильні переоцінювати свій внесок у скарбницю суспільних цінностей, вважаючи водночас, що суспільство недооцінює цей внесок. Хоча в дійсності досить складно сконструювати систему справедливого розподілу суспільних благ, оскільки сама категорія «справедливість» не має чітких критеріїв і є досить розмитою: те що одному уявляється цілком справедливим, інший може розглядати як брутальне порушення елементарної справедливості.

По-друге, одна з неодмінних передумов успішного здійснення людьми будь-якої спільної діяльності у складі малих чи великих груп виступає саме можливість їхньої взаємодії, взаєморозуміння і спілкування між собою для належної організації та координації дій кожного учасника цієї діяльності, їх спрямування на бажаний результат та взаємодопомоги у разі необхідності. Для ілюстрації цієї тези можна згадати біблейську історію про будівництво Вавілонської вежі, яку люди хотіли звести до небес. Богові ця ідея виявилася не до вподоби, і Він змішав їх мови, так що будівельники перестали розуміти один одного, що стало непереборною перешкодою на шляху реалізації їх зухвалої задуми. Безліч прикладів, коли відсутність взаєморозуміння між людьми, класами, націями, політичними чи релігійними угрупованнями веде до соціальної напруженості, а то й до відкритого гострого конфлікту.

По-третє, логіка діяльності й водночас результати соціального пізнання переконливо свідчать, що забезпечення бажаної ефективності цієї діяльності вимагає не просто взаєморозуміння між її учасниками, але й того, щоб вони тією чи іншою мірою поділяли певні спільні цінності. Ця вимога звичайно трансформується у них в розуміння необхідності пошуку спочатку спільних

цілей, потім спільних інтересів і нарешті спільних цінностей у формі корпоративної культури і суспільної злагоди. Цікаво, що це розуміння постає результатом дії все того ж когнітивного компонента діяльності.

По-четверте, ще ода цікава особливість взаємозв'язку між діяльністю й пізнанням полягає у тому, що у разі, коли в результаті діяльності її мета не досягається, з суто прикладних міркувань цей результат, цілком природно, слід оцінювати як негативний. Однак з позицій пізнання він має розглядатися не тільки як позитивний, а й як досить корисний. Дійсно, він дає знання того, що шляхи чи засоби діяльності були обрані неправильно, або навіть того, що мета на даному рівні науково-технічного чи соціального розвитку лишається ще недосяжною. Наприклад, численні спроби віднайти чи побудувати якийсь ідеальний суспільний устрій, починаючи від Утопії Томаса Мора, виявилися невдалими через недостатнє пізнання і розуміння як законів суспільного розвитку, так і особливостей людської психіки і поведінки.

Наочно взаємозв'язок між пізнанням і діяльністю може бути поданий у вигляді схеми на рис. 5.

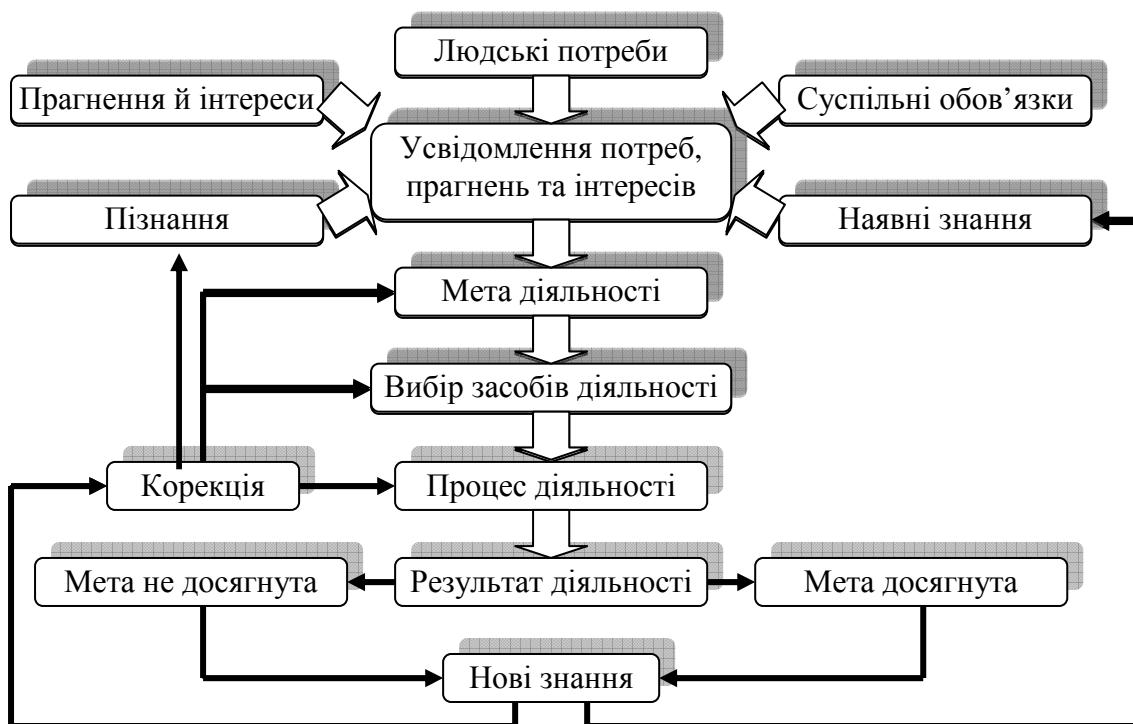

Рис. 5. Взаємозв'язок пізнання і діяльності

Незалежно від досягнення мети, результат діяльності, поглиблюючи пізнання об'єктивної реальності, збагачує як знання про неї, так і саму логіку діяльності. Не випадково у практиці наукових досліджень поширений вислів про те, що негативний результат – теж результат. Адже він застерігає від повторення помилок попередників, дозволяючи економити час і ресурси. Але це зовсім не означає, що, по-перше, слід беззастережно вірити іншим результатам, не перевіряючи їх істинності. По-друге, це не означає й потреби в ретельній перевірці негативних результатів, оскільки цілком можливо, що ваш попередник чогось не врахував. Сьогодні взагалі одним з потужних засобів перевірки істинності результатів пізнавальної діяльності, перш за все у наукових дослідженнях, вважається можливість їх відтворення.

На жаль, у соціальному пізнанні відтворення тих чи інших умов практично неможливе, оскільки з часом змінюються самі учасники цього пізнання – його об'єкти і суб'єкти, змінюються їхні цілі й цінності, уявлення про світ і про самих себе, про своє призначення і місце у цьому світі. Навіть змінюється ставлення до тієї чи іншої суспільної діяльності та до пізнання соціальних об'єктів і явищ. В той же час результати попередньої соціальної діяльності мають не лише певну практичну, але й значну теоретичну цінність і значущість. Так, у разі негативного результату відкриваються можливості як пошуку його причин, так і вибору способів можливого уникнення тих чи інших труднощів і ускладнень або ж їх успішного подолання.

Таким чином, можна стверджувати, що пізнання і діяльність не тільки взаємодіють між собою, а й взаємно збагачують один одного, як це наочно може бути показано на рис. 6. При цьому виникає специфічна область їх перетину, яка репрезентує цілеспрямовану пізнавальну діяльність.

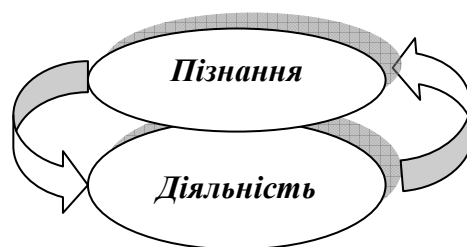

Рис. 6. Взаємодія і взаємозбагачення пізнання і діяльності

Зазначимо, що взаємодія пізнання та діяльності стає все більш тісною, оскільки ускладнення самого пізнання вимагає й використання відповідного ускладнення інструментальних засобів, значних коштів і залучення великої кількості людей. Тому сучасні масштабні дослідження все частіше набувають інтернаціонального характеру. Прикладами можуть слугувати Європейська космічна агенція, Великий адронний колайдер та інші міжнародні проекти.

1.5. Гносеологічні проблеми істини

Сама природа людини як істоти діяльної й мислячої зумовлює її потребу у пізнанні світу та закономірностей функціонування і розвитку різних його об'єктів, насамперед суспільства, в якому вона живе і діє. Без результатів цього пізнання, тобто без належних знань практично-перетворювальна діяльність людини взагалі неможлива. Дійсно, для того, щоб хоч що-небудь треба робити, людині необхідно знати, як це можна робити, знати можливі результати і наслідки її дій. Оскільки ж світ є безмежним, процес його пізнання і духовного освоєння супроводжує людину протягом всього її життя, а його результати становлять основу методології її діяльності. Стосовно ж соціального пізнання у всіх його аспектах, на цю діяльність серйозно впливає множина суб'єктивних чинників, в тому числі стосунки людини з іншими людьми та їх сприйняття.

Пізнання виступає однією з основних функцій людського розуму. Однак ще В. І. Даль свого часу вказував, що розум є загальною назвою пізнавальної здатності людини, здатності мислити; це одна половина духу її, а інша – мораль, моральність, бажання, любов, пристрасті. Він чітко розмежовує розум, раціональність (розумність) и мораль, моральність, пізнавальне і духовно-моральнісне ставлення до світу [58, с. 494].

В ХХ столітті дихотомія розум – моральність (розпад Духа) посилилася. До нього привела, за словами В. А. Кутирева, «експансія пізнавальності, інформаційності, яка витісняє і пригнічує «другу половину» Цілого. І

сьогодні, коли всюди говорять про втрату духовності, фактично мають на увазі продовження цього процесу. Розум, знання, наука – не умяються. Страждають Добро і Краса, мораль і естетика. Бездуховна людина, бездушне суспільство не означають зростання дурості людей або «все погано». Навпаки, люди стають більш діловими й інтелектуальними (принаймні, поки що). Живуть багатше, комфортніше, але більш механічно, втрачаючи здатність до співпереживання і любові; стають більш активними і функціональними, але відчуженими, анестезованими, втрачають відчуття життя; роботоподібними. В такому контексті під духовністю розуміється не вся сторона людського буття, а його «друга половина, або, можливо точніше, «дві третини» [95, с. 56].

В соціальному пізнанні, як і в пізнанні взагалі, одними з основних категорій виступають *знання, пізнання*, форми і методи пізнання, *істина*, її критерії і способи перевірки. Однак поняття істини тут є набагато складнішим, оскільки її розуміння у багатьох випадках носить суто індивідуальний характер. Для того ж, щоб певна інформація ставала знанням і переконанням людини, необхідно, щоб вона супроводжувалася вірою цієї людини в її істинність. Сама ж наявність цієї складової знання зумовлена суспільним характером феномену знання як елемента людської культури. Оскільки одна людина не має змоги фізично перевіряти достовірність всього наявного знання, вона змушена покладатися на ті чи інші авторитети. Таким чином, знання можна визначити як «істинну і достатньо обґрунтовану інформацію, яка заслуговує довіри, про реальність» [170, с. 410].

Знання як результат пізнання світу тільки тоді має цінність, коли воно дійсно може бути визначене як істинна і належним чином достатньо обґрунтована інформація про об'єктивну реальність, яка заслуговує на довіру. В іншому ж разі воно може бути хибним. Саме тому і прийнято вважати, що досягнення істини і виступає основною метою пізнання.

Однак при цьому виникають питання, що ж, власне, являє собою сама *істина*, і як визначити, чи є певне знання істинним, чи ні.

Показово, що дискусії про сутність того, що являє собою істина та якими є її критерії, мають давню історію і тривають дотепер.

Так, Платон розрізняв знання істині і знання повсякденних думок. Класичне визначення істини сформулював Аристотель, який стверджував, що істина – це відповідність думки про предмет самому предмету, знання – дійсності.

На перший погляд, все тут начебто правильно, але які критерії можуть слугувати цією відповідністю? Питання залишається відкритим. Більш того, воно породжує нове питання: чи здатне людське пізнання, у тому числі й наукове, взагалі приводити нас до істини? Протягом тисячоліть існування філософії було висунуто безліч аргументів, які містили вагомні сумніви стосовно цього.

В античні часи сумніви у достовірності знання називали *скептицизмом*. З накопиченням аргументів, ближче до Нових часів, античний скептицизм перетворився у повномасштабний *агностицизм* як філософську концепцію, що заперечує принципову можливість пізнання людиною навколишнього світу.

Зважена оцінка цієї можливості вимагає спочатку визначитися з тим, що ми розуміємо під поняттям «*істина*».

В сучасній філософії істиною прийнято вважати адекватне відображення об'єктивної реальності суб'єктом, що її пізнає, яке відтворює об'єкт чи явище, що виступають об'єктами пізнання, так, як вони існують поза свідомістю і незалежно від неї.

Адекватність або вірність відображення означає, що сам результат пізнання є відображенням, причинно обумовленим тим, що відображається, і перебуває у відношенні ізоморфізму або гомоморфізму по відношенню до нього.

Існує кілька основних підходів до розуміння сутності істини, які знайшли своє відображення в таких п'яти її концепціях (рис. 7).

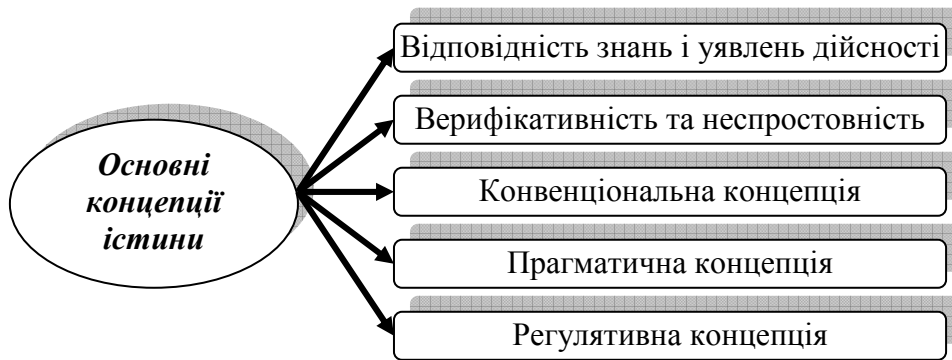

Рис. 7. Основні концепції істинності

Найбільшого поширення набула концепція, згідно з якою істина тлумачиться як *відповідність знань та уявлень реальній дійсності*. Однак, як пише В. Л. Петрушенко, «таке тлумачення не витримує серйозної критики. Так, людський інтелект у процесі пізнання створює так звані «ідеальні об'єкти» («ідеальне коло» в геометрії, «ідеальний газ» в фізиці та ін.), але реально нічого ідеального не існує. Далі, в процес пізнання ми залучаємо свої прагнення, уподобання, інтереси, ідеали, переконання, проте всі дані інтелектуальні утворення не можна привести у порівняння із якимись речами чи явищами дійсності» [123, с. 340].

Ще один аргумент на підтримку недостатньої переконливості цієї концепції полягає у тому, що наукове пізнання будь-якого об'єкта чи явища здійснюється шляхом виокремлення в його структурі аспектів, які звичайно являють собою предмет дослідження різних конкретних наук. В той же час сам цей реальний об'єкт постає у своїй цілісній єдності. То ж чому конкретно можуть відповідати знання, отримані в результаті цих своєрідних його «зрізів»? Очевидно, найти переконливу відповідь на це питання досить важко, якщо можливо взагалі. Крім того, теоретичне пізнання звичайно широко оперує словами і термінами природної мови. В принципі коректне їх використання стає запорукою правильного розуміння сутності процесів та результатів людського мислення. Однак добре відомо, що визначення змісту багатьох термінів важко, а той й неможливо через їх багатозначність,

залежність сенсу від контексту вживання. А все це призводить до того, що розглядувана концепція істини як відповідності знань та об'єктивної реальності істотно спрощує результати пізнання.

Для подолання вказаних ускладнень запропонована концепція *верифікації*, тобто перевірки істинності певної теорії, твердження чи уявлення. Вона певною мірою також ґрунтується на їх зіставленні з фактами дійсності. Ця концепція отримала широке застосування у філософії неопозитивізму. З його позицій гіпотези, які не піддаються чуттєвій перевірці, вважаються такими, що не мають наукового сенсу. Механізм же реалізації принципу верифікації виявляється таким: теорія є істинною, якщо вона підтверджується фактами і можуть бути наведені уявні факти, які, за умови, коли б вони були реальними, спростовують її; теорія є хибною, якщо вона спростовується фактами і можуть бути наведені уявні факти, які, якби вони були реальними, цю теорію підтверджували.

Таким чином, верифікація являє собою складний, багатоступінчастий процес і підкріплюється складною системою доведень. Однак вона має й істотні недоліки. Як зазначає А. П. Алексєєв, «не зважаючи на те, що істинність будь-якої наукової теорії якщо не прямо, то опосередковано зводиться, в решті решт до дослідної перевірки, не можна зводити будь-яке науково осмислене твердження про світ до певної сукупності так званих протокольних уявлень, що фіксують дані «чистого досвіду», тим самим позбавляючи наукової цінності твердження, які безпосередньо не перевіряються дослідним шляхом» [84, с. 51-52]. Взагалі ж перевірка істинності тієї чи іншої наукової теорії шляхом її зіставлення з фактами дійсності виступає лише частиною процесу розмежування науки і ненаукового знання.

Крім того, сам принцип верифікації також певною мірою звужує світоглядне значення і роль теорії, оскільки відповідно до закону економії мислення він, подібно до «бритви Оккама», як підкреслюється у філософському словнику, «відсікає від теорії «псевдометафізику» та інші

ненаукові судження із сфери етики, естетики, соціології, політики тощо» [84, с. 52].

До речі, сама «брита Оккама» являє собою специфічний методологічний принцип, сформульований англійським філософом і логіком У. Оккамом, і вимагає рішучого усунення з науки на її понятійно-категоріального апарату усіх понять, які не є інтуїтивно очевидними та не піддаються дослідній перевірці. За словами вченого, сутності не слід примножувати без необхідності.

Цікаво розглянути погляди класиків філософії на проблему істини. Р. Декарт вважав головним критерієм істини ясність думки та її відповідність емпіричним даним – відчуттям. І. Кант намагався знайти критерій істини в іманентності самого пізнання. Він стверджував, що критеріями істини є загальність і необхідність. Інакше кажучи істина – відповідність знання апріорним формам розуму. Г. Гегель обґрунтовував положення про те, що істина не є чимсь визначеним, раз і назавжди даним, вона процесуальна, тобто розвивається у міру розвитку людського знання. За Марксом, вищим критерієм істини є соціально-історична практика.

З погляду філософського прагматизму, істинним є те, що має бути корисним. Однак, крім корисності, використовуються й інші критерії істини: естетичний і логічний. Згідно з естетичним критерієм істини, її показниками слугують внутрішня досконалість теорії, її простота та чіткість. Логічний критерій істини полягає в тому, що істинними є положення, виведені з додержанням логічних правил із певної системи прийнятих аксіом.

Розуміння істини як процесу дає змогу дійти висновку про те, що у своєму розвитку істина може бути як абсолютною, так і відносною. *Абсолютна істина* — це повне, всебічне, конкретне знання, яке не може бути спростоване в процесі подальшого розвитку науки і людської практики, доки існують умови, на основі яких було встановлено цю істину.

Відносна істина завжди обмежена соціально-історичними умовами, які постійно змінюються. Саме останні й позначаються на відносному характері

істини. Відносність істини означає її неповноту, обмеженість, неточність, приблизність. Вона передбачає можливість зміни і прирощення знання.

Отже, істинності всіх форм знання притаманна низка особливостей, фундаментальних обмежень, які роблять її досягнення надзвичайно тривалим, складним і діалектично суперечливим процесом, а подолання кожної із таких суперечностей означає просування людини і суспільства до нового рівня знання, до більшої міри повноти істинності.

Основним критерієм істини виступає практика як матеріальна, чуттєво-предметна діяльність людей. Тому філософія приділяє особливу увагу практиці в процесі пізнання людиною навколишнього світу. Основою людської практики є виробництво матеріальних і духовних благ. Але до практики належать також реальні перетворення суспільних відносин між людьми, тобто соціально-політичні практичні дії.

Саме *соціально-історична практика* в своєму розмаїтті надає людству основний критерій істинності пізнання. У ній об'єктивність знання може набувати форму почуттєвої вірогідності. Якщо людина у своїй практиці керується істинним знанням, то вона зможе досягти оптимальних за формою і ефективних за змістом результатів власної діяльності. Цей критерій є основним, але не єдиним (рис. 8).

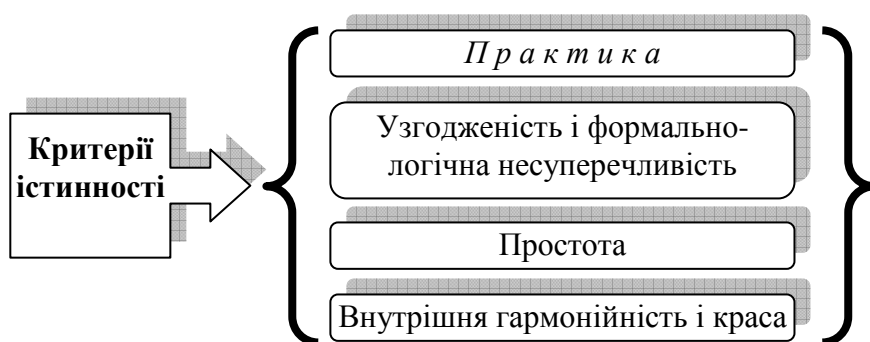

Рис. 8. Критерії істинності

Крім неї, особливо на етапі вибору найбільш прийнятних гіпотез, критеріями їх істинності вважаються: 1) узгодженість або формально-логічна несуперечливість, яка забезпечується дедуктивним розгортанням теорії;

2) простота, адже кращою є та гіпотеза, теорія чи концепція, яка дає змогу пояснювати максимально широке коло явищ, спираючись на мінімальну кількість вихідних принципів; 3) внутрішня витонченість, гармонійність, краса і навіть дотепність гіпотез, що пропонуються.

Слід також зазначити, що практика і практичні потреби є не тільки критерієм істинності знання, а й потужним стимулом, мотиватором для подальшого розвитку людського пізнання, науки і техніки. В той же час практика не може вважатися абсолютним критерієм істини, оскільки людство накопичило хоча й велетенський, однак все ж таки обмежений практичний досвід, і його може просто не вистачити для того, щоб підтвердити чи спростувати якусь гіпотезу.

Істина має суб'єктивну і об'єктивну сторони. Її суб'єктивність полягає в тому, що вона міститься в людині, у її свідомості і міра її розкриття залежить від рівня розвитку самої людини. Об'єктивність же істини полягає в тому, що в ній фіксується зміст, який стосується об'єктивних предметів і явищ, що існують незалежно від свідомості.

Цікаво зазначити, що протягом всієї своєї історії людство прагне приховати чи навіть знищити «неугодні» знання. Саме тому часто говорять, що істину можна знайти тільки у заборонених книгах. Недарма і церковна, і світська влада протягом історії прагнули захистити пересічну людину від згубного впливу освіти. Спочатку людям не дозволяли навчатися грамоті, а коли процес став незворотним, прийшла черга заборони на книги. Перші цензурні обмеження стосуються списку неприйнятних апокрифів (текстів, що не увійшли в Біблію), складених у 494 р. н.е., коли римським єпископом (папою) був Геласій I. Майже через тисячу років, в 1557 році, коли папою був Павло IV, було випущено «Індекс заборонених книг» («Index librorum prohibitorum») для інквізиційних трибуналів. Показово, що цей список було скасовано лише у 1966 році.

Однак традиція забороняти «неугодні» книги стосувалася далеко не одних представників Ватикану. Досить навести хоча б добре відомі дані про

нацистську Німеччину. Зігмунд Фрейд, чиї праці показово спалили нацисти, тоді сказав: «в Середньовіччі спалили б мене, тепер же вони задовольняються спалюванням моїх книг». Широко відомо й про заборону великої кількості книг, яка практикувалася в колишньому Радянському Союзі. До сих пір за зберігання багатьох книг в деяких країнах світу можна потрапити у немилість влади. Втім, в епоху Інтернету такі заборони навряд чи можна вважати дійовими. Цікаво, що саме книги, які були під заборonoю в тих чи інших країнах, потім часто ставали загально визнаною класикою.

Сьогодні людині часто доводиться діяти в умовах дефіциту інформації, тобто в умовах гносеологічної невизначеності. В таких випадках людина діє за стихійним правилом доцільної поведінки. Принципова незавершеність, неповнота, відкритість новому, несподіваному стають істотною особливістю людського пізнання. Сучасна так звана постнекласична методологія виходить навіть з неабсолютності причинно-наслідкових зв'язків. Тож поняття істини стає ще більш розмитим і відносним. Це в першу чергу стосується істинності результатів соціального пізнання.

2. СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

Оскільки сама соціальна філософія може розглядатися як окремий, суспільствознавчий зріз філософського знання у цілому і його основних галузей, то соціальне пізнання являє собою одну, хоча і досить специфічну, сферу людського пізнання взагалі. Тому, якщо загальні проблеми пізнання є об'єктом вивчення гносеології, то соціальне пізнання також слід вважати таким же суспільствознавчим зрізом гносеології. І завдяки цьому предмет гносеологічного дослідження проблем соціуму зумовлює специфічність самого соціального пізнання. Предметне ж поле його інтересів є достатньо широким і охоплює такі основні напрямки (рис. 9):

Рис. 9. Поле інтересів суспільствознавчого зрізу гносеології

по-перше, аналіз процесів формування, функціонування і розвитку феномену суспільної свідомості та її основних форм;

по-друге, виявлення основних закономірностей суспільного життя, його проблем і шляхів раціонального їх розв'язання;

по-третьє, вивчення специфіки застосування загальнонаукових методів і форм пізнання при дослідженні соціуму та його основних структурних та функціональних підсистем;

по-четверте, вивчення тенденцій і логіки суспільного розвитку та на його основі спроби наукового прогнозування і передбачення майбутнього

людської цивілізації.

Уважний аналіз наведеної схеми дозволяє дійти цілком обґрунтованого висновку, що важливою особливістю соціального пізнання як специфічно суспільствознавчого зрізу гносеології виступає тісний взаємозв'язок між розглянутими напрямками досліджень. Цей зв'язок і взаємодія між ними слід враховувати при вивченні сутності соціального пізнання і його функцій, а також при детальному аналізі сутності й характеру його специфічності та основних витоків цієї специфічності.

Специфіка соціального пізнання, на відміну від інших видів пізнання, полягає передовсім у тім, що в процесі його здійсненні об'єктом пізнання виступає діяльність самих суб'єктів пізнання. Іншими словами, самі люди одночасно є і суб'єктами пізнання, і реальними діючими особами, сукупна діяльність яких та її результати і підлягають дослідженню з метою пізнання їх сутності й загальних закономірностей. Крім того, об'єктом пізнання стає також взаємодія не тільки між суб'єктами діяльності, які виступають об'єктами пізнання, але й між самим об'єктом та суб'єктом пізнання. Таким чином, на відміну від природничих, технічних та інших наук, у самому об'єкті соціального пізнання з самого початку присутній і його суб'єкт. І ця його присутність істотно впливає на результати пізнання, оскільки він не може не вносити у процес пізнання своїх суб'єктивних оцінок об'єктивних процесів відповідно до своїх власних цілей, поглядів, інтересів.

В той же час одна з основних специфічних відмінностей соціального пізнання полягає в мінливості об'єкта цього пізнання. Особливо стосується це сьогодення, коли швидкість, масштаби і глибина суспільних змін набули справді тектонічного характеру. Характерно при цьому, як пише відомий американський філософ, педагог і теоретик менеджменту Р. Акофф, «постійно змінюються і зміни самі по собі. Про це може свідчити всезагальне визнання того, що темпи змін безперервно зростають». Для підтвердження цього факту автор наводить такі приклади, що «протягом нашого життя швидкість, з якою ми пересуваємося, зростає більше, ніж за увесь попередній

час існування людства. Те ж саме справедливо й відносно швидкості обчислень, виробництва і споживання» [4, с. 10].

Зрозуміло, що такі зміни час від часу роблять недостатньо придатними, а то й зовсім непридатними ті способи і засоби пізнання соціальних об'єктів і явищ, які ще донедавна вважалися надійними й ефективними і якими люди успішно керувалися в процесі пізнання. Сьогодні ж змінюються не тільки матеріальні умови індивідуального й суспільного буття людини, але й її життєві цілі та цінності, морально-етичні принципи і переконання, естетичні смаки та ідеали. При цьому зміни наростають як сніговий ком, вони не тільки накопичуються, а й змінюють саме ставлення до них, викликаючи серйозне й небезпідставне занепокоєння у дуже багатьох людей.

З'явилася навіть така своєрідна класифікація нашого ставлення до змін. Говорять, що наші діди боялися будь-яких змін і всіляко прагнули уникнути їх (не випадково згадується китайське побажання недругові «щоб ти жив в епоху змін»), ми якось навчилися пристосовуватися до змін, які постійно відбуваються, а наші онуки самі прагнутимуть творити ці зміни й активно творитимуть їх. Цей процес уявляється нормальним і закономірним, оскільки він стає одним з яскравих проявів суспільного прогресу.

Однак, разом з тим, ця швидкість змін істотно ускладнює здійснення соціального пізнання. Дійсно, це положення можна аргументувати такими фактами. По-перше, зміни самі по собі завжди були іманентні практично будь-якому соціуму, визначаючи розвиток його продуктивних сил. По-друге, відбуваючись переважно в техніці й технологіях, вони зумовлювали й зміни у характері суспільного життя. По-третє, раніше ці зміни завжди були досить повільними, що дозволяло людям осмислювати їх сутність та відповідно пристосовуватися до них, а сьогодні вони відбуваються так несподівано та стрімко, що на їх осмислення не вистачає часу, бо настають нові зміни. По-четверте, раніше можна було розглядати зміни як випадковості та вносити незначні корективи у своє життя, поступово осмислюючи необхідність тих чи інших перетворень і передаючи їх як естафету наступним поколінням.

Знов звертаючись до Р. Акоффа, наведемо його думку, яку ми цілком поділяємо, стосовно того, що «молодим завжди легше, ніж; старим, приймати будь-які зміни. Новачки у владі завжди бажають внести нове у тих сферах, де їх попередники хотіли все залишити по-старому» [4, с. 10-11]. На жаль, не завжди «новачки у владі» прагнуть внести нове, яке було б корисне соціуму і кожній людині, а не тільки самим цим «новачкам». Принаймні, було б дуже бажано, щоб вони викоренили хиби старої влади.

2.1. Сутність соціального пізнання

Як вже зазначалося, феномен соціального пізнання є складним і досить суперечливим. Існують різні погляди на розуміння сутності та змісту цього феномену і його завдань. Так, С. Е. Крапивенський спеціально підкреслює ту обставину, що вже навіть «словосполучення «соціальне пізнання» само по собі є двозначним. В одних працях під «соціальним пізнанням» мають на увазі пізнання *суспільством* всього світу, що оточує нас, у тому числі природного, в інших – пізнання *суспільства*» [83, с. 380].

На підтвердження цього положення розглянемо визначення поняття соціального пізнання, яке наводить В. П. Андрущенко зі своїми співавторами у філософському словнику соціальних термінів. На їх думку, соціальне пізнання являє собою «пізнання соціальних реалій життєвого середовища людей», і воно «постає як необхідна умова його налагодження відповідно до природи і призначення людини. Останнє дає суб'єкту об'єктивно істинне знання». Автори підкреслюють, на наше переконання, принциповий момент стосовно того, що «пізнання озброює суб'єкта діяльності знанням і дозволяє діяти в руслі об'єктивних законів соціального розвитку, а не всупереч їм». Важливим при цьому являється й їх зауваження стосовно того, що «раціональна діяльність неможлива без пізнання. Тільки воно вказує людині напрями руху вперед, обґрунтовує горизонти майбутнього, засоби його досягнення» [172, с. 548].

Дійсно, соціальне пізнання в обох своїх зазначених вище аспектах спрямоване на те, щоб збагнути й усвідомити сутність та основні властивості зовнішнього відносно людини світу з тим, щоб її індивідуальне й суспільне буття і діяльність відбувалися відповідно до законів природи і суспільного розвитку. Саме за цих умов вони можуть бути плідними і максимальною мірою сприяти особистісній самореалізації й досягненню життєвих цілей індивіда у злагоді з іншими людьми, з природою і суспільством у цілому.

В той же час уявляється очевидним, що в принципі саме суспільне пізнання є лише частковим, хоча й специфічним випадком пізнання взагалі й тому воно здійснюється за тими ж законами, що й будь-яке пізнання, а його сутність впливає із загальної сутності будь-якого пізнання як процесу і результату пізнавальної діяльності людини. Однак як зміст, так і характер пізнавальної діяльності може дещо відрізнятися, коли йдеться про вивчення природних об'єктів і явищ та коли йдеться про дослідження суспільних об'єктів і процесів, що звичайно відбуваються в них і являють собою зміст їх функціонування і розвитку.

Ось чому в основі суспільного пізнання лежить суспільно-історична практика людей та різних їх спільнот. В той же час важливо зазначити, що суспільне пізнання не існує поза межами пізнавальної діяльності конкретних індивідів і виступає своєрідним інтегральним результатом цієї діяльності величезної множини людей. Уявляється цілком природним і зрозумілим, що соціальне пізнання не виникає на пустому місці. Тому ще однією характерною його особливістю слід вважати визначальну роль у здійсненні соціального пізнання наявності певної системи попередніх знань, які були накопичені людством в процесі всього свого цивілізаційного розвитку та які воно передає від одного покоління до іншого.

Однак ці знання передаються не у вигляді певної недоторканої догми, вони кожним наступним поколінням критично аналізуються, оцінюються і збагачуються його власним досвідом, результатами пізнавальної і суспільно-історичної практики. Основним механізмом соціального пізнання виступає

відображення його результатів у суспільній свідомості у вигляді певної системи теорій, концепцій, поглядів, уявлень тощо. Основною ж його метою є отримання об'єктивно істинного знання, яке не залежить від суб'єкта пізнання й існує окремо від нього й незалежно від нього. В той же час існують відмінності соціального пізнання від пізнання взагалі, зумовлені його специфічністю. Її витоки, як і самі функції соціального пізнання проаналізуємо трохи нижче.

Розглядаючи ж сутність і природу соціального пізнання, необхідно так поставити питання про його взаємовідносин із загальним пізнанням, знанням та розумінням, щоб було очевидно, що принципова відмінність соціального пізнання від пізнання природних об'єктів і явищ є більш виразна активна роль суб'єкта пізнання в процесі здійснення цього пізнання. Проявом цієї ролі стає відчутна залежність не тільки результатів пізнання, їх інтерпретації та використання, але часто й самої постановки цілей пізнання від світогляду суб'єкта пізнання, від рівня його освіченості, його філософської культури, політичних, ідеологічних, релігійних та інших уподобань.

Ще однією характерною рисою, що стосується сутності соціального пізнання, слід вважати її обумовленість суспільним буттям і досліджуваного об'єкта, і суб'єкта пізнання. Оскільки ж однією з основних форм людського буття виступає діяльність, сутність соціального пізнання виявляється також пов'язаною з діяльністю як соціума і його агентів, так і з діяльністю суб'єкта пізнання. Адже досить продуктивним до розуміння сутності пізнання взагалі виявляється підхід саме з діяльнісних позицій в межах суб'єктно-об'єктних відносин. При цьому добре відомо, що існують три основних типи людської діяльності: практично-перетворювальна, ціннісно-орієнтаційна і пізнавальна.

Однак джерелами соціального пізнання в принципі можуть виступати всі ці три типи діяльності. Правда, ціннісно-орієнтаційна та пізнавальна діяльності носять духовний характер, оскільки вони не змінюють речово-субстратних, матеріальних систем, не перетворюють природи чи суспільства. Відмінність же між ними полягає в тому, що результатом духовної ціннісно-

орієнтаційної діяльності стає пізнання суспільних цінностей, власне пізнавальна діяльність дає інформацію про сутності. Разом з тим в короткому філософському словнику вказано, що «акт оцінки, включений у цю діяльність, є усвідомленням того, що ті чи інші явища можуть (або не можуть) задовольняти наші потреби та інтереси» [84, с. 293]. Це повною мірою стосується й діяльності, спрямованої на пізнання соціальних об'єктів і явищ, хоча задоволення потреб тут носить опосередкований характер.

Власне ж пізнання являє собою цілеспрямовану діяльність, метою якої є отримання, переробка, систематизація та збереження інформації про певні об'єкти чи явища та її можливе наступне використання. Інколи говорять про отримання, систематизацію і узагальнення усвідомлених конкретно-чуттєвих та понятійних образів. Коли ж йдеться про соціальні об'єкти або явища, безпосередньою метою їх пізнання виступає не просто усвідомлення й пояснення їх сутності, а прагнення побудови певної теорії чи концепції або підтвердження чи спростування вже існуючої теорії з тим, що в рамках її положень спробувати виявити провідні напрямки і тенденції майбутнього розвитку досліджуваних об'єктів і явищ та належним чином підготуватися до того, що нас (кожного окремо і людства у цілому) очікує.

Певним винятком постає пізнання історичних подій і фактів, основною метою якого є лише задоволення інтересу дослідника, оскільки практичного використання отриманої інформації (якщо тільки не враховувати можливість підготовки й захисту дисертації або публікації статей чи монографії). Тим більш, що кожен історичний факт є унікальним і ніколи не може повторитися з абсолютною точністю, оскільки неможливо відтворити у всій системній повноті матеріальні й культурно-історичні умови, за яких він відбувався. Сьогодні отримують поширення «історичні реконструкції» відомих подій минулого, переважно різних доленосних битв. Для забезпечення належної достовірності учасники цих «реконструкцій» використовують одяг і зброю того часу, до якого відносять реконструйовані події, але за великим рахунком все це залишається лише своєрідним різновидом гри.

У найкращому разі ця гра здатна сприяти патріотичному вихованню підростаючих поколінь і допомагати їм вивчати історію, посилюючи інтерес до неї. Можливості ж дійсного історичного пізнання тут, на наше глибоке переконання, досить обмежені через істотну умовність «відтворення».

Знання ж, отримані в результаті соціального пізнання, можуть мати різну міру глибини і точності. Оскільки саме соціальне пізнання, як і будь-яке інше, існує на різних рівнях, відповідно до них існують і різні види знання: повсякденне, релігійне, міфологічне, художнє, наукове, емпіричне, теоретичне тощо [84, с. 293]. Таким чином, сутність кожного рівня (або виду) соціального пізнання полягає в отриманні знання відповідного рівня, яке, власне, й було метою цього пізнання.

2.2. Функції соціального пізнання

В принципі, феномену соціального пізнання, навіть незважаючи на різноманітність своїх цілей і завдань, на широке розмаїття підходів до його здійснення та інтерпретації результатів, притаманна системна цілісність. Її проявом слід вважати загальну спрямованість на отримання об'єктивного знання про соціальне буття (або точніше про буття соціального) та його відображення в суспільній свідомості. Разом з тим як характер, так і загальну структуру цієї цілісності можна усвідомити лише у разі її декомпозиції на окремі функції, завдання і сфери діяльності. Такий підхід являє собою один з проявів загальної філософської проблеми співвідношення між частиною і цілим, між загальним і конкретним.

Соціальне пізнання як різновид людської діяльності і водночас як одне з важливих завдань соціальної філософії виконує цілу низку функцій, які й витікають з його сутності, призначення та специфічних завдань (рис. 10).

Дві з цих функцій соціального пізнання, які є й одними з основних специфічних функцій соціальної філософії, як і філософії взагалі, виступають світоглядна і методологічна. Їх специфічність зумовлена тією обставиною,

що у своєму достатньо розвиненому й концентрованому вигляді ці функції притаманні тільки філософії.

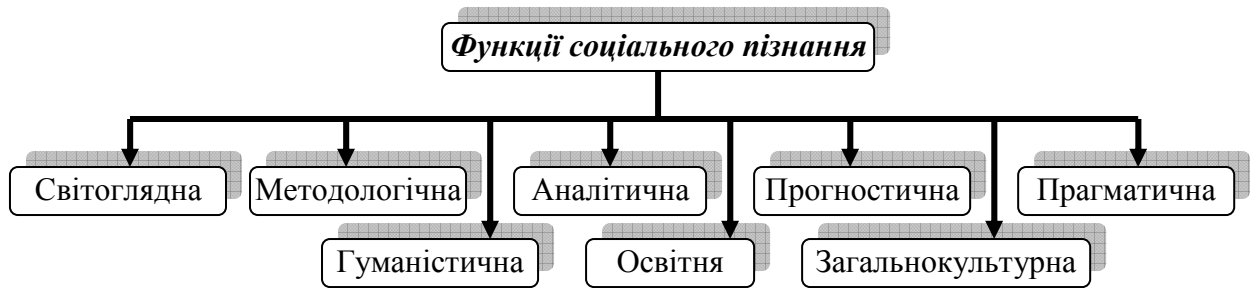

Рис. 10. Функції соціального пізнання

Для розкриття сутності того, чим саме виступає *світоглядна функція* соціального пізнання, доцільно визначитися спочатку з сенсом і змістом самого поняття світогляду.

Під світоглядом прийнято розуміти цілісну сукупність найзагальніших поглядів та уявлень про сутність навколишнього світу, місце і призначення людини в ньому. Світогляд індивіда може формуватися як цілеспрямовано в результаті отримання системи наукових знань в процесі освіти, так і стихійно в процесі його становлення, особистісного розвитку та соціального пізнання під впливом суспільного оточення. Безперечно, у формуванні світогляду людини визначальну роль відіграє філософія, і саме в цьому й полягає її світоглядна функція. Однак не можна заперечити і внесок у процес його формування інших галузей знань, впливу поглядів авторитетних особистостей, загальної культури і навіть релігійних вірувань, одним словом, всього того, що становить результат соціального пізнання.

Методологічна функція соціального пізнання також є базовою, або специфічною його функцією, оскільки тільки філософський підхід, в даному випадку гносеологічний, дозволяє людині сформувати методологію певної її діяльності. При цьому виявляється цікава взаємозалежність між соціальним пізнанням і методологією, яка, з одного боку, виступає одним з результатів цього пізнання, а з іншого являє собою інструментарій пізнання. Методологія

інколи розуміється як синонім філософії тієї сфери суспільного життя, якої стосується відповідна діяльність, або її теоретичних основ. В той же час А. Г. Спіркін та Е. Г. Юдін у своїй статті в Большой Советской Энциклопедии під методологією мають на увазі вчення про структуру, логічну організацію, методи і засоби діяльності. В такому широкому розумінні методологія, за їх словами, утворює необхідний компонент будь-якої діяльності, оскільки остання стає предметом пізнання, навчання й усвідомлення.

Аналітична функція соціального пізнання дозволяє суб'єктам цього пізнання не тільки отримувати належні знання про світ, що оточує людину, в першу чергу про умови і характер її суспільного буття, але й дає можливість аналізувати ефективність використовуваних методів пізнання, їх придатність для подальшого удосконалення і застосування. Перш за все це стосується системного підходу до організації процесу соціального пізнання, аналізу його результатів та їх перевірки на достовірність.

Прогностична функція соціального пізнання нерозривно пов'язана з його світоглядною функцією. Вона полягає у визначенні перспектив та визначальних тенденцій суспільного розвитку, у науковому прогнозуванні та передбаченні основних напрямів його політичної, економічної, соціальної, духовної, науково-технічної, культурної, освітньої та інших сфер суспільного життя. Водночас ця функція стосується й таких двох специфічних моментів. По-перше, її предметів виступають проблеми розвитку морально-етичної і життєво-ціннісної парадигми та його правової системи, а по-друге, проблеми розвитку можливостей і обмежень в процесі наступного поглиблення та уточнення соціального пізнання.

Прагматична функція соціального пізнання свою метою передбачає визначення можливостей практичного використання отриманих результатів цього пізнання як для удосконалення процесів функціонування і розвитку самого суспільства, так і для поліпшення умов індивідуального і суспільного буття людини, більш повного задоволення її матеріальних і духовних потреб,

в тому числі шляхом подальшої гармонізації її відносин з іншими людьми, з суспільством у цілому і з навколишнім природним середовищем. Іншими словами, ця функція призначена для впровадження результатів соціального пізнання у практику суспільного життя. Правда, фактичне їх використання може істотною мірою залежати від цілей та інтересів суб'єкта пізнання, від його світоглядних, політичних, ідеологічних та інших позицій.

Гуманістична функція соціального пізнання спрямована на виховання особистості в дусі гуманізму й на пошук шляхів забезпечення гуманістичного характеру суспільної свідомості, а також на використання отриманих знань про закономірності суспільного життя з метою вибудови гуманістичної системи суспільних відносин між людьми та різними їх угрупованнями. За великим рахунком, ця функція має розглядатися ще й з ціннісних позицій, оскільки гуманізація суспільних відносин сприяє гармонізації суспільного життя, його організації на основі одвічних, або так званих загальнолюдських цінностей. Саме така суспільна організація лежала в основі багатьох утопій.

Освітня функція соціального пізнання передбачає цілеспрямоване використання отриманого в результаті цього пізнання знання для навчання, виховання та соціалізації підростаючих поколінь в системі освіти з тим, щоб належним чином підготувати їх до успішного життя й діяльності в умовах даного суспільства, озброїти розумінням закономірностей логіки соціального розвитку. Це має дати їм можливість брати активну участь в діяльності з подальшого удосконалення суспільства, його структурних і функціональних підсистем та характеру міжособистісних відносин. Крім того, результати соціального пізнання відкривають шлях поглиблення й уточнення цілей та змісту викладання всіх чи більшості соціально-гуманітарних дисциплін.

Загальнокультурна функція соціального пізнання полягає у тому, що, по-перше, воно сприяє підвищенню рівня загальної культури суспільства у цілому та його індивідів, а по-друге, цілі, результати і спрямованість цього пізнання істотною мірою залежать від рівня духовної і професійної культури суб'єкта пізнання. Таким чином, утворюється поліциклічна система зв'язків

між соціальним пізнанням і культурою як специфічним соціальним феноменом і однією з надзвичайно важливих сфер суспільного життя.

Безумовно, можна навести й інші функції, які притаманні соціальному пізнанню та які впливають на його здійснення, на очікувані його результати та на їх інтерпретацію. В першу чергу це стосується його гносеологічної функції, яка тут не наводиться. Оскільки вже само по собі пізнання виступає предметом гносеології, і вся наша робота фактично присвячена аналізу цієї функції, зміст і характер якої стосовно дослідження соціальних об'єктів та процесів, що складають сутність функціонування і розвитку цих об'єктів, дає можливість не просто осягнути надзвичайно складну й суперечливу картину, але й сприяє подальшому розвитку соціальної філософії. Фактично воно дає напрями розвитку такого її напрямку, як соціальна гносеологія.

Оскільки ж об'єктом соціального пізнання виступає складне й мінливе суспільне буття, його пізнання ніколи не припиниться. Більш того, скоріш за все в майбутньому слід очікувати еволюції самих цілей цього пізнання, не говорячи вже про його методи, форми і засоби. Безумовно, досить складно передбачати, у яких саме напрямках відбуватимуться їх зміни, однак з певною мірою вірогідності можна уявити, що цілями соціального пізнання стане пошук не просто ефективних структур суспільних утворень різного масштабу і призначення, а їх оптимізація; розробка способів гармонізації індивідуальних і суспільних інтересів людини та відповідного характеру суспільних відносин; удосконалення методології самого пізнання з широким застосуванням методів моделювання й інформаційних технологій.

Що ж стосується функцій соціального пізнання, цілком можливою стає зміна як їх спектра в загальній сукупності, так і сутності, змісту й призначення кожної з цих функцій. Наприклад, можна очікувати появи у її структурі такої цікавої складової, як конструктивна функція. Саме вона допомагатиме обґрунтовано трансформувати результати соціального пізнання у практичні рекомендації з удосконалення суспільних структур, визначення доцільних режимів їх функціонування й напрямів розвитку.

2.3. Витоки специфічності суспільного пізнання

Людський соціум є надзвичайно цікавим об'єктом, пізнання якого істотно відрізняється від пізнання інших, насамперед природних об'єктів. Однак в той же час пізнання його є надзвичайно необхідним не тільки для задоволення інтересу дослідників, а й для практики раціональної організації суспільного життя. Істотна ж відмінність його пізнання зумовлює те, що соціальна філософія, соціологія та інші суспільні дисципліни розробляють і реалізують відповідні принципи, методи і підходи до соціального пізнання. Ця його відмінність полягає у цілій низці таких специфічних проявів, сукупність яких наведена на рис. 11.

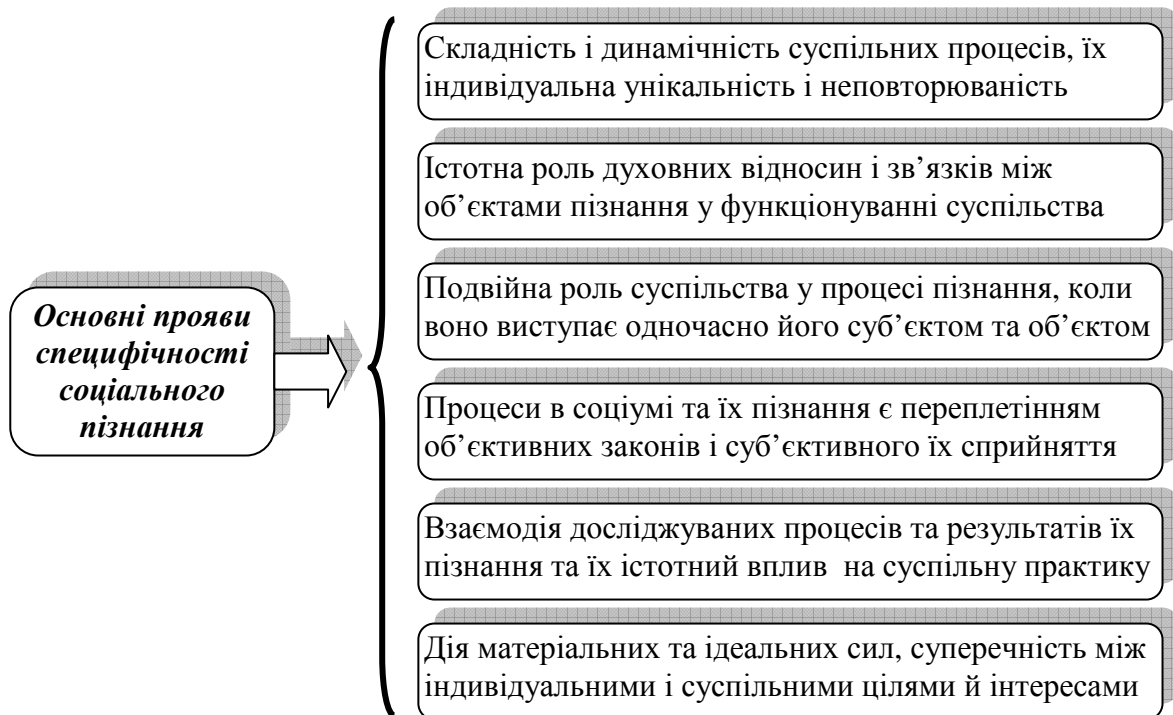

Рис. 11. Специфічність соціального пізнання

По-перше, соціум являє собою один з найскладніших об'єктів пізнання і являє собою вищу форму руху й розвитку матерії. Ось чому саму сутність соціальних явищ і процесів, а також систему закономірних зв'язків і відношень між ними дуже складно виявити. Дійсно, вони мають динамічний характер, одні процеси можуть посилюватися, інші – слабшати, зникати, а то

і взагалі перетворюватися на свою протилежність. За цих умов досліднику соціальних явищ набагато важче виявити закономірності функціонування і розвитку соціальних систем, ніж, скажімо, досліднику об'єктів фізичної чи біологічної природи. Якщо для останнього закономірні зв'язки виявляються при масовому повторенні реакції об'єкта на один і той же вплив в однакових умовах (вода завжди кипить при температурі 100 градусів за Цельсієм при нормальному значенні тиску), то події і явища, що відбуваються в соціумі, не тільки надзвичайно складні, але й ніколи не повторюються з однаковою точністю. Їх широке розмаїття й істотне переплетіння різноманітних процесів і діючих чинників істотно ускладнюють саму можливість виявлення певних закономірностей їх виникнення і протікання, взаємозв'язків і взаємовідносин між ними. Та й сприйняття і оцінка цих подій різними людьми є різними.

По-друге, додаткові ускладнення при соціальному пізнанні утворює та обставина, що в процесі його здійснення необхідно досліджувати не тільки матеріальні, як в природничих науках, але й ідеальні, духовні відносини та зв'язки між об'єктами пізнання. В той же час самі ж ці відносини, як образно пише С. Е. Крапивенський, «не просто включені, «вмонтовані» в конструкцію матеріального життя суспільства, а й самі по собі є набагато більш складними, багатоманітними і суперечливими, ніж зв'язки у природі» [83, с. 380]. Надзвичайно важливо при цьому, що вони відіграють істотну роль в суспільному житті, часто здійснюючи визначальний вплив на перебіг матеріальних відносин та на характер процесів, що підлягають соціальному пізнанню. Крім того, слід відзначити, що саме духовне життя суспільства, передовсім його культура, освіта, політичні позиції й релігійні вірування посідають істотне місце в діяльності людей, в тому числі пізнавальній. Саме вони формують суспільну свідомість і характер ділових, виробничих і просто міжособистісних взаємовідносин, зміст і характер спілкування між людьми.

По-третє, певну суперечність в соціальне пізнання вносить та його характерна риса, що суспільство в процесі здійснення пізнавальної діяльності виступає водночас і об'єктом, і суб'єктом пізнання. Дійсно, люди живуть у

суспільстві, визначають і реалізують його цілі завдання і функції, творять його історію і самі ж вивчають і суспільство, і його історію як дуже складну й суперечливу послідовність процесів функціонування і розвитку, а то й деградації конкретного суспільства чи цілої цивілізації, прагнуть відшукати причини тих чи інших явищ та закономірності, яким вони відповідають. Завдяки тотожності об'єкта і суб'єкта соціального пізнання сам цей феномен не можна оцінити однозначно. З одного боку уявляється, що їх тотожність здатна відігравати позитивну роль, оскільки у процесах, що відбуваються в суспільстві, суб'єкт пізнання у певних випадках часто бере безпосередню або хоча б опосередковану участь, або ж, принаймні, ці процеси близькі йому та його життєвому досвіду. Це сприяє можливості їх глибокого осмислення й розуміння їх сутності, причин і тенденцій можливого розвитку. Однак з іншого боку, сукупний суб'єкт соціального пізнання звичайно складається з представників різних, часто навіть діаметрально протилежних поглядів, цілей та інтересів, бажань і прагнень, розумінь і оцінок цих процесів.

По-четверте, внаслідок останньої обставини, тобто наявності різних цілей і поглядів учасників суспільних процесів і різноманітних підходів до їх розуміння, як самі процеси, що відбуваються у суспільстві, так і процеси їх пізнання являють собою багатоманітне переплетіння прояву об'єктивних закономірностей і суб'єктивного їх бачення. А в багатьох випадках мають місце також ще й спроби їх використання у власних інтересах чи в інтересах соціального угруповання, яке представляє той чи інший суб'єкт. У зв'язку з цим уявляється доцільним навести відомий афоризм, що, за деякими даними, сформулював свого часу Альберт Ейнштейн: «якби теореми Піфагора зачіпали кровні інтереси людей, ці теореми були вже давно спростовані». А скільки трагедій пережили різні народи через суб'єктивне бачення їхніми правителями сутності суспільного розвитку й насильницькі спроби втілити це бачення у життя попри будь-який опір та різні негаразди.

По-п'яте, специфічність соціального пізнання породжується й такою обставиною, якою виступають взаємодія і взаємовплив самого процесу цього

пізнання та його результатів, які помітно проявляються і у практичній, і в пізнавальній діяльності людей. Безумовно, такий взаємозв'язок існує і у пізнанні природних об'єктів і явищ, тому він носить загальногносеологічний характер. Дійсно, одна ж із основних цілей людського пізнання й полягає у пошуку можливостей практичного використання його результатів. Однак в той час, як досягнення науково-технічного прогресу, зумовлені результатами пізнавальної діяльності, можуть використовуватися незалежно від тих чи інших політичних поглядів та уподобань, результати соціального пізнання можуть навіть спеціально приховуватися від широкої громадськості, якщо вони суперечать інтересам і прагненням правлячих кіл чи навіть інтересам самих дослідників. Досить згадати хоча б, як таврувалися в колишньому Радянському Союзі теорія конвергенції або поняття прав людини та відповідні теоретичні дослідження. Разом з тим слід визнати, що об'єктивно результати соціального пізнання здатні здійснювати серйозний позитивний вплив на подальший суспільний розвиток і водночас активно сприяти поглибленню пізнавальної діяльності людей.

По-шосте, соціальне пізнання відрізняється від природничонаукового ще й тим, що і людина, і соціум, з одного боку, виступають невід'ємними частинами природи, а з іншого боку, вони є творінням і самого соціуму, і самої людини, своєрідними опредмеченими результатами їх діяльності. Тому соціальне пізнання ускладнює та обставина, що в самому соціумі діють як соціальні, так і індивідуальні сили та інтереси, як матеріальні, так і ідеальні, об'єктивні й суб'єктивні чинники; в ньому істотну роль відіграють як почуття і пристрасті людей, так і їх розум; як свідомі, так і несвідомі, раціональні та ірраціональні сторони життєдіяльності людей, які, власне, й утворюють даний соціум. В середині самого соціуму різні його структури та елементи прагнуть задовольнити перш за все свої власні потреби, цілі та інтереси (часто всупереч потребам, цілям та інтересам інших структур і соціуму в цілому та за їх рахунок), що викликає істотні суперечності й навіть конфлікти, які інколи призводять до кардинальної перебудови структури

соціуму та системи управління ним.

Така істотна складність суспільного життя, його широке розмаїття, різноякісність та різновекторність зумовлюють і відповідну складність соціального пізнання та його істотну відмінність від інших видів пізнання.

Розглянуті витoki специфічності соціального пізнання дозволяють дійти принципового висновку про неприпустимість крайнощів як в процесі його здійснення, так і особливо при трактуванні та інтерпретації отриманих результатів. *Одна з цих можливих крайнощів* полягає у повному ігноруванні специфіки соціального пізнання й беззастережному перенесенні принципів, підходів і методів, що застосовуються у природничо-науковому пізнанні, на дослідження соціальних об'єктів і явищ. Найбільш відомими прихильниками такого підходу є Т. Парсонс з його концепцією «дії» та Дж. Морено із соціометричними ідеями. С. Е. Крапивенський зазначає з цього приводу, що «у плані психологічному така орієнтація багато в чому пов'язана із зростаючим авторитетом фізики, хімії, біології, кібернетики. Так, сьогодні ми зустрічаємо спроби за допомогою прямої редукції до фізичного, з використанням, зокрема, теорії відносності Ейнштейна, пояснити причини історичного відставання Росії: Росія, мовляв, протягом століть використовувала інший, ніж у Європі, тип енергетичного розвитку – просторовий (а поглинання простору уповільнює течію часу), тепер же має відбутися перехід на переважаючий тип розвитку – часовий».

Вчений при цьому уточнює, що «ніякого приросту знання – ні концептуального, ні просто змістовного – таке пояснення не дає» На його переконання, «негативний вплив просторового розширення Росії на перебіг її історичного розвитку прекрасно усвідомлювало багато російських мислителів ще у дев'ятнадцятому столітті, які безперечно не були знайомі з теорією відносності» [83, с. 381]. На підтвердження цієї тези автор наводить слова П. Я. Чаадаєва, який у своїй «Апологии сумасшедшего» так писав про вплив просторового фактора на характер історичного розвитку: «є один факт, який владно панує над нашим історичним рухом, який червоною ниткою

проходить через всю нашу історію, який містить у собі, так би мовити, всю її філософію, який проявляється у всі епохи нашого суспільного життя і визначає їх характер, який є водночас і істотним елементом нашої політичної величі, і істинною причиною нашого розумового безсилля: це – фактор географічний» [цит. по 144, с. 48].

Інша крайність соціального пізнання, осмислення та інтерпретації його результатів полягає у беззастережному відкиданні буквально усіх методів, що застосовуються у природничих науках, і проголошенні їх зовсім непридатними для наук соціально-гуманітарного циклу. Безумовне існування відмінностей у об'єктах пізнання ще не означає кардинальних відмінностей у цілях і засобах пізнання, у загальному гносеологічному підході до його здійснення. І якщо конкретні методики дослідження природних і суспільних явищ дійсно можуть істотно відрізнятися, то існує множина їх взаємних проникнень. Серед відмінностей можна назвати методики, що притаманні виключно соціальному пізнанню. Їх прикладами можна вважати методики історичного дослідження, яке включає, зокрема, локалізацію у часі та встановлення дати певних історичних подій і фактів, ідентифікацію історичних особистості тощо. Систему подібних методик детально розглядають А. П. Пронштейн та І. М. Данилевський [140].

В той же час практика пізнавальної діяльності людства накопичила не тільки величезний досвід, а й методики, що можуть успішно застосовуватися у різних сферах науки. Так, хімія, окрім суто своїх, широко використовує фізичні методи дослідження, біологія використовує і фізичні, і хімічні методи, соціологія використовує методи психології, соціальна антропологія – біологічні методи. Однак всі науки, і природничі, і суспільні, широко використовують методи моделювання, а також математичної статистики для обробки результатів досліджень. Нарешті, всім їм притаманні філософське осмислення цілей і предмету дослідження та використання (свідоме чи несвідоме) філософського методу пізнання. Це може слугувати прикладом діалектики загального, особливого та одиничного.

Нарешті, істотну складність і специфічність процесам як суспільного пізнання, так і інтерпретації та практичному використанню його результатів надає поєднання еволюційних, поступових та революційних, стрибкових явищ, що характеризують функціонування і розвиток суспільства. При цьому люди часто прагнуть «прискорити» ці процеси, швидше перейти на нового, як їм уявляється, більш досконалого і справедливого суспільного устрою. Однак ще К. Маркс свого часу спеціально попереджував, що «жодна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає достатньо простору, і нові, більш високі виробничі відносини ніколи не з'являються раніше, ніж визріють матеріальні умови їхнього існування в надрах самого старого суспільства» [98, с. 7].

Отже соціальне пізнання має виходити з глибокого розуміння цього положення, яке також має бути одним з його принципів і не дозволяти через надмірну суб'єктивність «забігати» далеко вперед, ігноруючи об'єктивні процеси, перш за все закономірності самоорганізації, саморозвитку й самоуправління соціальних систем.

2.4. Індивідуальне і суспільне пізнання

В принципі наукове пізнання, незалежно від його об'єкта, має бути максимальною мірою знеособлене. Визнаючи за тим чи іншим дослідником авторство кожного конкретного відкриття, слід разом з цим підкреслити, що загальна сукупність знань, нагромаджених людською цивілізацією впродовж всього її багатотисячолітнього існування й розвитку, являє собою результат пізнавальної діяльності всього людства, результат зусиль його колективного розуму. Так, ми не знаємо і ніколи не визнаємо, кому належать такі велетенські заслуги перед людством, як винахід колеса або відкриття способу видобування вогню, витоПЛення міді та інших металів та їх використання для виготовлення знарядь праці, ідея штучного вирощування й культивування їстівних рослин замість збирання тих, що трапляються в дикій природі тощо.

В той же час між індивідуальним і суспільним пізнанням існує складне, цікаве і суперечливе співвідношення. Його сутність досить чітко і образно формулює Бертран Рассел, зазначаючи, що «колектив знає і більше, і менше, ніж індивідуум: він знає, як колектив, увесь зміст енциклопедії і всі внески у праці наукових установ, але він не знає тих інтимних речей, які лежать близько до серця і які складають колорит і саму тканину індивідуального життя» [142, с. 14]. Коли людина говорить, що вона ніколи не зможе передати того захоплення, яке вона відчула, визнавши про перший у світі космічний політ Юрія Гагаріна, або що вона пережила страшне горе, пов'язане зі смертю в автомобільній катастрофі своїх близьких, ця людина говорить щось таке, що є істинним у самому строгому і точному сенсі слова. Дійсно, вона завдяки своєму власному життєвому досвіду володіє пізнанням, яким не володіють і не можуть володіти інші люди, чий досвід відрізнявся від її досвіду, тільки їй притаманні такі враження і відчуття, які забарвлені її і тільки власним досвідом переживання подій, яке майже неможливо зі всією повнотою виразити словами.

Але ж ці враження та відчуття виступають результатом пізнання не тільки власного життєвого досвіду, а й соціальних процесів, в які включені і самі події, що викликали переживання, і їх переживання людиною, і пізнання емоційних реакцій на них, які в той же час носять відбиток індивідуальності її особистості. Індивідуальне забарвлення кожного конкретного акту соціального пізнання створює певні труднощі процесу цього пізнання та його результатів. Ці труднощі зумовлені, таким чином, не тільки об'єктивними причинами, пов'язаними зі специфікою об'єкта пізнання й характером його функціонування, але й причинами, пов'язаними з суб'єктом пізнання. Цим суб'єктом в решті решт виступає сама людина, хоча вона при цьому і включена у величезну множину різноманітних суспільних зв'язків і відносин й перебуває під безпосередньою дією їх впливу.

Складність же і суперечливість суспільного пізнання полягають у тому, що воно, з одного боку, складається і формується з величезної кількості

результатів індивідуального пізнання соціальних об'єктів і процесів мільйонів і мільярдів людей, а з іншого, – не зводиться і не може зводитися до простої їх суми. Адже в в останньому випадку взагалі неможливо було б говорити про якесь суспільне пізнання чи суспільну свідомість, оскільки тоді б вони являли собою неймовірну плутанину поглядів, уявлень і знань, часто абсолютно несумісних між собою. А в то й же час і суспільне пізнання, і його результати, і суспільна свідомість існують цілком об'єктивно. І при цьому вони виступають одночасно і об'єктами, і агентами соціального пізнання.

Отже, цілком імовірно, що існують якісь достатньо складні (і напевне неоднозначні) механізми, що реалізують процеси трансформації величезної кількості різних результатів індивідуального пізнання у пізнання суспільне, трансформації знань, уявлень і розумінь світу, притаманних індивідам, у цілісну (хоча й недостатньо чітку, з дещо розмитими границями) систему суспільної свідомості як інтегрального результату суспільного пізнання. До того, ця система є динамічним утворенням, яке зазнає постійних впливів як з боку зовнішнього світу, так і з боку своїх структурних елементів, оскільки, як і будь-яка складна відкрита система, вона діє відповідно до загальних закономірностей самоорганізації, саморозвитку і самоуправління. Завдяки цьому система соціального пізнання в процесі свого розвитку час від часу попадає у так звані точки біфуркації, перехід з яких з різною мірою імовірності може здійснюватися у два чи більше можливих (віртуальних) станів з певної околиці цієї точки (рис. 12).

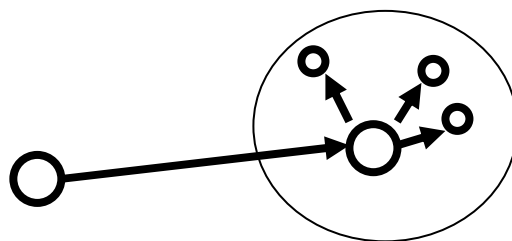

Рис. 12. Віртуальні варіанти руху системи пізнання з точки біфуркації

На «вибір» системою одного з можливих варіантів переходу можуть

істотно впливати підходи деяких авторитетних особистостей до вибору цілей і характеру соціального пізнання та зміни у їх поглядах, ідеях, уявленнях, життєвих цінностях. Відповідний перехід може істотно змінити усталені цілі пізнання, підходи до інтерпретації його результатів та саму суспільну свідомість як інтегральний результат цього пізнання. Безумовно, цей процес відбувається не миттєво, оскільки вони стикаються з активною чи пасивною протидією таких двох істотних чинників, якими, по-перше, виступає певна інерційність суспільної свідомості, а по-друге, резистентність людської психіки, тобто її опір всьому новому і незвичному. А цей опір неминуче позначається на резистентності суспільної свідомості.

Викладену думку можна проілюструвати таким прикладом. Понад два десятиліття тому наше суспільство опинилося в точці біфуркації, як майже і всі пострадянські та постсоціалістичні країни. Аналіз їх сучасного стану свідчить про істотну розмаїтність картини, що підтверджує реалізацію в них різних варіантів переходу з точки біфуркації на нову траєкторію розвитку. Крім того, нові суспільно-політичні й соціально-економічні умови істотно вплинули на всю духовно-культурну сферу суспільного буття, а відтак і на суспільну свідомість. Змінилися як цілі суспільного (перш за все культурно-історичного) пізнання, так і трактування раніше отриманого знання разом з появою нового, яке до цих пір або було невідоме не тільки широкій громадськості, а й навіть історикам, або ж спеціально приховувалося від людей. Кардинально змінилася система життєвих цілей і цінностей

Опубліковано тисячі наукових і популярних публіцистичних статей та книг, в яких досить детально розглядаються природа і сутність, досягнення і злочини попереднього суспільно-політичного устрою, його ідеологічних основ і соціально-економічного укладу. А багато людей ще продовжують ностальгувати за соціалізмом, голосують на виборах за комуністів, які вже фактично переродилися, і крім привабливих гасел (типу «Повернемо країну народові», начебто він хоча б колись був хазяїном цієї країни) нічого за душею не мають, не можуть і не збираються виконувати своїх обіцянок. Але

відсутність яскравих лідерів у їх лавах призвела до того, що в мажоритарних округах вони (єдина з партій, що пройшли до парламенту) не отримали жодного депутатського місця на виборах 2012 року.

Однак опір суспільної свідомості зовсім не означає, що вона взагалі не змінюється. Просто процеси її еволюції відбуваються набагато повільніше, ніж процеси суспільно-політичних перетворень чи реформування соціально-економічної системи. Тим більш, що в Україні саме це реформування частіш за все відбувається хаотично і безсистемно, без необхідного глибокого урахування об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Хоча вони стають відомими людям завдяки результатам соціального пізнання, однак у владних колах їх не розуміють або відверто ігнорують.

А коли соціальне пізнання системно і цілеспрямовано здійснюється, маючи на меті формування наукових теорій, концепцій поглядів тощо, воно несе на собі відбиток притаманних відповідній науковій школі чи спільноті світоглядних позицій, методологічних принципів, прийнятих підходів і політичних уподобань, характеру розуміння тощо. Однак і в цьому випадку на його результатах, особливо на характері їх інтерпретації позначається індивідуальний досвід та інтелект, інтереси і цінності, потреби і переваги безпосереднього виконавця. Отже характеристика соціального пізнання має обов'язково враховувати також і його особистісний чинник та умови, в яких це пізнання здійснювалося. Потреба в такому урахуванні пов'язана, до речі, і з такою прикрою обставиною, як людська й наукова чесність дослідника. Адже ми часто виявляємося свідками того, що дослідження одних і тих же самих суспільних об'єктів чи явищ різними групами соціологів дає не просто різний, але й прямо протилежний результат. Слід згадати хоча б результати соціологічних опитувань населення в період виборчих кампаній.

У зв'язку з цим уявляється цікавим навести позицію такого видатного психолога, як Е. Фромм, який прагнув пояснити соціологам елементарні речі стосовно того, що отримана шляхом опитування «громадська думка» є порівняно малозначущою, і що нею легко маніпулювати, що індивід думає

приблизно те ж і так же, як і інші, що суспільством рухають не стільки поверхові думки, скільки більш глибокі емоції, що величезний недолік «вибірчої демократії» полягає у тім, що вибори (те ж опитування!) визначають лише поверхову думку. В. Г. Буданов взагалі вважає, що думка «середньостатистичного» громадянина взагалі не несе у собі ніякої корисної інформації, оскільки цілком може статися так, що вона не співпадає з думкою жодної реальної людини.

Індивідуальність проявів соціального пізнання пов'язана також і з його соціально-історичною обумовленістю: рівнем розвитку матеріальної і духовної культури суспільства, його соціальною структурою, добробутом населення, пануючими ідеологічними установками, системою життєвих цілей, цінностей та інтересів, що склалася в даному суспільстві, а також їх сприйняттям і характером розуміння відповідним дослідником.

2.5. Історичні віхи становлення соціального пізнання.

Термін «соціальне пізнання» виник порівняно недавно, хоча і має глибокі історичні коріння. Елементи соціального пізнання ми вже знаходимо в міфах, в магії, в повсякденному досвіді, релігійних вірування та філософії. Всупереч поширеній думці про те, що соціальне пізнання почало формуватися тоді, коли воно почало відділятися від природничонаукового пізнання, протиставляти себе останньому, цілком обґрунтованою є точка зору, що воно, як переконливо пише І. Т. Касавін, «оформилося в систему задовго до природничих наук, оскільки воно повинне було регулювати політичні, правові, економічні, особові стосунки. Саме йому зобов'язані фундаментальні поняття порядку і закону, що спочатку мали чисто соціальний сенс».

Проте не можна так однозначно думати. Довгий час соціальне пізнання перебувало в тісних обіймах методології природничонаукового пізнання. Досить пригадати, який сильний вплив на соціальне пізнання здійснили такі

науки, як механіка, фізика, математика тощо, про що переконливо свідчать філософські роботи Р. Декарта, Ж. Ламетрі та інших.

Цій позиції можна протиставити відомий вислів А. Ейнштейна про те, що філософія – це мати наук, яка, навпаки, затверджує пріоритет соціальних наук у пізнанні.

Таким чином, якщо говорити про еволюцію розвитку соціального пізнання взагалі, то її слід розглядати як складний нелінійний процес, а ще швидше вона являла собою (і продовжує являти) своєрідну взаємодію онтогенезу і філогенезу.

Весь історичний шлях розвитку соціального пізнання також пов'язаний з диференціацією наук, появою все нових галузей наук. У XVII столітті з'явилися значні передумови і потреба у виникненні й розвитку гуманітарних наук. На повний зріст встало завдання ідентифікації гуманітарних наук, визначення їх принципової відмінності від природних наук, становлення власного апарату дослідження.

Вважається, що методологія соціального пізнання формувалася за двома основними напрямками. До них зазвичай відносять історію філософії і власне самі гуманітарні науки.

Що стосується першого напрямку, то слід перш за все відзначити французького філософа А. К. Сен-Симона (1760-1825), який спираючись на свою теорію «наука про людину» («соціальна фізіологія»), увів у соціальне пізнання принцип історизму. Прикладом того, як важко було сучасним філософам відірватися від природничих наук, є його висновок стосовно того, що основою філософії може стати закон всесвітнього тяжіння.

Ще глибше й детальніше обґрунтував принцип історизму Г. Гегель, який упровадив у філософію історії діалектичний метод, показавши тим самим історію як безперервно змінний процес. Хоча разом з цим досить докладно інші філософи О. Шпенглер (1880-1936) та А. Тойнбі (1889-1975) відстоювали «теорію історичного круговороту».

Що стосується другого напрямку, то тут помітно виділяється праця

Р.Дж. Коллінгвуда (1889-1943), який в рамках соціального пізнання приділив велику увагу логіці питань і відповідей. Він вважав, що логіка, яка звертає увагу тільки на відповіді є помилкова логіка, що нехтує питаннями, бо знання складається з питань і відповідей. [79, с.399] Важливо також відзначити, що Р.Дж. Коллінгвуд увів у теорію соціального пізнання принцип «методологічного індивідуалізму», прямо спрямований проти узагальнювального принципу природних наук, що вимагає в соціальному пізнанні виходити з дій конкретних людей.

Подальша взаємодія природничих та соціально-гуманітарних наук породила, на противагу натурологічній концепції розгляду соціального пізнання, властивій природознавству, культур-центристську концепцію. Таким чином, на рубежі XIX і XX століть почала формуватися власне концептуальна методологія соціального пізнання.

Особливо вагомий внесок в становлення нової парадигми соціального пізнання внесли баденська школа неокантіанства і філософія життя.

Провідні філософи баденської школи неокантіанства В. Віндельбанд (1848-1915) і Г. Ріккерт (1863-1936) запропонували розділити всі науки на два класи: історичні («науки про дух») і природничі. Перші вони назвали ідеографічними, які описують індивідуальні явища в їх конкретиці, другі - номотетичними, що фіксують, відволікаючись від індивідуальних ознак, загальні, спільні властивості предметів, що повторюються. З цього приводу Віндельбанд писав, що перші – це науки про події, другі – про закони.

Г. Ріккерт заглибився в актуальну і до цього дня проблему специфіки соціального пізнання і виділив наступні його особливості:

- кінцевий результат – опис індивідуальних явищ, а не відкриття законів;
- складний, опосередкований спосіб взаємодії з джерелами подій;
- ідеографічний метод дослідження;
- неповторність та унікальність об'єктів пізнання;
- абстракції, категорії – допоміжні засоби пізнання, а не основні;

- постійне урахування всіх суб'єктивних моментів.

У останньому компоненті вже проглядає проблема звільнення або применшення ролі суб'єктивних чинників або суб'єктивних перешкод в досягненні об'єктивної істини, тобто як залишатися об'єктивним в морі людських хвилювань.

При цьому він пропонує розносити такі поняття як оцінки і оцінювання, вважаючи останнє як принцип відмінності культурних процесів від природних, і уникати оцінок як суб'єктивних утворень в соціальному пізнанні.

І тут він знову приводить нас до думки про те, що соціальне пізнання не має бути цілком підпорядковане природним наукам тому, що природознавство являє собою історичний продукт культури.

Помітний внесок у теорію соціального пізнання здійснив представник філософії життя, основоположник «розуміючої психології» та школи «історії духу» відомий німецький філософ В. Дільтей.

Його заслугою стало те, що він виділив два види пізнання: розуміння і пояснення які відповідно належать до гуманітарних наук та до природознавства. Метод розуміння у нього – це безпосереднє збагнення якоїсь духовної інстанції. Що стосується природознавства, то пояснення – це визначення законів функціонування і розвитку тих чи інших об'єктів, це приведення аргументів в систему.

Розуміння розглядується ним як інтерпретація, яку він назвав герменевтикою як мистецтвом розуміння текстів. Тому герменевтика у нього – це методологічна основа соціального пізнання.

В. Дільтей виділив два види розуміння: розуміння власного внутрішнього світу (інтроспектива) і розуміння навколишнього світу за рахунок того, що уживається, співпереживання і тому подібне (емпатія).

Слід звернути увагу на те, що В. Дільтей у зв'язку з вище викладеним відносив до методів соціального пізнання інтуїцію, біографію, автобіографію і поезію як найбільш сильну форму збагнення життя.

Особливе значення він приділяв принципу розвитку в соціальному пізнанні, вважаючи на цій підставі, що будь-яка форма життя носить відносний характер.

Своєрідністю відрізняється внесок у теорію соціального пізнання німецького соціолога Макса Вебера (1864-1920). Головним, на його думку, в соціальному пізнанні є метод. І в цьому він вбачає розв'язання проблеми його специфіки, яка, на думку вченого, полягає в таких положеннях (рис.13):

1. Предмет соціального пізнання – певна культурно-індивідуальна дійсність
2. Переважання якісного підходу над кількісним в процесі дослідження
3. Урахування історичності предмету, що вивчається в процесі дослідження
4. Переважаюче значення в процесі дослідження ціннісних моментів
5. Важлива роль суб'єктивних обставин, особливостей особистості ученого
6. Роль розуміння причини, а не закону, який є засобом пізнання, а не метою
7. Єдність загального (закони) з одиничними (факти) з перевагою другого
8. Перевага розуміння як способу збагнення соціальної дійсності перед поясненням

Рис. 13. Специфіка соціального пізнання за М. Вебером

Наведемо зміст цих положень дещо детальніше:

по-перше, предмет соціального пізнання – певна культурно-індивідуальна дійсність;

по-друге, переважання якісного підходу над кількісним в дослідженні;

по-третьє, історичність предмету, що вивчається;

по-четверте, переважаюче значення ціннісних моментів;

по-п'яте, більш тісний, ніж в природознавстві, зв'язок із суб'єктивними обставинами, насамперед особливостями особистості даного ученого;

по-шосте, більш вагоме значення в розумінні причини, а не закону.

Вчений навіть вважає закон засобом пізнання, а не метою;

по-сьоме, єдність загального (закони) з одиничними (факти), віддаючи

перевагу другому;

по-восьме, надання більшого значення розумінню як своєрідному способу збагнення соціальної дійсності у порівнянні з поясненням.

Необхідно також додати орієнтацію М. Вебера у цій системі на цілераціональну дію, що дозволило йому назвати її «розуміючою соціологією», аналогічно тому, як В. Дільтей назвав свою концепцію «розуміючою психологією».

Порівнюючи два підходи до розуміння специфіки соціального пізнання Г. Ріккєрта и М. Вебера, треба відзначити збіг у низці аспектів і разом з тим їх відмінність. Це дозволяє їх розглядати як взаємодоповнюючі концепції, показуючи, наскільки широкою є палітра особливостей соціального пізнання.

Важливим досягненням соціального пізнання є розроблена М. Вебером категорія «ідеальний тип», яка є понятійним утворенням, уможливною конструкцією, що дозволяє зіставляти з собою емпіричну дійсність, якоюсь мірою це абстрактний еталон. Причому, як вважає М. Вебер, чим вищим є рівень абстракції, тим ефективніше використання категорії «ідеальний тип». «Ідеальний тип» дозволяє звести все різноманіття соціальних явищ до чогось загального, що значно полегшує процес пізнання. В цьому і полягає його евристична роль. Користуючись «ідеальним типом», можна встановлювати ступінь відхилення або наближення того чи іншого варіанту відбиваною дійсністю і робити необхідні висновки.

М. Вебер також виділяє соціологічний та історичний ідеальні типи. Соціологічний ідеальний тип є більш загальним, він не пов'язаний з простором і часом, тому з ним можна порівнювати події і факти різних епох.

Що ж стосується історичного «ідеального типу», то він більш наближений до дійсності, більш виразно переслідує генетичні цілі.

Таким чином, ідеальний тип М. Вебера навчає учених, зайнятих соціальним пізнанням, використанню в дослідженні абстрактного мислення, навчає тому, як не потонути у безлічі соціальних фактів.

М. Вебер також ставив перед собою завдання об'єктивності

соціального дослідження і проблему «свободи від оцінок» і тут він також зіткнувся з антиномією: з одного боку, людина не може виключити з процесу дослідження свої пристрасті та інтереси, а з іншого боку, на користь об'єктивності їх цілком треба було б відкинути. У зв'язку з цим він наполягає на необхідності строго наукового дослідження ціннісних компонентів, що з погляду суб'єкт-суб'єктних відносин дуже складно.

Наступним відомим філософом, якому належить великий внесок у розвиток соціального пізнання, став К. Поппер (1902-1994). Він також вважав головним у соціальному пізнанні метод і розробив так званий критичний метод, сутність якого, на його думку, полягає в наступному (рис. 14).

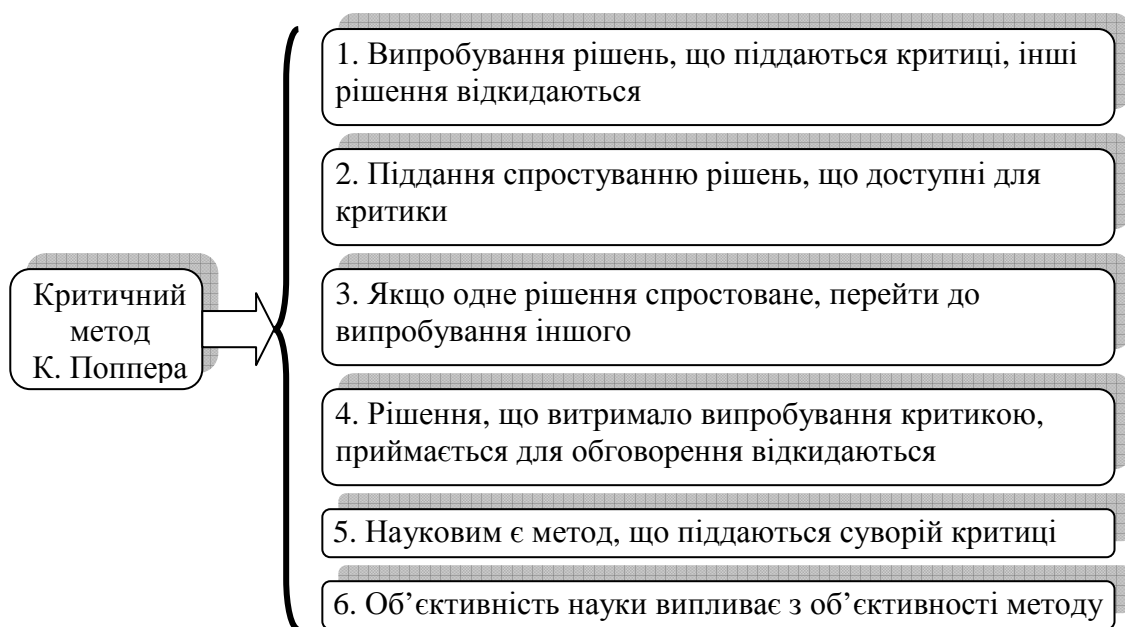

Рис. 14. Сутність і зміст критичного методу К. Поппера

По-перше, метод соціальних наук так же, як і наук природних, полягає у випробуванні передбачуваних рішень, які піддаються критиці, недоступні для критики рішення відкидаються.

По-друге, доступні для критики рішення піддаються спростуванню.

По-третє, якщо одне з рішень було спростовано, то треба переходити до випробування іншого.

По-четверте, якщо рішення витримало випробування критикою, воно

приймається для подальшого його обговорення.

По-н'яте, науковий метод, таким чином, – це метод, який піддається найсуворішій критиці.

По-шосте, об'єктивність науки впливає з об'єктивності методу.

Продовжуючи свої міркування про метод і зважаючи на протонатуралістичні концепції використання у соціальному пізнанні методів природних наук та антинатуралістичні концепції, що відкидають їх, К. Поппер виробляє особливу установку, яка отримала назву історизму, по відношенню до якого він пише: «Під історизмом я маю на увазі такий підхід до соціальних наук, згідно з яким принциповою метою цих наук є історичне передбачення, а можливе воно завдяки відкриттю «ритмів», моделей, «законів» чи «тенденцій», що лежать в основі розвитку історії» [134, с.66].

Проте, відкриття законів еволюції суспільства він вважає утопією, висловлює глибокий сумнів в спроможності пізнання суспільства як цілого і пропонує велику увагу приділяти частковій інженерії. Тому він виступав проти соціальних теорій Платона и К. Маркса, хоча це твердження вимагає перевірки часом.

Продовжуючи аналіз методів дослідження, він розглядує їх в площині номіналізму та есенціалізму, вказуючи на те, що представники методологічного номіналізму досить вузько розуміють завдання науки, зводячи її до простого опису, а методологічні есенціалісти вважають, що наукове дослідження повинне осягнути сутність речей. Тому, на його думку, методи природничих наук є номіналістичними, тоді як методи соціальних наук – есенціальними. Це відповідає тому, що гуманітарні події носять переважно якісний характер.

Разом з тим К. Поппер приходять до необхідності теорії єдності методу, знаходячи і в природознавстві, і в соціально-гуманітарних науках органічну гіпотетико-дедуктивну єдність, тобто кожне дослідження повинне починатися з постановки гіпотези.

Увагу К. Поппера також привертала цікава проблема об'єктивності соціального пізнання і забезпечення свободи його результатів від оцінних думок дослідника.

У зв'язку з цим він висуває цікаве твердження, що об'єктивність властива тільки критичній позиції, стверджуючи, що вона не є індивідуальною справою тих чи інших учених, а є суспільною дією взаємної критики.

Проте, він був впевнений, що досягти об'єктивності в соціальних науках складніше, ніж в природничих, бо тут звільнитися від оціночних суджень майже неможливо.

Чудова його рекомендація ученому, що необхідно, обравши якусь позицію в науковому дослідженні, розуміти, що вона є однією серед багатьох. Продовжуючи дискурс про свободу від оцінок, він доходить висновку, що свобода від цінностей сама є цінністю, тому залишається виявлення змішення цінностей і розрізнення чисто наукових цінностей, питань про істину, релевантність, простоту і тому подібне від позанаукових питань. [135, с.71].

Як логік, К. Поппер вніс деяку своєрідність у використання логіки в соціальному пізнанні, виділивши в ньому загальну і ситуативну логіку. Що стосується першої, то це дедуктивна формальна логіка як знаряддя раціональної критики.

Перед ситуативною ж логікою постає завдання пояснення мимовільних, небажаних соціальних явищ, які не можуть бути пояснені загальною логікою.

Ситуативна логіка піддає аналізу ситуацію людини, що діє, з тим, щоб пояснити її поведінку виходячи з ситуації, а, не удаючись до психології.

Ситуативна логіка принципово виключає психологічні моменти, заміщаючи їх об'єктивними ситуативними елементами.

Така логіка виходить як з фактів фізичного світу, так і з фактів соціального світу, а також орієнтується на соціальні інститути (традиції,

звичаї, церкву, державу і тому подібне).

Велике місце в соціальному пізнанні посідає герменевтика. Початковий сенс її (від грецьк. – роз'яснюю, тлумачу) мистецтво тлумачення Біблії, літературних текстів і тому подібне. В процесі свого розвитку вона поступово набувала статус методу герменевтики в соціальному пізнанні. До становлення сучасної герменевтики мали відношення Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей, П. Рікер, Е. Бетті, М. Хайдеггер, Г. Гадамер.

Найбільш вагомий внесок в розвиток філософської герменевтики вніс німецький філософ Г. Гадамер (1900-2002 рр.), учень М. Хайдеггера. Він же і дав оригінальне визначення філософської герменевтики, зазначивши, що: «фундаментальна істина герменевтики є такою: істину не може пізнавати і повідомляти хтось один. Всіляко підтримувати діалог, давати сказати своє слово інакодумцеві, уміти засвоювати вимовлене ним – ось в чому душа герменевтики» [46, с.39]

Тут ми розуміємо, що істина у соціальному пізнанні носить багатогранний і відкритий характер, в пошуку якої велике значення має процес, який залежить від якості спілкування.

Звідси можна дійти висновку, що науково-теоретичне освоєння світу є однією з можливостей людського буття, тоді як істина пізнається не лише за допомогою наукового методу, але також і за допомогою позанаукових методів: мистецтвом, художньою літературою, філософією та історією.

Особливо цікавим виглядає висновок Г. Гадамера про предмет гуманітарних наук. Говорячи про те, що їх предметом є щось таке, до чого з необхідністю відноситься і сам той, хто пізнає, тобто соціальне пізнання припускає і самопізнання, не можна розраховувати на достатньо точні в пізнанні результати, не враховуючи впливу на результат пізнання внутрішніх чинників суб'єкта пізнання, бо він незримо присутній в об'єкті пізнання.

Сутність гуманітарних наук, таким чином, полягає в тому, що ідеалом пізнання постає розуміння самого явища в його одноразовій та історичній конкретності [46, с.39].

При цьому важливо встановити, як це могло вийти, тобто історичність виступає фундаментальною характеристикою соціального пізнання.

Як відомо, практика посідає велике багатофункціональне місце в пізнанні, тому К. Маркса, який запровадив у теорію пізнання практики, деякі дослідники вважають людиною, яка, на зразок І.Канта, зробила переворот в теорії пізнання. Г. Гадамер ставить у своїй теорії практику на перше місце. Як він вважає, дійсність не лише теоретично пізнається, але й життєво-практично випробується людиною, і називав це досвідом.

Він виділяє три види досвіду: досвід історії, досвід мистецтва, досвід філософії. Це такі позанаукові способи пізнання, способи збагнення, в яких сповіщає про себе істина, яка не підлягає верифікації методологічними засобами науки [46, с.39].

Г. Гадамер дає більш розширювальне тлумачення істини у порівнянні із західноєвропейською наукою. На його думку, істина не є характеристикою тільки пізнання, але й характеристикою самого буття. Вона не може бути цілком «схоплена» за допомогою методу, а може лише прочинити себе. Істина «здійснюється» і в основному, за допомогою мистецтва, тобто дійсно істина – це процес.

Як вже наголошувалося, ключове значення для соціального пізнання має розуміння, на відміну від пояснення у природознавстві.

Враховуючи те, що у предмет пізнання потрапляє і той, що осягає, Г. Гадамер вважає, що розуміння може виходити за рамки авторського задуму за рахунок співвідношення наочного змісту з культурним розумовим досвідом сучасності, тобто той, що осягає, привносить у розуміння свій розумовий досвід.

Разом з тим Г. Гадамеру властивий діалектичний підхід до розуміння. Він пише, що «рух тлумачення є діалектичним. оскільки слово, яке тлумачить, потрапляє у сенс тексту, виражає цілісність цього сенсу і, таким чином, дає нескінченності сенсу скінченне вираження [46, с.538]. Дійсно, слово як перерва в безперервному потоці свідомості виражає сенс цієї

свідомості, без зупинки свідомості немає усвідомлення.

Услід за Р. Дж. Коллінгвудом Г. Гадамер приділяє особливу увагу діалогу, логіці питань і відповідей як своєрідній філософії розуміння. У запитанні і відповідуванні він бачить здійснення діалектики. Мистецтво запитання, вважає він, це складне діалектичне мистецтво пошуку істини, розвитку мислення, ведення бесіди, щоб опоненти чули один одного, не випускали з уваги ні думки співбесідника, ні суті справи, про яку йде мова. Щоб вести бесіду, потрібно не грати на пониження аргументів супротивника, але зуміти дійсно оцінити фактичну вагомість чужої думки [46, с. 441-442].

Хто хоче мислити, вважає Р. Гадамер, повинен питати.

В решті решт, Г. Гадамер приводить нас до з'ясування того, що розуміння як світу, так і взаєморозуміння людей здійснюється в «стихії мови». Мова – це «наскрізна основа» передачі культурного досвіду від покоління до покоління, як спосіб здійснення діалогу між різними культурами, це мовна конституція світу.

Таким чином, вихідний пункт герменевтики – мовна форма вираження людського мислення.

Особливу позицію в соціальному пізнанні посів провідний представник структуралізму, відомий французький філософ Мішель Фуко (1926-1984). Під структуралізмом прийнято розуміти, за словами І. Т. Касавіна, «загальну назву сукупності напрямів в гуманітарному пізнанні ХХ століття, пов'язаних з виявленням структури, тобто сукупності таких багаторівневих стосунків між елементами цілого, які здатні зберігати стійкість при різноманітних змінах і перетвореннях». З цього визначення випливає процедура структурного методу, яку можна представити у такому порядку (рис. 15):

по-перше, виділення первинної множини об'єктів, в яких спостерігається наявність однакових або подібних структур;

по-друге, розподілення об'єктів на елементарні частки, в яких типові стосунки, що повторюються, сполучають різноманітні елементи;

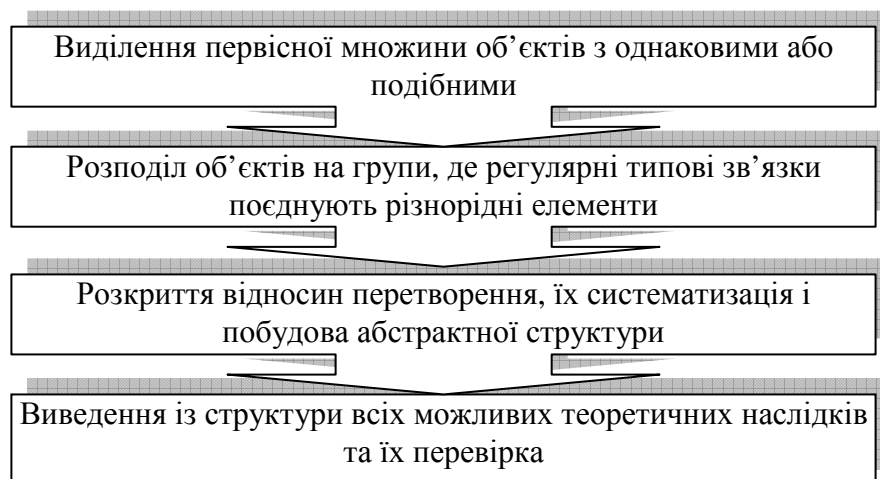

Рис. 15. Алгоритм процедури структурного методу

по-третьє, розкриття стосунків перетворення між елементами, їх систематизація і побудова абстрактної структури;

по-четверте, виведення із структури всіх можливих теоретичних наслідків та їх перевірка.

М. Фуко модернізував структурний метод, уподібнивши його археологічному методу, коли археологи, послідовно розкриваючи по черзі в ґрунті культурні шари, роблять на основі виявлених артефактів ті або інші висновки про особливості того чи іншого історичного періоду.

У своїх оригінальних роботах «Слова і речі. Археологія гуманітарних наук» та «Археологія знання» М. Фуко здійснив спробу створити на соціально-гуманітарному матеріалі особливу наукову дисципліну, яку він назвав «археологією знання». Її предметом повинні стати історичні системи типів розумових прийомів пізнання і культури.

На його думку, ці типи визначаються стосунками «слів і речей», які розташовуються між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання.

У зв'язку з цим він уводить до своєї теорії пізнання таке поняття, як епістема. За його словами, «епістема – це не форма знання і не тип раціональності, який проходить через науки, маніфестуючи відособлену єдність суб'єкта, духу та/або епохи; епістема – це, скоріше, сукупність всіх зв'язків, які можливо розкрити для кожної даної епохи між науками, коли

вони аналізуються на рівні дискурсивних закономірностей» [174, с.190].

М. Фуко позначає три епістемі в європейській культурі, які стрибкоподібно змінюють одна одну: відродження (XV-XVI ст.), класичний раціоналізм (XVII-XVIII ст.) та сучасність. У першій епістемі «слова і речі» є тотожними, в класичній епістемі вони опосередковані розумовими конструкціями, в останній же пов'язані такими онтологічними моментами, як життя, праця, мова.

При цьому філософа цікавить не питання еволюції знань, а лише структура зв'язків між «словами і речами».

Надзвичайно цікаво М. Фуко розглядає у своїй системі людину. Хоча, як прийнято вважати, що людина – це продукт мови, він пише, що «об'єкт гуманітарних наук – це не мова (хоча лише людям притаманні мови), але та істота, яка знаходячись усередині мови, оточена мовою, уявляє собі, говорячи цією мовою, сенс слів і речень, які промовляються нею, і створює, в решті решт, уявлення про саму мову» [175, с.372-373].

У зв'язку з цим він виділяє три сфери відносин гуманітарних наук до біології, економії і філології, які відповідно визначають собою психологічну, соціологічну сфери і сферу, де панують закони і форми мови. Під цим кутом зору розглядується ним і історія, починаючи з XIX ст. Спочатку панує біологічна модель, потім економічна модель і потім настає ера філологічної та лінгвістичної моделей, тобто в процесі своєї історії гуманітарні науки все більше поповнюються моделями мови.

Слід зазначити особливе ставлення М. Фуко до самого терміну «дискурсивний», який зазвичай розглядається як «раціональний», «логічний», «мовленнєвий».

У нього дискурсія – це сфера між загальними законами та індивідуальними явищами, на підставі чого він розглядає дискурс як практику, яка формує об'єкти. Дискурсивні практики, на його думку, не виключають інших видів практики, але припускають їх і, головне, виявляють зв'язки між ними.

На важливість використання дискурсивних практик він вказує новий розгляд історії. Він пише, що традиційна історія основну увагу приділяла великій тривалості, виявленню їх закономірностей і тенденцій, в той час, як в сучасній історії стали більше приділяти увагу розривам неперервностей (порогам, стрибкам і т.п.). Вчений констатує, що якщо раніше переривчастість «витравлювали» з історії, то тепер вона виявляється головною у дослідженні історії.

Таким чином, знову виникає завдання виявлення специфіки соціального пізнання на прикладі археологічного методу М. Фуко. Сам він виділяє чотири такі особливості (рис. 16).

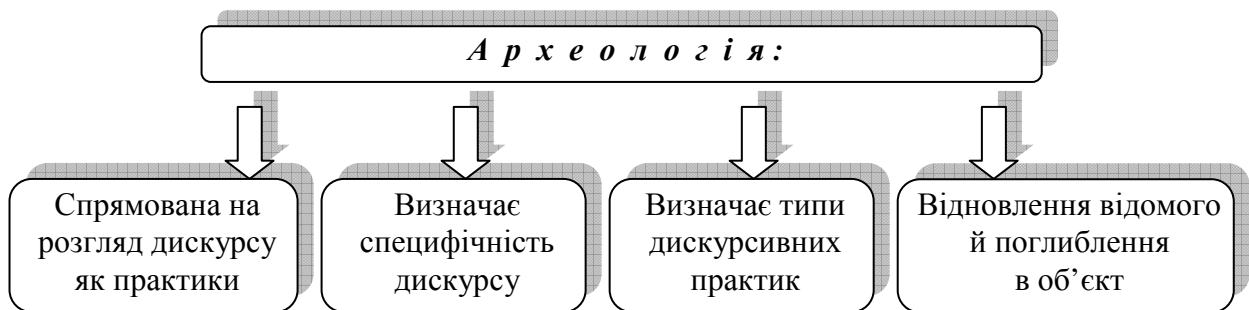

Рис. 16. Сутність археологічного методу М. Фуко

По-перше, археологія спрямована не до визначення думок, роздумів, нав'язливих ідей, які маються на увазі в дискурсах, а до розгляду дискурсу як практики.

По-друге, археологія не намагається відшукати безперервний, неявний перехід в дискурсі, її завдання полягає у тому, щоб визначити специфічність дискурсу і прямувати за ним.

По-третє, археологія сама по собі не є ні соціологією, ні психологією, вона лише визначає типи дискурсивних практик.

По-четверте, археологія виступає відновленням того, що вже було написано у формі зовнішнього, це поглиблення в об'єкт.

На думку вченого, наука не виключає донаукових рівнів знання, вона використовує увесь пізнавальний матеріал, і первинну структурованість, і

розчленовану, яку вивчає цей метод.

В історичному розвитку соціального пізнання, перш за все розуміння історичного процесу, слід відзначити *культурологічний підхід*, який не тільки стосувався вивчення історії, а й активно використовувався у розробці соціологічних методів. Його найбільш відомими прихильниками були М. Вебер, В. Віндельбанд, Р. Арон. *Цивілізаційний підхід* до осягнення історії та соціальних процесів взагалі був притаманний О. Шпенглеру і А. Тойнбі.

Особливе місце у соціальному пізнанні належить К. Ясперсу, чия оригінальна *концепція осьового часу* виходила з духовного змісту історичного розвитку грецької, іудейської, перської, індійської та китайської культур в межах 800 – 200 років до н.е. Саме ці хронологічні рамки він і вважав «осьовим часом», одним з трьох важливих моментів в історії людства: виникнення цивілізацій, «осьовий час» і новий час стрімкого європейського розвитку, спрямований на інтеграцію людства. Ясперс відстоює єдність світового історичного процесу, критикує історичний матеріалізм Маркса і наголошує на пріоритеті духовності як складової розвитку людства.

Таким чином, соціальне пізнання пройшло складний шлях розвитку, накопичило певний досвід, збагатилася його методологія, але перед ним відкриваються ще більш цікаві перспективи подальшого вдосконалення цього процесу, виникає безліч проблем, які чекають свого світоглядного та методологічного розв'язання.

2.6. Комунікація і просторово-часові уявлення у соціальному пізнанні

Аналіз проблем соціального пізнання дозволяє виділити цілу низку аспектів, пов'язаних з комунікативною природою і цього пізнання, і самого соціуму. По-перше, практично кожна людина є потенційним реципієнтом сенсів, що йдуть з глибини часів. Уважне спостереження відкриває можливість впевнитися у тому, що це сенси, що були закодовані у наскальному живопису, в текстах Давнього Єгипту і шумерів, в античній

скульптурі та в готичній архітектурі. Вони звучать для нас в геніальній музиці, яку створювали Гендель і Глінка, Бах і Бетховен, Телеман і Вівальді, Чайковський і Лисенко. Відомий фахівець у галузі соціології і соціальної філософії В. С. Бакіров, аналізуючи комунікативну природу просторово-часових характеристик соціуму, цілком справедливо вказує, що «фактично увесь історичний континуум світової культури являє собою зібрання закодованих у відповідних знакових системах *сенсів*, збагнення яких сучасній людині здебільшого і недоступне, і байдуже» [25, с. 10]. Це зумовлено новими параметрами нашого соціального часу і притаманними йому новими життєвими цілями й цінностями, новими естетичними смаками та ідеалами.

Цілком очевидно, що поняття соціального часу і часу історичного різні за своїм змістом і характером. Соціальний час можна інтерпретувати як певним чином структуровану послідовність якісних станів соціуму, чітко визначених епох, періодів тощо. Він не є якимось суцільним потоком подій, що йдуть на зміну одна одній, а визначає якісні зміни станів соціуму. Для соціального часу характерна різна тривалість епох: одні можуть тривати досить довго, іншим же притаманна швидкоплинність. Однак у кожен період соціального часу соціум має чітко виражений якісний стан, який відрізняється смисловою визначеністю.

За В. С. Бакіровим, «його можна тлумачити як величезний текст, як семіотичну цілісність, якій притаманна єдність того, що означає, і того, хто означає, набором (системою) *сенсів* і відповідними культурними кодами, в яких зашифровані ті *сенси*, що вони їх виражають. Від нашої здатності розрізняти нюанси залежить масштаб структуризації соціального часу» [там само]. На думку вченого, можна розглядувати радянську епоху як єдиний соціально-часовий континуум, що істотно відрізняється від *до-радянського* і *пост-радянського* часів. Але можна також усередині цієї цілісної епохи розрізняти самостійні структурні одиниці, скажемо період культу особи, період відлиги, період перебудови, кожен з яких являє єдність денотата і

знаку і підлягає своєму семіотичному прочитанню.

Соціальний час характеризує не тільки структура послідовності якісних станів соціуму, яку можна спостерігати з позиції стороннього глядача. Ми це звичайно робимо, вдивляючись у наше соціальне минуле. Однак соціальний час є також і наше сьогодення, в якому ми перебуваємо і до якого належимо, виступаючи його породженням. Ми його розуміємо, його знаки ми відносно легко здатні розшифрувати, а його сенси – прочитати. Зовсім інша справа – спроби збагнути сенси іншого часу. Уявімо, наприклад, що сучасну людину перенесли у досить віддалене майбутнє, – хоча б на тисячу років вперед. Вона фізично опиниться у цій точці космологічного часу, однак не зможе перебувати в цій точці нового для неї соціального часу, оскільки буде неспроможною збагнути його сенси і тому не зможе бути включеною в його семіозиси. Аналогічно, кроманьйонець чи людина трипільської культури, перенесена у наш час, буде неспроможною перебувати у ньому, оскільки вона опиниться поза його семіотичною системою.

Більш того, наші діти, як пише той же В. С. Бакіров, вже не в змозі прочитати ті сенси, якими були наповнені не такі вже й далекі 60-70-і роки минулого століття. Ми і вони фактично належимо до різних соціальних часів, представлених різними сенсами і різними знаковими структурами. Сьогодні представники старших поколінь немов би перебувають у двох часах, а можливо і між двома часами. Вони вже не у старому часі, який став віртуальним і існує головним чином на телеканалі «Ностальгія». Але вони ще і не в новому часі, символічні і знакові системи якого їм багато в чому недоступні, і сенси якого вони переважно не можуть і не хочуть осягнути [25].

Свого часу Блаженний Августин писав, що «абсолютно ясно тепер одне: ні майбутнього, ні минулого немає, і неправильно говорити про існування трьох часів – минулого, сьогодення і майбутнього. Правильніше було б, напевне, говорити так: є три часи – сьогодення минулого, сьогодення сьогодення і сьогодення майбутнього. Певні три часи ці існують в нашій

душі, і ніде у іншому місці я їх не бачу: сьогодення минулого – це пам'ять; сьогодення сьогодення – його безпосереднє споглядання; сьогодення майбутнього – його очікування» [1, с. 26].

З позицій соціального пізнання і сприйняття свого перебування у тому чи іншому соціальному часі можна побудувати типологію соціальних груп і осіб за критерієм їх перебування в певних соціальних часах. У першому наближенні, на переконання В. С. Бакірова, до неї увійдуть люди, що належать виключно до соціального сьогодення; люди, що належать і до сьогодення, і до найближчого соціального минулого; люди, що живуть також і у більш віддаленому минулому, нарешті, одиниці, що живуть у всьому осяжному соціальному часі, – від сучасності до античності, люди, здатні розпредмечувати сенси основних попередніх культурних пластів. Йдеться про дуже рідкісних і виняткових аристократів духу, таких як Пітірім Сорокин, Арнольд Тойнбі, Олексій Лосев, Сергій Аверінцев, Арон Гуревич і цей список досить складно продовжити.

Цікаво, що соціальне минуле постійно звертається до нас, поколінь, що живуть сьогодні, намагається говорити з кожним із нас. Ми отримуємо від нього нескінчену множину повідомлень, закодованих у творах мистецтва – в музиці, живопису й літературі, у філософії, наукових трактатах, архітектурі, в релігійних догматах, навіть у матеріальних носіях культури минулого.

Характерно однак, що всі ці канали комунікації залишаються переважно незатребуваними. В той же час достатньо ефективним каналом комунікації, традиційно виступає церква, яка ревно зберігає, інтерпретує і транслює сакральні сенси, що йдуть з глибини століть. Вона допомагає людині відчувати себе такою, начебто вона існує як у сьогоденні, так і в минулому. За словами В. С. Бакірова, «релігійні істини завжди адресовані не лише конкретним людям чи аудиторіям, але й всім без виключення, у розрахунку на те, що той, хто захоче і зможе, сприйме їх. «Той, хто має вуха, почує». Навряд чи можна сказати, що вони сприймаються так, як повинні сприйматися, але це залежить вже від кожного конкретного реципієнта» [25,

с. 11-12].

Сьогодні соціального часу формується шляхом створення нескінченної множини сенсів, які представлені у відповідних знакових формах із залученням людей до нескінченного дискурсу, присвяченого обговоренню важливих для них подій у різних сферах суспільного життя. Водночас при цьому відбувається синхронний рух сенсів, який завжди супроводжує комунікативна активність кожного з учасників цього дискурсу.

Однак існує ще й такий аспект порушеної проблеми, який полягає у своєрідному прагненні «звести рахунки з минулим» шляхом суб'єктивного конструювання безпосереднього минулого, що зберігається в живій пам'яті сучасників. Цілком природно, що кожним воно постійно переосмислюється та ре інтерпретується. Оскільки кожен відображає його по-своєму, між суб'єктами відбувається комунікативна боротьба, зіткнення систем сенсів, які протистоять одна одній. Вона зумовлена не тільки ностальгією, приємними чи неприємними спогадами, але й використанням інтерпретації минулого для конструювання образу сьогодення та спроб його пізнання, як це показано на рис. 17.

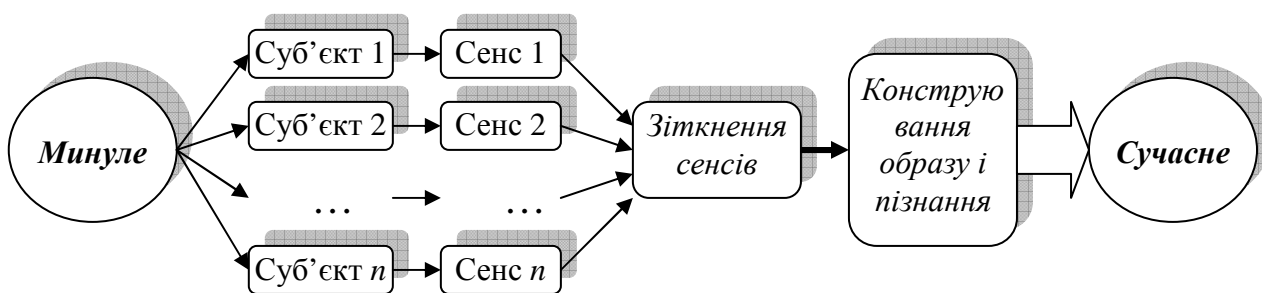

Рис. 17. Сенси соціального минулого у формуванні образу сьогодення

Прикладами можуть слугувати ті запеклі смислові полеміки, які час від часу виникають у нашому суспільстві з приводу Голодомору, оцінки ролі ОУН-УПА у Другій світовій війні, причин розпаду Радянського союзу тощо. Ось чому В. С. Бакіров впевнений у тому, що «минуле залишиться в соціальній пам'яті таким, яким воно буде сконструйовано в процесах нинішньої соціальної комунікації, яким його репрезентує наша ностальгія.

Ностальгія і спори про минуле – це сумний привілей старших поколінь. Молоді живуть тільки в сьогодні, яке для них теж стане з часом минулим і яке вони також інтерпретуватимуть *постфактум*» [25, с. 12].

Для соціального пізнання важливо враховувати, що комунікація як рух сенсів відбувається не тільки у соціальному *часі*, але і в соціальному *просторі*.

Сам соціальний простір має складну архітектуру позицій людського буття, прояву активності й людської діяльності. Характерно, що людина може пересуватися у соціальному просторі, з'являючись іноді досить далеко від місця свого походження і постійного проживання. Цікава проблема топології соціального простору, на жаль, вивчена ще вкрай недостатньо. Існують лише найзагальніші уявлення про його структуру, про співвідношення соціально-класових, політичних, культурних, професійних, конфесійних тощо сфер. Хоча очевидно, що кожній з них іманентне своє замкнене семантичне поле, у яке сторонній людині дуже важко проникнути. Культурний шок саме і є проявом потрясіння від раптового занурення в чуже сенсові-знакове середовище.

Кожній території соціального простору притаманні свої культурні коди і своя стратегія комунікативної поведінки відносно зовнішнього середовища. Існують різні стратегії комунікативної взаємодії соціальних просторів: від нейтрального, відносно мирного співіснування, до нестримного запозичення чи активної смислової експансії. Класичним прикладом слугують напружені комунікативні стосунки між Заходом і Сходом або між арабами і євреями. Саме подібні комунікативні стратегії лежать в основі численних проявів сепаратизму.

У світі є країни, більш-менш однорідні у соціально-просторовому відношенні, а є й з істотною гетерогенністю. В. С. Бакіров відносить Україну у вертикальному вимірі соціального простору якраз до більш-менш однорідних, «оскільки і олігархи, і середній клас, що формується, і бідні, і жебраки не особливо відрізняються важливими для них сенсами. Все що їх

відрізняє, відноситься до вузької економічної сфери, в культурному плані їх не відрізняє практично нічого, їх знакові світи населені близькими, схожими або навіть подібними політичними, естетичними, духовними та іншими сенсами, переважно вельми мізерними і примітивними» [25, с. 13].

Однак у горизонтальному вимірі, що характеризує культурно-географічну специфіку України, існують істотні відмінності. При цьому характерні особливості різних регіонів відмежовують одну від одної не лише різні цінності, культурно-історичні традиції, світогляд, політичні уподобання аж до зовнішньополітичних орієнтацій. Їх, на переконання В. С. Бакірова, відмежовує відносно замкнута система внутрішнього руху, циркуляції власних сенсів, значень і форм їх знакового втілення. На його думку, багато проблем взаємодії цих просторових ареалів в рамках однієї соціальної системи кореняться не у відмінності цінностей, а у відмінності форм внутрішньої соціальної комунікації. Ці простори не те, щоб не погоджуються один з одним, вони часто просто погано розуміють один одного або інколи навіть зовсім не розуміють. Більш того, нерідко можна спостерігати відсутність будь-якого прагнення до взаєморозуміння [там само].

Часові і просторові уявлення людей, в тому числі розрізнення і переживання ними минулого, сьогодення і майбутнього, розрізнення територій буття в соціумі, формуються й існують як колективні, групові уявлення. Вони в суспільній свідомості не тільки виражаються у знаковій формі, але й виникають в процесі комунікативного осмислення власного і чужого досвіду, на основі розвинених знакових систем. Характерно, що у примітивних суспільствах світ уявляється неорганізованим у просторово-часових координатах. Артикульовані ж колективні уявлення про час і простір формуються вже в епоху цивілізації, з появою писемності та розвитком сталих систем символічних універсумів. Саме завдяки їм стає можливим представити сукупність подій колективної історії у цілісній довготривалій часовій єдності, структурованій на минуле, сьогодення і майбутнє. Так відкривається можливість її пізнання і осмислення.

Система соціальної комунікації може і легітимізувати, і делегітимізувати бажаний порядок простору-часу і виступає інструментом боротьби символів за збереження чи перетворення відповідних сфер і за домінування як недійних, так і символічних капіталів. Справа в тім, що індивідуальні часові і просторові уявлення не даються людині від народження і не формуються персонально нею. Вони задаються характером соціальної комунікації, в якій якнайповніше проявляє себе символічна влада, чинити опір якій набагато складніше, ніж звичним політичній та економічній владі, тим більш, що влада символів є неформальною і зовні начебто здійснюється без тиску і примусу.

Для сьогодення характерним стало істотне прискорення соціального часу, тоді як соціальний простір не менш помітно стиснувся. Наші сучасники все більш виразно стають «поспішаючими людьми». Глибокі дослідження, які виконали К. Леві-Стросс, Е. Дюркгейм, М. Вебер, А. Гуревич, Е. Фромм, М. Мосса, М. Хальбвакса призвели до того, що ми сьогодні більше знаємо про часові й просторові уявлення примітивних і античних суспільств, епохи середньовіччя, початку індустріальної епохи, ніж про форми і способи переживання часу і простору сучасною людиною, про хронотопи наших сучасників. А відсутність цього знання істотно ускладнює соціальне пізнання, розуміння і пояснення індивідуальної і суспільної свідомості та поведінки сучасної людини. Таким чином, поглиблення знань про часово-просторові уявлення наших сучасників стає важливою проблемою соціального пізнання.

3. ПРОБЛЕМАТИКА СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

Детальний аналіз специфіки соціального пізнання у поєднанні з його надзвичайною важливістю для забезпечення нормальних умов співжиття та спільної діяльності людей, функціонування і розвитку суспільства вимагають уважного підходу й до розгляду всього спектру складної проблематики, з якою доводиться зустрічатися дослідникам в процесі підготовки, організації та здійснення соціального пізнання. Це тим більш стає вкрай необхідним, що складність і суперечливість проблем не тільки створює певні бар'єри на шляху соціального пізнання та інтерпретації його результатів, але й може істотно спотворювати їх сприйняття і розуміння.

Проблематика соціального пізнання постає породженням таких трьох груп основних джерел. Перша їх група пов'язана з величезним розмаїттям суспільних явищ та їх неповторюваністю, що істотно ускладнює можливості пошуку закономірностей соціального буття людей і соціуму в цілому. Це розмаїття зумовлене як національно-державними і етнічними особливостями, так і природно-ресурсними та геополітичними умовами функціонування кожного конкретного суспільства.

Друга група джерел виникнення проблем соціального пізнання пов'язана з динамізмом суспільних процесів. Дійсно, люди не встигають сприйняти і зрозуміти те чи інше явище чи подію, а вони вже зникли, втратили актуальність, а їм на зміну прийшли інші, часом зовсім несподівані, які начебто аж ніяк не впливають з попередніх. До того ж, самі процеси в соціуму відбуваються у такому складному переплетінні та взаємодії, що часто досить важко визначити їх значущість та ієрархію. Тим більш складно виявити механізми їх виникнення та взаємовпливу.

Нарешті, третя група джерел – виникнення проблематики безпосередньо впливає з одвічної суперечності між об'єктивним характером соціальних явищ і суб'єктивним їх сприйняттям, розумінням і своєрідною інтерпретацією кожним окремим індивідом. А їх сприйняття, розуміння й

інтерпретація залежать від широкого кола чинників, зумовлених величезним розмаїттям індивідуальних рис і якостей людей, їх психіки, рівня освіченості, інтелектуального розвитку, світоглядних позицій і політичних уподобань, від життєвих цінностей, релігійних вірувань та моральнісних принципів і переконань, інколи навіть від естетичних смаків та ідеалів.

Оскільки успішне пізнання світу, в тому числі, безперечно, й соціуму, суспільних об'єктів і процесів, значною мірою визначається вибором шляхів, методів і засобів, використовуваних для цього пізнання, а також характеру їх використання, вважаємо за доцільне перш за все розглянути основні ідеї й положення методології соціального пізнання.

3.1. Методологія соціального пізнання

Постійне зростання, поглиблення і уточнення соціального знання при істотному ускладненні суспільних процесів зумовлює посилення інтересу до природи цього знання, до сутності і структури, до засобів і способів його отримання і побудови систем пізнання, а також до їх зв'язку з об'єктивною дійсністю. Іншими словами, сьогодні все більш важливого значення набуває дослідження проблем методології соціального пізнання.

Під методологією традиційно прийнято розуміти вчення про методи отримання знання та способи застосування цих знань в процесі пізнавальної діяльності. Таким чином, будь-яка теорія, яка дозволяє збагачувати знання, може розглядатися як методологія пізнання, оскільки вона в системі своїх категорій і понять відображає у певному наближенні ті чи інші сторони, аспекти і фрагменти реальності, дозволяє виразити закономірні каузальні та інші зв'язки, що допомагають пізнати, зрозуміти і пояснити об'єкти, явища і процеси цієї реальності.

В той же час, як зазначає В. С. Грехнев, «поряд с теоріями про способи отримання знання у якихось окремих галузях соціальної дійсності (частково науковими методологіями), існує і загальна методологія пізнання». Вчений

підкреслює при цьому, що «пізнання суспільних явищ – складний і багатосторонній процес, який ґрунтується на сукупності найрізноманітніших методів, принципів, теорій і поглядів, які використовуються залежно від особливостей соціальних об'єктів, що вивчаються. Однак обійтися у пізнанні без якої-небудь загальної методології, не керуючись деякими основними принципами підходу до дійсності, не можна, оскільки відомо, що той, «хто береться за часткові питання без попереднього вирішення загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо для себе «натикатися» на ці загальні питання» (В. І. Ленін)» [52, с. 40]. Такою загальною методологією пізнання суспільних процесів і виступає соціальна філософія.

Отже соціальна філософія саме й аналізує та узагальнює різноманітні методи, принципи і теорії, які використовуються в різних сферах пізнання суспільних процесів і явищ, перетинаючись у різних площинах і напрямках та доповнюючи або спростовуючи одна одну. Важливо при цьому правильно визначати можливості та обмеження кожної з цих теорій і концепцій у пізнанні суспільства як цілого, у розробці свого загального методу пізнання соціальної дійсності. Це стає особливо важливим ще й тому, що складність і багатоаспектність суспільного буття породжує необхідність його вивчення різними науками, тоді як існує об'єктивна потреба в методології, яка б об'єднувала їхні результати і підходи, забезпечуючи можливість отримання більш точного і більш глибокого знання суспільних процесів і створюючи передумови для належної їх інтерпретації.

Сьогодні на роль такої загальної методології соціального пізнання все виразніше виступає соціальна філософія, яка формулює принципи аналізу й осмислення закономірностей процесів функціонування і розвитку соціуму, індивідуального і суспільного буття людини у цілому. Її роль як загальної методології соціального пізнання визначають такі чотири основні функції. По-перше, соціальна філософія, за словами того ж В. С. Грехнева, «орієнтує пізнання з суб'єктної сторони, тобто цінностей, потреб, цілей суб'єкта – всього того, що свідчить про прагнення людини, які склалися, про зміст і

спрямованість її активності. В цьому сенсі тільки соціальна філософія» може виступити і виступає загальною методологією пізнання суспільних закономірностей завдяки своїй світоглядній функції – аналізу соціальної дійсності через призму відношення до неї людини, суспільства, їх місця і ролі в розвитку цієї дійсності» [52, с 40].

Дійсно, саме знання соціально-філософських положень допомагає нам формувати світоглядні позиції, принципи і підходи до розуміння соціальної реальності, а отже і сприяє правильному вибору підвалин знання про неї, побудові чіткої теорії суспільства і процесів, які визначають сутність його функціонування і розвитку. При цьому важливо підкреслити ту обставину, що соціально-філософська методологія, хоча і враховує унікальність та неповторність подій, явищ, фактів та людей, однак завжди дозволяє виділити в них загальне і типове. Завдяки цьому вона і орієнтує пізнання на розробку методів системного урахування всієї множини параметрів, які визначають різноякісні каузальні зв'язки. Адже саме результат їх дослідження дозволяє максимально повно (в межах даної теорії) досягнути явище чи факт, яких вони описують. Більш того, за допомогою соціально-філософської методології вдається визначити характер зв'язку соціальної теорії та суспільної практики.

По-друге, соціальна філософія здійснює орієнтацію пізнання світу з конкретно-предметного аспекту на узагальнення й розуміння суспільства через інтерпретацію самоцінності сукупності суспільних відносин та її системну цілісність і об'єктивне сприйняття при науковому дослідженні. Той же Грехнев підкреслює, що «соціальна філософія виступає загальною методологією соціального пізнання саме тому, що вона й сама досліджує предметну реальність буття людей, об'єктивні універсальні зв'язки їх відносин, які характеризують будь-яке суспільне утворення» [52, с. 41].

По-третє, як загальна методологія, соціальна філософія здійснює також пошук і обґрунтування нових знань, поглиблення й уточнення наявних. При цьому вона ще й формує своєрідну логіку пізнання суспільного життя та його процесів і явищ. У такому розумінні доцільно нагадати, що тільки філософія

розробляє й системно використовує методи і засоби для виявлення сутності та структури як наукового, так і позанаукового пізнання, розробляє принципи побудови теорій та зв'язків між ними, способи їх перевірки.

По-четверте, соціальна філософія виконує важливу загальнокультурну функцію, роль якої постійно зростає. Філософія вже сама по собі виступає одним з найважливіших елементів духовної культури людства. За словами видатного німецького фізика, лауреата Нобелівської премії Макс Лауе, всі науки повинні групуватися навколо філософії як їх спільного центру і слугування їй є їх єдиною метою. На його переконання, саме так і тільки так можна зберегти єдність наукової культури проти нестримно прогресуючої спеціалізації наук. А без цієї єдності вся культура приречена на загибель.

Надзвичайно цікавим є питання про місце і значення суб'єктивного чинника у в соціальному пізнанні. В. С. Грехнев пише з цього приводу, що «об'єктивні підвалини істинності соціально-філософського знання необхідно обов'язково доповнювати і суб'єктивними, тобто обґрунтуванням інтенцій самих суб'єктів пізнання. При цьому слід пам'ятати, що суб'єктивна значущість будь-яких, в тому числі й соціально-філософських суджень, визнання їх істинності за суб'єктивними підвалинами може бути виражена думкою, вірою і знанням» [52, с. 44]. Хоча філософія визнає за всіма цими формами певну значущість в адекватному осмисленні дійсності, вона все ж віддає перевагу знанню, яке за своїми як об'єктивними, так і суб'єктивними підвалинами є достатнім для визнання істинності філософських положень.

Розвиток філософської методології соціального пізнання виступає вкрай необхідною умовою забезпечення свідомого ставлення людини до суспільного життя та до своєї громадської діяльності. Її використання стає особливо актуальним в умовах ускладнення суспільних процесів, зростання обсягів суспільствознавчих знань, розширенням сфер їх застосування у практиці управління соціальними системами. Методологія соціального пізнання дає дослідникам надійні дороговкази для осмисленого вибору цілей досліджень, забезпечує отримання правильних результатів і достовірних

теоретичних висновків на підставі їх аналізу.

В той же час надзвичайна розмаїтість проявів соціальної дійсності та її вкрай мінливий характер вимагають творчого підходу як до розробки, так і до практичного використання методології соціального пізнання. Адже навіть проникнути у цю дійсність, не говорячи вже про те, щоб збагнути її сутність, досить не просто. Тим більш, що часто перед дослідником постає спокуса підігнати події і факти під готову й добре опрацьовану ним схему. Методологія аж ніяк не може вважатися джерелом рецептів пізнання і готових відповідей на складні питання, які постійно ставить життя, вона виступає скоріше засобом та інструментом пошуку цих відповідей. Оскільки вона стосується соціального пізнання й нерозривно пов'язана з ним, вона розвивається разом з поглибленням знання соціальних явищ та аналізу реальних суспільно-історичних процесів.

Специфічним різновидом методології соціального пізнання виступає методологія історії як «система принципів, прийомів і процедур формування і використання методів історичного пізнання. Сучасна методологія історії – вкрай складне за своїм змістом і формами вияву утворення, що характеризується найрізноманітнішими, а подекуди й протилежними підходами до вивчення історичного процесу, розбіжності між якими зумовлюються відмінностями світогляду істориків і розбіжностями осягнення та розуміння ними світу історії, умовами їх соціального та індивідуального буття» [172, с. 450].

Методологія історії у своєму власному історичному розвитку пройшла три характерних етапи, що відповідають розвитку і загальної методології пізнання, тобто класичний, некласичний і постнекласичний (рис. 18). Слід зазначити, що ці ж етапи були характерними і для процесів еволюції методології соціального пізнання взагалі.

Класична методологія історії набула поширення в європейській науці до середини XIX століття, тоді як у вітчизняній – майже до початку 90-х років XX століття. Для неї були характерні, по-перше, чітке протиставлення

суб'єкта та об'єкта історичного пізнання та дії, а по-друге, розуміння історичної реальності як прозорої і цілком осяжної засобами людського розуму. Її представники (Г. Гегель, І. Кант, Г. Спенсер, К. Маркс та інші), ідеалізуючи наукове відображення дійсності, були впевнені у широких можливостях історичної науки, вірили в історичний прогрес та можливість встановлення раціонального порядку суспільного строю на основі результатів наукового осмислення реальності.

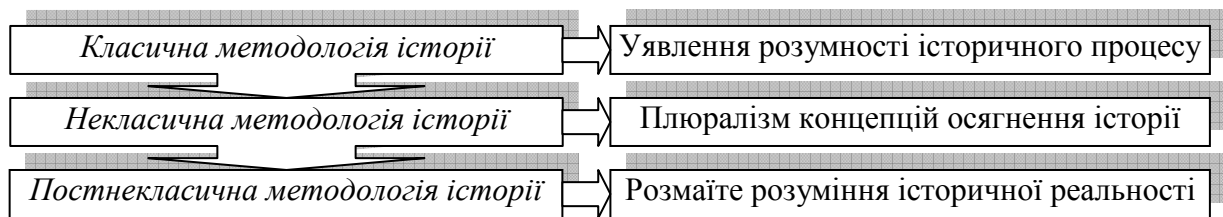

Рис. 18. Еволюція методології історії

Некласична методологія історії характеризувалася опозицією сциєнтичним, науково-центричним дослідження історії, існуванням широкого розмаїття методологічних концепцій і напрямів, які позбувалися «претензій на виключність і монопольне автентичне осягнення історії». Некласичній методології було притаманне поступове подолання моністичного і глобалістично орієнтованого історичного мислення» [172, с. 451].

В умовах істотних трансформації цих підходів і поглядів поступово складалася **постнекласична методологія історії**, яка є проявом сучасної загальнонаукової синергетичної методології, якій притаманні такі риси, як поліваріантність, сценарність, плюралізм та нелінійний характер. Специфічні для постнекласичної методології історії є питання «про предмет, можливості та межі осягнення історичного буття, особливості співвідношення та інтервал застосування наукових, раціональних, дискурсивних і позанаукових, інтуїтивних засобів, методів і форм осмислення історичного процесу; про місце й роль розуміння і пояснення наукового дослідження історичної дійсності та її безпосереднього цілісного співпереживання, онтологічного та гносеологічного, фактичного та концептуального, індивідуального й

соціального в автентичній реконструкції та творчій деконструкції історичного буття» [там само].

Ще одними характерними особливостями постнекласичної методології, які безпосередньо впливають з її синергетичних підвалин, слід вважати ідею про індетермінізм каузальності, досить широке розуміння самої історичної реальності, яке припускає і традиційне її трактування як єдиного, незалежного від волі і свідомості суб'єкта природно-історичного процесу, і визнання індивідуального існування людини як єдиної автентичної форми історичного буття. Характер же розуміння об'єкта історичного дослідження визначає всю структуру методології. Постнекласична методологія припускає множинність оцінок ролі особистості в процесі історичного розвитку людства, оскільки в ці оцінки завжди привноситься суб'єктивне сприйняття сутності соціальних процесів та їх інтерпретації різними дослідниками.

В методології пізнання суспільного життя і процесів, що складають його сенс, важливу роль відіграє розуміння та характер використання понятійно-категоріального апарату соціальної філософії. При цьому необхідно чітко розрізняти між собою поняття і категорії, оскільки їх сутність і призначення є дещо різними. М. О. Булатов підкреслює, що «внутрішня спорідненість понять і категорій пояснює нам, чому у філософських, психологічних та інших дослідженнях вони часто вживаються як синоніми, особливо якщо не ставиться питання про спеціальне вивчення своєрідності кожної з цих форм. Їх спорідненість не повинна, однак, заслоняти від нас якісну відмінність, особливі функції, які вони виконують у пізнавальному процесі і завдяки яким стоять не просто поруч, а кожна посідає своє місце в цілісній структурі пізнання» [41, с. 102].

Під категоріями соціальної філософії прийнято розуміти багат шарові за своєю структурою і змістовним наповненням характеристики життєвого світу людини і суспільства, які відграють, як пишуть автори Філософського словника соціальних термінів, «роль таких форм практичного, духовно-практичного й духовно-теоретичного освоєння суспільно-історичної

дійсності саме як органічної цілісності, де будь-яка довільна з категорій постає як своєрідне уособлення будь-якої іншої, оскільки кожна є не що інше, як сама ця дійсність як цілісність (чи її образ), зафіксована в одному з ракурсів. Вони корінним чином і різнобічно зумовлені культуротворчою життєдіяльністю того чи того соціального організму – суспільства, цивілізації тощо».

Категорії формуються і функціонують завдяки співпаданню онто- і філогенезу, «оскільки зміна й засвоєння форм категоризації життєвого світу кожним індивідом і поколінням в процесі їх входження в систему культури відтворює і уособлює в стислій і специфікованій формі ступені категоризації дійсності (та їх поступове усвідомлення) в ході історичного розвитку людства в цілому» [172, с. 356-357].

3.2. Методологічна сутність законів суспільного розвитку

Одне з основних завдань соціального пізнання полягає у встановленні змісту і сутності законів суспільного розвитку, тобто законів, згідно з якими соціум функціонує і розвивається, та у з'ясуванні їх об'єктивного характеру і меж застосування. Уявляється очевидним, що саме існування та об'єктивний характер законів суспільного розвитку не може викликати сумніву. В той же час їх гносеологічна та методологічна сутність є далеко не очевидною, тим більш, що вони, на відміну, скажімо, від законів фізики чи хімії, далеко не такі непорушні та універсальні. Об'єктивність цих законів полягає в тім, що вони виникають, функціонують і зникають незалежно від волі й бажання людей та їх свідомості. Виникнення одних законів і закономірностей суспільного розвитку, припинення дії інших та їх заміна новими законами визначаються об'єктивними умовами суспільного життя – рівнем розвитку продуктивних сил та мірою відповідності їм системи виробничих відносин, культурно-історичними традиціями, духовністю та соціально-економічним становищем соціуму, характером суспільної свідомості тощо.

Уявляється цілком зрозумілим, що рабовласикам, а потім і феодалам дуже хотілося б скасувати закон зміни суспільно-економічних формацій, однак це від них аж ніяк не залежало. Об'єктивний характер законів суспільного розвитку повинні враховувати й ті люди, що здійснюють революційні трансформації, прагнучи створювати якісно новий соціальний устрій або соціально-економічну систему. Одним з таких законів може вважатися закон соціальної спадковості, згідно з яким неможливо розвивати продуктивні сили суспільства, формувати якісно нові виробничі відносини, підвищувати рівень духовної культури і демократизації суспільного життя, не спираючись на все раціональне і прогресивне, що є надбанням людства.

Взагалі ж, за словами авторитетного філософа і логіка П. В. Копніна, «суспільний організм – найбільш складне явище, з яким зустрілася наукова думка. Пізнати й підкорити грізні сили природи виявляється легше, ніж осягнути закони життя людей, навчитися управляти суспільними процесами». Саме тому, на думку вченого, «науки про суспільство сформувалися пізніше, ніж науки про природні явища» [80, с. 394].

Соціальне пізнання вимагає досить обережного ставлення до законів суспільного розвитку, не хапатися за два-три якісь схожі факти й на їх основі прагнути проголосити про «відкриття нового закону». І так же критично слід підходити до розуміння тих законів, на які ви спираєтесь в процесі пізнання суспільних подій, об'єктів і явищ. Тут справа не в авторитеті авторів законів (взагалі, чи варто говорити про авторство об'єктивно існуючих положень, хіба що про авторство їх відкриття), а в сутності того, що закон виражає і як він відповідає дійсності, які події вкладаються в його положення.

Нагадаємо в зв'язку з цим, як М. С. Хрущов свого часу стверджував про розвинений соціалізм і на рівні програми партії проголошував, що до 1980 року в країні буде побудовано комунізм. Або як Л. І. Брежнєв, бажаючи здійснити і свій «внесок в марксистську теорію», виголосив положення, що соціалізм в колишньому Радянському Союзі перемиг не тільки повністю, а й остаточно. Молодь цього не знає, дехто не пам'ятає, але ж ми стали

безпосередніми свідками того, як цей самий «соціалізм» дійсно остаточно, але не переміг, а розвалився разом з країною.

І знов, апелюючи до об'єктивного характеру законів суспільного розвитку, слід підкреслити, що руйнування справді великої держави (заперечувати цей факт неможливо) відбулося внаслідок не тільки незнання партійно-державним керівництвом цих законів, а й відверте ігнорування навіть їх очевидних проявів й таких фундаментальних досягнень людства, як загальнолюдські моральнісні цінності, права і свободи людини, верховенство права, розподіл гілок влади, ринкові принципи економіки й товарно-грошові відносини, справжня, а не декларована свобода віросповідання тощо.

В той же час глибоке розуміння законів історичного розвитку, можливо навіть на рівні інтуїції, дозволило Ден Сяопіну запропонувати і реалізувати таку ефективну стратегію соціально-економічного розвитку Китаю, завдяки якій країна не тільки успішно подолала свою технологічну відсталість від провідних економічно розвинених держав світу, а й вийшла на друге після США місце за рівнем ВВП, самостійно здійснила запуск пілотованих космічних кораблів, посіла провідне місце в у світовій системі експорту, нагромадила величезний обсяг валютних резервів і стала авторитетним і впливовим інвестором у багатьох країнах світу.

Існує єдність законів і природи, і суспільного розвитку, основою якої є їх об'єктивний характер. Однак з позицій методології їх застосування (а вся логіка практичної діяльності людини виходить тільки з відповідності цілей, змісту і характеру діяльності цим законам) важливо зазначити, що **механізм реалізації** законів суспільного розвитку принципово відрізняється від механізмів реалізації законів природи. Тому одним із завдань соціального пізнання взагалі й пізнання методологічної сутності законів суспільного розвитку виступає осягнення і розуміння механізмів реалізації цих законів.

Добре відомо, що закони природи реалізуються незалежно від того, чи втручається людина в їх дію, чи ні. В той же час для реалізації законів суспільного розвитку характерним є така парадоксальність. Слід погодитися

з тим, що тут «йдеться не про логічний парадокс, тобто не про суперечність, яка існує тільки у нас в голові. Йдеться про парадокс реальний, який виникає в процесі історичної практики людей». Розкриваючи сутність цього парадоксу, автор спеціально зазначає, що «з одного боку, закони суспільного розвитку...виникають, діють і сходять зі сцени незалежно від волі і свідомості людей. З іншого ж боку, закони суспільного розвитку реалізуються тільки через діяльність людей. І там, де людей немає або вони є, але поводяться пасивно («сидять, склавши руки»), ніякі соціологічні закони реалізуватися не можуть» [83, с. 53-54].

Методологічну сутність законів суспільного розвитку детально розкрив К. Маркс. На підставі урахування тих спільних властивостей, які притаманні і законам природи, і суспільним законам, і тих принципових відмінностей між ними, які полягають у механізмах реалізації, він характеризував суспільний розвиток як *природно-історичний процес*. Це означає, що з одного боку, цей процес дійсно є природним, тобто таким же закономірним, необхідним і об'єктивним, як і процеси, що відбуваються в природі. Однак з іншого боку, він є історичним у тому розумінні, що являє собою результат діяльності самих людей. Таким чином, люди в цьому процесі відіграють подвійну роль, тобто мають розглядатися одночасно і як автори, і як актори всесвітньо-історичної драми, якою виступає історія суспільного розвитку. І цей парадокс щодня виникає і щодня розв'язується в процесі історичної практики людей, які у більшості випадків навіть не замислюються над цим.

А між тим історія твориться як своєрідна інтегральна сукупність процесів і результатів не тільки якихось величких звершень видатних особистостей, а й буденної, часто начебто навіть непомітної, повсякденної діяльності мільйонів і мільярдів людей. Ось чому методологія соціального пізнання має виходити з цього факту. Він набуває особливого значення, оскільки джерела, що доносять до нас факти і події далеких епох, зазвичай зберігають лише інформацію про діяння відомих осіб, про їх битви, перемоги та поразки. Але ж водночас хтось вирощував і виробляв для них продовольчі

продукти, виробляв одяг і взуття, зброю і засоби захисту. Без усього цього не були б можливими ні битви, ні інші діяння. Так що, не було б історії? А хіба вона не відбувається в періоди між битвами? Адже цілком очевидно, що сукупна практична діяльність людей, яка, власне, і утворює суспільну практику, відбувається постійно і безперервно. Саме тому вона повинна розглядатися як пріоритетна мета і завдання соціального пізнання.

Методологічну сутність законів суспільного розвитку та їх відмінність від дії і прояву законів природи К. Х. Момджян показав на прикладі закону пріоритетності практики. В природі її закони виступають абсолютними приписами, а в суспільстві вони скоріше є певними обмежувачами. Люди, соціальні групи, суспільні інститути можуть інколи діяти, не звертаючи уваги на закон, не знаючи його, не бажаючи виходити з його вимог, спираючись на інші закони і т.п. Закон всесвітнього тяжіння обійти неможливо, закони соціальні – можна...на певний період. Однак через деякий час (його тривалість залежить від багатьох чинників) ігнорований закон починає «мстити» людям, суспільству [111, с. 403-404].

Як один з яскравих проявів ігнорування законів суспільного розвитку (скоріше через їх недостатнє розуміння), можна навести практику керівників комуністичної партії насаджувати в світі соціалізм без урахування дії закону нерівномірності розвитку країн. Так, теоретиками партії була висунута концепція існування поряд з соціалістичними країнами і країн так званої соціалістичної орієнтації. До останній, зокрема, віднесли й такі країни з вкрай низьким рівнем науково-технічного, соціально-економічного й освітньо-культурного рівня, як Ангола, Ефіопія, Конго, Лаос, Мозамбик тощо. На політичну, економічну та військову підтримку прокомуністичних режимів в них витрачалися величезні кошти. А в результаті «помстою» цього закону за його ігнорування став повний розвал світової соціалістичної системи.

Він створив умови для критики марксизму як ідейної основи соціалізму взагалі. Російський же філософ В. Х. Беленький особливо підкреслює не тільки поразку соціалізму, але й «невміння отримати з неї методологічні

уроки і висновки», тим більш на тлі «посилення нерівномірності розвитку людства, поглиблення глобалізації, яка відбувається в незадовільній формі, пістрявості трактувань сьогодення й майбутнього, ілюзорності більшості з них». Розглядаючи сучасну критику марксизму, вчений пише, що «ілюзорно-утопічні вкраплення в марксизм мали не тільки гносеологічні та соціально-історичні, але й функціональні корені. Марксизм як наукова система створювався в інтересах непанівного класу з вкрай обмеженими ресурсами і можливостями. Тому одночасно з теоретико-пізнавальною він виконував ідеологічну функцію. Нерідко саме цій функції було підпорядковане розв'язання наукових завдань».

Автор при цьому підкреслює, що «ідеологеми, найбільш дистанційовані від наукової сутності марксизму, але пов'язані з ним в кожній країні по-своєму, були джерелами елементів утопізму та ілюзорності». Разом з тим він спеціально підкреслює, що «їхні вкраплення не слід змішувати з науковим змістом марксизму» [29, с. 19-20]. Така його системна позиція являє собою показовий приклад методологічно вірного підходу у соціальному пізнанні.

Принцип історизму відігравав і продовжує відігравати важливу роль у суспільному пізнанні. Про це свідчать, зокрема, дослідження М. А. Барга, який прослідкував зародження і розвиток історичної думки від античності до епохи Просвітництва [26]. Істотний внесок у дослідження проблем цього явища здійснив і крупний німецький історик та філософ історії Ф. Мейнеке, який поставив своїм завданням проаналізувати шляхи виникнення історизму та його значущість. На переконання вченого, феномен історизму, його формування і подальший розвиток стали найбільшою духовною революцією, яку пережила західноєвропейська теоретична думка [101].

В соціально-філософській та соціологічній літературі поряд з поняттям закону суспільного розвитку використовуються й терміни «соціологічний закон» та «історичний закон». Останній вживається не тільки як синонім перших двох, але й як певна конкретизація загально соціологічних законів

стосовно окремих формацій, а також як специфічний закон, якому властиві особливі механізми реалізації. Однак ці два значення викликають серйозні сумніви і навіть заперечення їх правомірності. Так, на переконання того ж Крапивенського, якщо за М. А. Баргом історичні закони є формою прояву соціологічних законів у даному просторово-часовому континуумі [27, с. 183-184], то «ми скоріш за все отримуємо не якийсь особливий історичний, а частковий соціологічний закон. І нарешті, якщо специфічні історичні закони все ж існують, то в чому може полягати їх особливий механізм реалізації?» [83, с. 54]. Але ж всі закони суспільного розвитку реалізуються виключно через людську діяльність. Тому історичні закони – це значною мірою закони подібних історичних ситуацій.

3.3. Філософські аспекти соціального пізнання

Хоча вся проблематика пізнання є цариною інтересів філософії, однак специфіка соціального пізнання вимагає спеціального аналізу її буттєвих, або онтологічних, гносеологічних особливостей та ціннісного, або аксіологічного значення і загальної спрямованості. Ці суто філософські аспекти соціального пізнання пов'язані з його цілями, специфікою і характером та безпосередньо впливають із загальної природи пізнавальної діяльності людини. При цьому слід враховувати й ту обставину, що труднощі соціального пізнання, обумовлені об'єктивними причинами, тобто причинами, корені яких лежать у специфіці самого об'єкта пізнання, доповнюються труднощами, які пов'язані з його суб'єктом. Цим суб'єктом виступає сама людина, яка, хоча і включена у множину суспільних зв'язків, але в процесі пізнання виходить зі свого індивідуального досвіду, рівня інтелектуального і культурного розвитку, зі своїх світоглядних позицій, потреб та інтересів, своїх цінностей і переконань.

Обов'язково слід враховувати і соціально-історичну обумовленість цілей і завдань соціального пізнання, в першу чергу рівень розвитку матеріального й духовного життя соціуму, його політичну, економічну,

соціальну і функціональну структуру, його культурно-історичні традиції й пануючу в ньому систему життєвих цінностей, інтересів та ідеалів.

Складна сукупність розглянутих чинників та їх зв'язків, специфіка й неповторність їх реалізації у кожному конкретному випадку зумовлює широке розмаїття підходів, поглядів і теорій, спрямованих на пояснення сутності й основних закономірностей функціонування і розвитку як самого соціуму, так і різних сфер суспільного життя. Разом з тим ця специфіка значною мірою визначає характер та особливості суто філософських аспектів соціального пізнання: онтологічного, гносеологічного, аксіологічного і герменевтичного (рис. 19). Розглянемо кожен з них дещо детальніше.

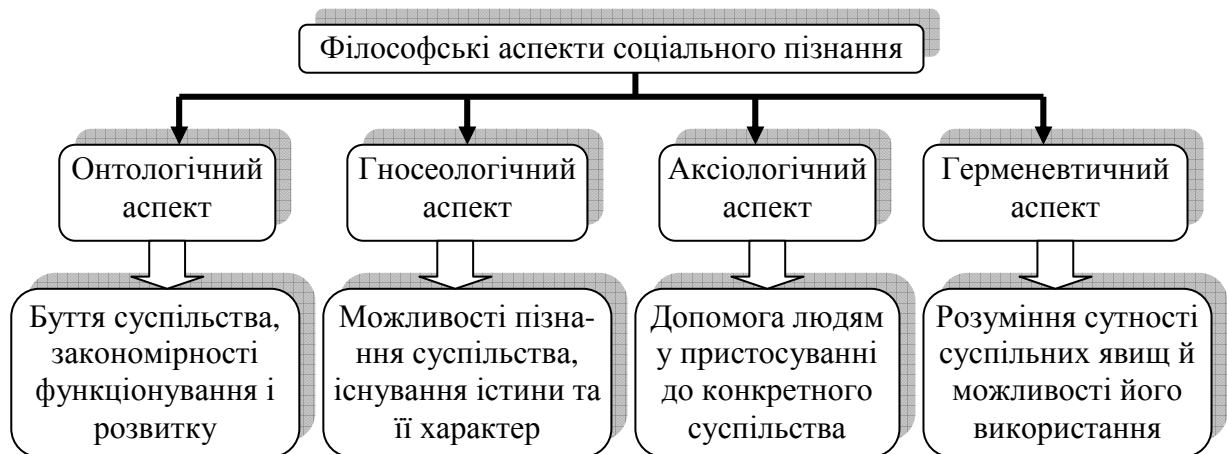

Рис. 19. Основні аспекти соціального пізнання та їх зміст

Онтологічний аспект соціального пізнання стосується пояснення самого буття суспільства, закономірностей та основних тенденцій його функціонування і розвитку. Разом з тим він стосується й суб'єкта соціальної життєдіяльності, яким виступає людина, тією мірою, якою вона включена у систему суспільних відносин. Онтологічна складність соціального життя та його динамічність у поєднанні з істотною роллю особистісного чинника соціального пізнання стали об'єктивною основою широкого розмаїття точок зору на сутність буття соціуму та соціального буття людей у ньому.

Про це свідчить і сама історія соціального пізнання, і його сучасний стан. Дійсно, різні дослідники самою основою буття суспільства і людської діяльності вважають доволі різномірні чинники. Так, Платон впевнений, що

цим чинником є ейдос як конкретна наявність абстрактного, Августин Блаженний – божественний задум, а Г. Гегель – абсолютний розум. Істотний внесок у теорію соціального пізнання зробив К. Маркс, на думку якого основою суспільного буття слід вважати економічні чинники. Широко відомий психолог і філософ Зігмунд Фрейд в основі функціонування соціуму вбачав боротьбу «інстинкту життя» з «інстинктом смерті» (еросу і танатосу) та їх боротьбу з цивілізацією. На думку В. Парето в основі життєдіяльності соціуму лежать певні «релікти», а за Еріхом Фроммом – «соціальний характер». М. Лацаріус та Х. Штейн таль таким чинником називали «народний дух». Матеріалісти (Ш. Монтескьє, П. Чаадаєв та інші) підкреслювали визначальну роль географічного середовища.

Кожна з наведених та великої множини інших точок зору, безумовно, відображає певний аспект буття суспільства. Однак основним завданням суспільствознавства є не просто фіксація якихось чинників суспільного буття, а виявлення об'єктивних закономірностей його функціонування і провідних тенденцій його розвитку. Але тут відразу постає головне питання соціального пізнання: а чи дійсно існують ці об'єктивні закони і тенденції?

Це принципове питання фактично означає, чи мають право на своє існування самі суспільні науки. Адже у разі, якщо існують об'єктивні закони суспільного життя, то необхідним стає і їх пізнання, а отже потрібні й науки про суспільство. Якщо ж таких законів у функціонуванні суспільства немає, то не може бути й наукового знання про нього, а отже і суспільних наук, оскільки будь-яка наука має справу саме з законами, за якими функціонують об'єкти, що вона вивчає. Відразу зазначимо, що сьогодні однозначної відповіді на поставлене питання не існує. Хоча, як це не парадоксально, існує і розвивається ціла низка суспільствознавчих наук.

Аргументуючи свою позицію надзвичайною складністю і соціального пізнання, і його об'єкта, І. Кант й такі його послідовники, як В. Віндельбанд, К. Поппер та Г. Риккерт, стверджували, що жодних об'єктивних законів, за якими існує і функціонує людське суспільство, не існує і не може існувати,

оскільки тут всі явища мають свій індивідуальний й неповторний характер, а отже, немає і загальних об'єктивних законів, які звичайно фіксують лише сталі, необхідні зв'язки між явищами і процесами, причому ці зв'язки повторяються. Послідовники неокантіанців пішли ще далі, стверджуючи, що навіть і саме суспільство існує лише у нашій уяві про нього, існує як «світ понять», а не як об'єктивна реальність. Іншими словами, вони ототожнюють суспільство та соціальні явища взагалі як об'єкт соціального пізнання з результатами цього пізнання. Однак цілком очевидно, що суспільство не тільки існує, а й постійно нагадує кожному з нас про наші обов'язки відносно нього.

Дійсно, як і сама людина, людське суспільство має цілком об'єктивну, насамперед природну основу. Воно виникає і розвивається також об'єктивно, незалежно від того, хто і як його пізнає, хто виступає конкретним суб'єктом пізнання. В іншому разі в історії людської цивілізації взагалі не було б якоїсь загальної лінії розвитку. Але ж, попри всі індивідуальності й випадковості, попри всю складність суспільних процесів, така загальна лінія досить чітко вимальовується при уважному неупередженому погляді.

Як вже зазначалося, однією із специфічних рис соціального пізнання є певна взаємодія і взаємозалежність з його об'єктом. Іншими словами, розвиток соціального знання певною мірою впливає на розвиток суспільства. Однак при цьому слід розуміти складний діалектичний характер взаємодії об'єкта і суб'єкта пізнання, провідну роль сукупності основних об'єктивних чинників у розвитку суспільства. Необхідно також виявити ті закономірності, що виникають в результаті впливу цих чинників.

Основними об'єктивними соціальними чинниками, що визначають розвиток будь-якого суспільства, виступають рівень і характер економічного розвитку цього суспільства, матеріальні інтереси й потреби людей. Адже цілком очевидно, що кожна людина і людство в цілому, перш ніж пізнавати світ, задовольняти свої духовні потреби, повинно задовольнити свої первісні, матеріальні потреби. Будь-які політичні, соціальні, ідеологічні та культурні структури можуть виникати лише на певному економічному базисі. Так,

сучасна політична структура суспільства аж ніяк не могла виникнути в умовах первісної економіки. Має місце й істотний взаємовплив різних чинників та їх вплив на суспільних розвиток. Серед них – множина чинників різноманітної природи – і географічне середовище, і суб’єктивні уявлення про світ, і культурно-історичні традиції та менталітет народу.

Гносеологічний аспект соціального пізнання стосується особливостей самого цього пізнання. Виходячи з онтологічного його аспекту, логічно поставити питання, чи здатне воно забезпечити осягнення, збагнення та чітке бачення і розуміння закономірностей функціонування і розвитку суспільства, чи може воно формулювати свої власні закони і категорії, й навіть чи існують вони взагалі. Іншими словами, чи здатне соціальне пізнання знаходити істину та виправляти помилки, які могли мати місце раніше. А це означає більш загальне питання про те, чи можна взагалі вважати, що соціальне пізнання має статус науки.

Уявляється очевидним, що відповіді на ці питання істотною мірою залежать від світоглядних та методологічних позицій дослідника, перш за все від його позиції з онтологічної проблеми соціального пізнання, тобто від визнання об’єктивного характеру існування соціуму та його функціонування і розвитку за об’єктивними законами. Таким чином, як і взагалі у пізнанні, гносеологічний аспект соціального пізнання значною мірою визначається його онтологічним аспектом.

Гносеологічна проблематика соціального пізнання зосереджуються також на розв’язанні низки таких принципових питань (рис. 20).

Рис. 20. Гносеологічна проблематика соціального пізнання

По-перше, яким чином, якими методами і засобами здійснюється пізнання суспільних об'єктів і явищ. При цьому можна ставити ще й питання про валідність цих методів і про достовірність отримуваних за їх допомогою результатів соціального пізнання, про глибину цього пізнання та його адекватність об'єктивній сутності та змісту досліджуваних об'єктів і явищ.

По-друге, якими є можливості пізнання суспільних об'єктів і явищ та якими є межі їх пізнання, чим обмежуються можливості пізнання та чи існують (або можуть в принципі існувати) способи подолання цих обмежень. Цілком правомірною уявляється і постановка питання про те, завдяки чому досягається поступове поглиблення соціального пізнання – чи застосуванню нових методів і способів, чи завдяки філософській рефлексії й логіко-методологічному аналізу й переосмисленню раніше відомих знань.

По-третє, яку роль відіграє суспільна практика у соціальному пізнанні, наскільки справедливим є твердження стосовно того, що практика є критерієм істини, чи взагалі існує істина у соціальному пізнанні та яке значення у його здійсненні мають особистісний досвід суб'єкта пізнання, його світоглядні позиції та цільові установки.

По-четверте, яку роль можуть відігравати у соціальному пізнанні різного роду соціологічні дослідження та соціальні експерименти, якою може бути міра їх вірогідності й від чого вона залежить. Можна навіть ставити питання про те, чи правомірно взагалі, здійснювати якісь експерименти над людьми і соціальними системами, оскільки при цьому неминуче будуть порушуватися чийсь інтереси.

По-п'яте, яким чином може відбуватися взаємодія між об'єктом і суб'єктом соціального пізнання і яким може бути вплив цієї їх взаємодії на результати пізнання, на сам його об'єкт, а також чи можна вважати об'єктом пізнання те фактично нове утворення, яке виникає в результаті втручання суб'єкта в процеси його функціонування.

В умовах глобалізації й посилення процесів міжкультурної комунікації важливого значення набуває питання про можливості людського розуму у

пізнанні духовного світу людини і суспільства, культури і способу життя різних народів. Це зумовлює актуалізацію проблем можливостей логічного та інтуїтивного пізнання суспільних явищ. Однією з них постає психологія великих груп людей, як організованих, так і натовпу. Адже їх психологічні стани є проявом їх масової свідомості. В арсеналі засобів соціального пізнання не будуть зайвими і проблеми використання так званого «здорового глузду» й навіть міфологічного типу мислення стосовно аналізу різних явищ суспільного життя й розуміння його результатів.

Аксіологічний аспект соціального пізнання стосується його реальних можливостей допомогти людям у розумінні сутності суспільних процесів, їх цінності у забезпеченні нормальної життєдіяльності людини і суспільства та у виборі орієнтирів раціональної діяльності й поведінки в конкретних умовах суспільного життя. Крім того, як і будь-яке пізнання, соціальне пізнання відіграє важливу роль в розумінні системи життєвих цілей і цінностей, прийнятих у даному суспільстві, формуванні у людей системи моральнісних принципів та ідеалів. Соціальне пізнання дає можливість ознайомитися з ціннісними взірцями, перевагами, пристрастями та інтересами різних суб'єктів пізнання та його об'єктів.

Слід відзначити, що ціннісний підхід проявляється вже на початку організації пізнавального процесу, з вибору об'єкта дослідження. Адже цей вибір здійснює конкретний суб'єкт, виходячи із своїх цілей та інтересів та з урахуванням свого життєвого і пізнавального досвіду, власних світоглядних позицій. Цей вибір дослідника істотною мірою визначається також його моральнісними принципами і переконаннями, його індивідуальним баченням характеру досліджуваних об'єктів і явищ. Зрозуміло, що ціннісні передумови та пріоритети дослідника, його переваги і симпатії істотною мірою визначають не тільки вибір об'єкта пізнання, але й використовуваних при цьому форм, методів і засобів пізнання, а також специфіку тлумачення та інтерпретації результатів соціального пізнання.

Бачення дослідником об'єкта пізнання, його загальна оцінка та вибір

аспектів дослідження залежать від його особистісної і наукової чесності, а отже є витокom його ціннісних передумов пізнання. Як свідчать зіставлення результатів різних досліджень одного й того ж суспільного явища, та й сама життєва практика, відмінність у результатах пізнання та у висновках з них звичайно є обумовленою відмінністю ціннісних позицій дослідників.

Однак аксіологічний аспект соціального пізнання не тільки розкриває істотну роль суб'єктивного чинника, але й ставить цілком слушне питання стосовно того, а чи існує в суспільствознавстві об'єктивна істина, і якщо так, то як її можна отримати. Адже цінності в решті решт персоніфіковані, носять чітко особистісний характер. Показово, що різні автори дають неоднозначну відповідь на це питання. Дехто впевнений у тому, що ціннісний момент у соціальному пізнанні взагалі несумісний з визнанням суспільних наук. Інші ж дотримуються прямо протилежної позиції, яку і ми поділяємо.

При цьому ми виходимо з того, що сам по собі ціннісний підхід притаманний не тільки соціальному пізнанню, суспільним наукам взагалі, але й усьому пізнанню взагалі, в тому числі й природничим наукам, заперечувати існування й доцільність яких ніхто б не наважився. Крім того, сумісність ціннісного підходу у соціальному пізнанні з суспільствознавчими науками виправдовує та обставина, що ці науки вивчають перш за все об'єктивні закони і тенденції розвитку соціуму, а ціннісні передумови визначають не самі процеси функціонування і розвитку соціуму та різних суспільних об'єктів і явищ, а лише характер і специфіку самого дослідження та особисте ставлення дослідника і його оцінку об'єктів дослідження, які лишаються самими собою незалежно ні від характеру їх пізнання (чи навіть відсутності цього пізнання взагалі), ні від ставлення до них суб'єкта пізнання та його особистої оцінки досліджуваних об'єктів і явищ.

Нарешті, існує і ще один важливий практичний напрям, пов'язаний із аксіологічним аспектом соціального пізнання. Він полягає у прищепленні людям, насамперед підростаючим поколінням ціннісного ставлення до своїх культурно-історичних традицій. З ними пов'язане формування у неї відчуття

гордощі за кращі здобутки суспільства, в якому вона живе і працює, і критичного ставлення до його недоліків, активного прагнення їх подолати відповідно до своїх ціннісних уявлень про суспільний ідеал.

Отже, ціннісний аспект соціального пізнання зовсім не заперечує ні можливостей наукового пізнання суспільства та його об'єктів і явищ, ні існування суспільствознавчих наук. Навпаки, він сприяє більш повному і всебічному розгляду суспільства і його різних структурних і функціональних підсистем та окремих соціальних об'єктів і явищ з різних боків і різних позицій. Завдяки цьому досягається більш конкретний, глибокий, всебічний і повний опис соціальних феноменів, а відтак і строго наукове пояснення суспільного життя. Адже головне завдання соціального пізнання полягає у тому, щоб шляхом зіставлення різних підходів, різних точок зору, різних думок, світоглядних ц ціннісних позицій виявити внутрішню сутність суспільних процесів і явищ, об'єктивні закономірності та провідні тенденції їх функціонування і розвитку. Саме ці проблеми і становлять предмет дослідження суспільствознавчих наук.

Герменевтичний аспект соціального пізнання тісно переплітається з його попередніми аспектами і стосується двох відносно самостійних його напрямків, які відрізняються характером цілей пізнання та можливістю застосування його очікуваних результатів. Перший напрям пов'язаний з традиційним розумінням герменевтики як науки про тлумачення текстів. У відповідності з ним соціальне пізнання допомагає глибше зрозуміти історію суспільства, події минулого, інформація про які дійшла до нашого часу тільки у текстах істориків та в інтерпретаціях вчених, що виходять з різного бачення. Усвідомлення істинної сутності тих подій і явищ дозволяє більш чітко виявляти закономірності й тенденції розвитку суспільства, знаходити корені багатьох особливостей сьогодення, що лежать у минулому. Вивчення першоджерел взагалі є одним з основних інструментів соціального пізнання.

Другий напрям виходить із сучасного розуміння суті герменевтики як специфічної галузі в системі філософських наук, предметом якої є вивчення

феномену розуміння. Її теоретичне і прикладне значення постійно зростає, оскільки в умовах стрімкого зростання обсягу науково-технічної інформації, скорочення циклу її старіння й оновлення людське пізнання природних і суспільних об'єктів і явищ у кращому разі обмежується певним їх знанням, а то і взагалі поверховим знайомством. Суто ж практичні потреби реального застосування цих знань у прикладній діяльності вимагає розуміння їх змісту і сутності. Це стосується як природничого, так і соціального пізнання.

Дійсно, глибока і тривала криза, в якій Україна перебуває практично з середини вісімдесятих років минулого століття і яка набула системного характеру, вимагає для свого подолання глибокого розуміння сутності закономірностей трансформаційного періоду. Безсистемні ж хаотичні спроби влади знайти ефективний вихід з кризи не досягають очікуваних цілей саме через відсутність розуміння цих закономірностей (правда, інколи складається враження і про відсутність її представників бажання їх зрозуміти).

Нам вже доводилося писати, що «герменевтика, як і сучасна філософія взагалі, є не тільки теоретичною дисципліною. Її цікавлять прикладні проблеми розуміння в різних сферах суспільного життя. Так, не випадково пильну увагу дослідників привертає сьогодні герменевтика управління, її закономірності цікавлять фахівців з праксеології як теорії і практики людської діяльності. Герменевтику ж освіти цікавлять проблеми розуміння, які постійно виникають в навчально-виховному процесі. Оскільки розуміння являє собою вищу форму пізнання, герменевтичні аспекти освіти виявляються тісно пов'язаними з гносеологією освіти. Виходячи з того, що знання, а тим більш розуміння виступає однією з важливих суспільних цінностей, герменевтика освіти пов'язана з аксіологією» [128, с. 4-5].

Оскільки ж одне із завдань соціального пізнання полягає у застосуванні його результатів у системі освіти, де відбувається складний і суперечливий процес опосередкованого пізнання світу природи і світу суспільного життя учнями і студентами, дослідники повинні турбуватися і про те, щоб їх зусилля й отримані результати допомагали молоді не просто знайомитися з

навчальним матеріалом, передбаченими програмами, але формували у неї належне його розуміння і, головне, бажання і прагнення його зрозуміти.

Слід підкреслити, що онтологічний, гносеологічний, аксіологічний та герменевтичний аспекти соціального пізнання тісно пов'язані між собою, утворюючи цілісну структуру пізнавальної діяльності людей, яка й дозволяє використовувати її результати у практиці суспільного життя, в тому числі й в процесі навчання і виховання, формування суспільної свідомості і системи життєвих цінностей та ідеалів.

3.4. Нейропсихологічний підхід до розуміння соціального пізнання

Істотне значення соціального пізнання у забезпеченні належних умов і можливостей для людського індивіда як суспільної істоти його співжиття і співпраці з іншими людьми зумовило широкий інтерес до сутності й механізмів соціального пізнання не тільки з боку філософів та соціологів, а й психологів, педагогів, представників наук про соціальне управління тощо. Уявляється, що з позицій нашого дослідження певну цікавість являють напрямки робіт, ще недостатньо поширених в Україні, але вже протягом тривалого часу активно здійснюваних закордонними психологами. Йдеться про пошуки специфічних біологічних, в першу чергу мозкових, нейрофізіологічних основ соціального пізнання і поведінки людей. Праці західних дослідників з цієї проблематики заклали основи так званих соціальних нейронаук (social neuroscience).

Російські дослідниці О. В. Ричкова і А. Б. Холмогорова детально і досить об'єктивно розглядаючи стан проблеми і основні напрямки її досліджень, свою увагу значною мірою зосереджують на аналізі поняття «соціальний мозок», яке широко дискутується у закордонній психології і визначається як частина мозку, що спеціалізується на сприйнятті соціальних об'єктів, опосередковує соціальні взаємодії і забезпечує їх здійснення. Торкаючись поняття нейронаук, авторки підкреслюють, що «цей

міждисциплінарний напрям, дотримуючись парадигми системного підходу, прагне інтегрувати сучасні нейробіологічні теорії функціонування мозку, дані з когнітивної, клінічної психології, психології розвитку, загальної і часткової психопатології, етології, антропології, соціальної психології та інших галузей» [146, с. 110].

При цьому одна з найважливіших цілей дослідників, як підкреслюють Т. Л. Чартранд (Chartrand T. L.) і Дж. А. Барг (Bargh J. A.), постає виявлення біологічних основ соціальної поведінки людини [189]. Сьогодні дослідження у цьому та інших напрямках нейросоціальної проблематики широко й активно здійснюються в таких провідних наукових і навчальних центрах, як Гарвард, Оксфорд, Стенфорд, Принстон, Колумбійський, Чиказький та інші університети. Результати цих досліджень регулярно публікуються на сторінках багатьох спеціалізованих журналів, розміщуються в Інтернеті.

Саме ж поняття соціального мозку як спеціальних його ділянок, що відповідають за соціальне пізнання і соціальну поведінку, було введено в 1990 році американською дослідницею Л. Брозерс (Brothers L.). Вона пропонувала виокремити ті зони мозку, які функціонально орієнтовані на обробку сигналів, пов'язаних із сприйняттям соціальних об'єктів приматами, та об'єднати їх у спеціальну систему [188]. Хоча, як зазначають Ричкова і Холмогорова, в психології давно відомі й детально вивчені грубі патології соціальної поведінки хворих людей з пошкодженням лобних відділів кори великих півкуль. Однак вони підкреслюють, що «клінічний метод не синонімічний експериментальним дослідженням, які з кінця 1990-х рр. прицільно орієнтуються на вичленення мозкових механізмів соціального пізнання і поведінки» [146, с. 111]. Відзначимо, що на Заході ще й сьогодні тривають дослідження на тваринах, насамперед на приматах, мета яких полягає у виявленні зв'язку їх соціальної поведінки з певними зонами мозку. Звичайно ці дослідження полягають у цілеспрямованому руйнуванні мозкового субстрату.

З іншого боку, як встановили британські нейрофізіологи, автори статті

в журналі PLoS One, представники ліберальних і консервативних політичних напрямків використовують різні ділянки мозку для оцінки ризиків та прийняття рішень. По тому, як працюють нервові клітини людини, можна визначити її партійну приналежність та політичні уподобання і симпатії. Такого висновку дійшли Даррен Шрайбер (Shriber D.) та його колеги. Вони спостерігали за роботою мозку кількох представників республіканської й демократичної партій США під час гри у найпростішу азартну гру. В процесі дослідження з'ясувалося, що республіканці й демократи оцінювали ризик за допомогою різних ділянок мозку. У республіканців найбільш активним було так зване мигдалеподібне тіло, яке відповідає за реакцію людини на загрозу чи стрес, а у демократів більше всього імпульсів зафіксували в острівці мозку, який відповідає за соціальну поведінку і самосвідомість. На підставі цих даних вчені вважають, що вступ чи підтримка тієї чи іншої політичної партії може змінити те, як працює ваш мозок, і цей ефект є помітно сильнішим, ніж генетично зумовлені особливості в роботі мозку.

Однак дійсно цікаві й значущі результати були отримані в результаті використання нейровізуалізаційних методів неруйнівного контролю мозку при тих чи інших захворюваннях та їх впливу на зміни соціальної поведінки. Так, методи комп'ютерної томографії у поєднанні з математичним моделюванням дозволили в режимі реального часу візуалізувати функціонування головного мозку при різних видах його дослідження, в тому числі й з використанням певних соціальних стимулів.

В той же час, як підкреслюють О. В. Ричкова і А. Б. Холмогорова, існує й альтернативна точка зору стосовно поняття «соціальний мозок». При цьому вона виходить з уявлення про мозок як про набір великого числа підсистем, кожна з яких обробляє певну кількість інформації. Ці ідеї випливають з відомої роботи Дж. Фодора (Fodor J. A.), присвяченої модулярності мозку. Вчений був впевнений, що підсистеми по-різному взаємодіють між собою при розв'язанні різних завдань, в тому числі й об'єднуватися особливим

чином при оперуванні соціальними стимулами, але при цьому кожен елемент цілком може працювати також і з несоціальними об'єктами [192].

В когнітивній психології є також багато прихильників подібних поглядів, які впевнені, що особливістю дій людського мозку з соціальними стимулами є висока міра включеності емоційних проявів у процеси переробки інформації, в чому фактично і полягає специфіка соціального пізнання. Як приклад, можна навести хоча б роботу Д. Фернандеза-Дюка (Fernandez-Duque D.) та М. Л. Джонсона (Johnson M. L.) [190].

Певним аргументом на користь підтвердження позицій тих дослідників, які не підтримують ідею «соціального мозку» як його специфічної області чи сукупності областей, можуть слугувати результати наукових досліджень групи учених на чолі з К. Кейзерсом (Keysers C.), які ґрунтуються на моделях «впливу контексту». Ці моделі виходять з того, що будь-який стимул, в тому числі й соціальний, сприймається людським мозком по-різному залежно від контексту чи ситуації, зумовленої певними зовнішніми, емоційними або внутрішніми, пов'язаними з самою особистістю чинниками [193].

Ми твердо впевнені в тому, що поділ мозку на соціальні й несоціальні зони не тільки носить штучний характер, але й методологічно хибний, оскільки він певною мірою підриває підвалини когнітивної психології. До речі, подібна думка лежить в основі аргументації тих дослідників, які в принципі не сприймають самої ідеї «соціального мозку». Тим не менш, «число прихильників виділення «соціального мозку» як особливої, окремої мозкової системи, яка є відповідальною за переробку соціальних стимулів і соціальної інформації, зростає» [146, с. 112]. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне дещо детальніше розглянути їх основні аргументи. Це уявляється тим більш необхідним, що вони часто пов'язані з психологічними механізмами соціального пізнання.

Саме ці механізми сприяли розробці моделей як соціальної поведінки, так і суто психічних утворень – пам'яті, сприйняття, пізнання, уваги,

мислення, розуміння регуляції, контролю тощо. Але якщо їх дослідження за допомогою фізичних впливів є відносно простими, то використання впливів соціального характеру є набагато складнішим. Дійсно, навіть спілкування з іншою людиною істотно залежить не тільки від її слів, але й від погляду, міміки, посмішки, пози, широкого розмаїття варіантів інтонації того, що вона промовляє. І кожен з цих подразників сприймається нами не лише в контексті спілкування, але й як певні характеристики співбесідника і навіть, зіставляючись з наявною попередньою інформацією, впливає на наше пізнання й розуміння людини взагалі як частини соціуму і соціальних відносин. Таким чином, ці подразники водночас здатні поставати і чинниками соціального пізнання, інколи впливаючи на процес його здійснення навіть на підсвідомому рівні.

Тому заздалегідь визначити можливі варіанти характеру дій і поведінки тієї чи іншої людини в різних соціальних ситуаціях досить складно, адже часто вона й сама не очікує від себе певного вчинку чи висловлювання. Не випадково часто процеси соціального пізнання зіставляють з рівнем автоматизованості когнітивних процесів та контролю їх перебігу. Відомі американські дослідники цих процесів С. Фіск (Fiske S. T.) і С. Тейлор (Taylor S. E.) впевнені у тому, ця їх автоматизованість характеризується швидкістю, рефлексивним характером, спонтанністю, раннім формуванням в онтогенезі, а також опорою на емоційну регуляцію [191]. О. В. Ричкова і А. Б. Холмогорова вважають, що «з цим можна погодитися, якщо згадати про такий феномен, як соціальний стереотип». При цьому вони посилаються на емпіричні підтвердження впливу підсвідомих, миттєвих оцінок обличчя людини на нашу соціальну поведінку при виборі політичного лідера [199] або при рішенні про кредитоспроможність партнера [200], які були отримані групою дослідників на чолі з А. Тодоровим.

Разом з тим очевидно, як підкреслюють російські дослідниці, що «при соціальній взаємодії можливі й менш автоматизовані, більш обдумані, зважені процеси (від ретельного раціонального аналізу чиєїсь поведінки до

продумування і вибудовування власної тактики поведінки)» [146, с. 114].

Надзвичайно цікавим з позицій дослідження соціального пізнання явищем є віддзеркалення в структурах нашого мозку дій і навіть емоцій тієї людини, поведінку якої ми спостерігаємо. Воно й отримало назву «дзеркальні нейрони». Багато хто з нас може підтвердити, що дійсно при погляді на щасливе усміхнене обличчя ми також мимовільно посміхаємося. Подібні ж дії виникають у разі болю, при торканні нас іншою людиною тощо.

Безвідносно до істинності чи хибності концепції «соціального мозку» та сутності поняття «соціальний мозок» можна стверджувати, що їх використання сприяє подальшим активним розвідкам, причому не тільки у психології чи психіатрії, але й у філософії, насамперед у гносеології соціального. Так, вони співзвучні постулату Р. Декарта про зв'язок душі й тіла у психофізичному паралелізмі. Використання вказаної концепції дозволяє підтвердити також ідеї М. Хайдеггера та М. Мерло-Понті про цілісність людини і світу. Однак глибока методологічна оцінка як самої концепції, так і тих висновків, що випливають з неї, відразу виявляє її обмеженість, оскільки в її основі лежить уявлення про суто природне походження людської психіки, в той час, як в дійсності вона є також продуктом культурно-історичного розвитку людини і соціуму, людини в соціумі як суспільної істоти.

Психіка людини тісно пов'язана з мовою, а її розвиток – ще й з процесами навчання, виховання і соціалізації. А їх перебіг істотною мірою спрямований на соціальне пізнання в обох аспектах цього поняття: і пізнання суспільних процесів індивідом, і формування суспільної свідомості як інтегральний результат пізнання світу всією сукупністю індивідів. Саме в цій подвійній сутності й полягає суперечність між об'єктивним результатом соціального пізнання та суб'єктивним характером його індивідуальних проявів, суб'єктивним сприйняттям суспільних явищ кожним конкретним індивідом.

Про це досить детально, хоча й суто у традиційному розумінні проблеми Г. М. Андреева розглядає одну з найважливіших складових частин соціальної психології – психологію соціального пізнання. Вона здійснює аналіз процесів, під час яких людина сприймає зовнішній соціальний світ у всього багатоманітні його проявів, так як у її свідомості будується образ цього світу [6]. При цьому автор навіть не відчуває якоїсь потреби в уведенні в науковий обіг поняття «соціальний мозок». Ми цілком згодні саме з таким трактування, оскільки сама пізнавальна діяльність людини підпорядковується загальним закономірностям. На наше глибоке переконання, основна особливість соціального пізнання полягає не в тім, що воно начебто відбувається за допомогою певних спеціальних зон мозку, а в тім, що воно є набагато складнішим й істотно більш суперечливим, ніж пізнання природничих процесів і явищ. Це зумовлено такою сукупністю обставин.

По-перше, соціальне пізнання має справу як з матеріальними, так і з ідеальними відносинами, які «вмонтовані» в матеріальне буття суспільства і не існують окремо від них. Самі суспільні відносини відрізняються тим, що вони набагато різноманітніші й суперечливіші, ніж матеріальні зв'язки у природі.

По-друге, у соціальному пізнанні, як вже вказувалося раніше, суспільство і люди, що його складають, одночасно виступають і об'єктом, і суб'єктом цього пізнання, оскільки люди і забезпечують життєдіяльність суспільства і самих себе, творячи історію, і вони ж пізнають процеси функціонування суспільства та його історичний розвиток. Іншими словами, має місце певна тотожність об'єкта і суб'єкта пізнання, причому останній представляє різні цілі, інтереси і прагнення, завдяки чому і в самі суспільні процеси, і в їх пізнання, розуміння й особливо в інтерпретацію неминуче привноситься елемент суб'єктивізму.

По-третє, людина, як суб'єкт соціального пізнання, хоче цілеспрямовано й адекватно відобразити у своїй свідомості реальність суспільного буття, що існує об'єктивно. Однак в процесі цього пізнання вона

постійно зустрічається з надзвичайно складним світом цілком реальних суб'єктивних устремлінь та проявів людської активності. А вона здатна істотно впливати на попередні уявлення, установки й орієнтації суб'єкта пізнання й змінювати їх.

По-четверте, соціальне пізнання майже завжди має соціально-історичну обумовленість. Дійсно, воно істотно залежить від рівня й характеру розвитку матеріального й духовного життя суспільства, від його соціальної структури й інтересів тих верств населення чи соціальних груп, до яких належить суб'єкт пізнання. Крім того, на процесі й результатах соціального пізнання неминуче позначається система життєвих цінностей, з її позицій і з урахуванням потреб та інтересів відбуваються і людська діяльність, і її оцінювання дослідником.

По-п'яте, пізнання соціальної дійсності істотно ускладнюється ще й тією обставиною, що вона являє собою широке розмаїття різних неповторюваних ситуацій суспільного буття людей. У зв'язку з цим соціальне пізнання значною мірою дає узагальнене або імовірнісне знання, в якому практично відсутні жорсткі беззастережні твердження.

Отже уявляється, що спроби уведення і послідовного використання нейропсихологічного підходу до розуміння сутності й без того надзвичайно складного феномену, яким виступає соціальне пізнання, не дають очікуваного ефекту. Вони тільки ускладнюють можливості його розуміння і саме розуміння та ставлять під сумнів існування загальних закономірностей пізнання.

4. ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬСТВОМ ЗОВНІШНЬОГО СВІТУ

Сучасні теорії соціального пізнання розглядають переважно один його аспект, а саме дослідження сутності суспільства і основних закономірностей його функціонування і розвитку. Інший аспект соціального пізнання, сутність якого полягає у *пізнанні суспільством зовнішнього світу* та у формуванні суспільної свідомості, здебільшого лишається поза увагою дослідників. Між тим тут теж є багато надзвичайно цікавих речей, уважний і неупереджений аналіз яких може збагатити і теоретико-гносеологічні підходи, і суспільну практику, і логіко-методологічні основи людської діяльності взагалі.

Дійсно, в процесі своєї еволюції, насамперед з досягненням все більш високого рівня соціалізації, людина поступово втрачає не лише навички чуттєвого пізнання, але й навіть саму потребу в ньому. Розвиток освіти і збільшення обсягів знань породжували появу різних способів прискореного і разом з тим опосередкованого пізнання людиною зовнішнього світу і самої себе. Найпотужнішими з них стали освіта і наука. При цьому сама наука безпосередньо отримує нове знання, а освіта їх адаптує для сприйняття, розуміння та засвоєння людьми, непідготовленими для безпосереднього осягнення, в першу чергу для дітей і молоді.

При цьому педагогічна теорія та освітня практика напружували як належний досвід необхідної трансформації наукових знань у доступний для сприйняття, розуміння й засвоєння учнями та студентами навчальний матеріал, так і необхідний інструментарій. Перш за все йдеться про загальну дидактику, на основі принципів якої та з урахуванням змісту та особливостей відповідної науки визначається зміст навчальної дисципліни, який і виступає трансформацією наукового знання у навчальний матеріал. Важливу роль при цьому відіграє також і методика викладання цієї дисципліни (рис. 21).

Спочатку більшість людей світ пізнавали саме в процесі освіти, потім отримували можливість задовольнити свої пізнавальні потреби за допомогою книг, пізніше кіно і телебачення. Сьогодні ж майже необмежені можливості

такого пізнання надає їм Інтернет та його пошукові системи. Стосовно ж соціального пізнання, відображення його результатів у суспільній свідомості, то тут істотну роль у цих процесах відіграють ще й засоби масової інформації та їх власники чи засновники – приватні особи, політичні партії, громадські та релігійні організації тощо. При цьому часто їх вплив спирається не на інтелект людей, а на їх емоційно-почуттєве сприйняття інформації. Саме в такому разі можна нав'язати людям будь-які ідеї, погляди та уявлення.

Рис. 21. Чинники трансформації наукового знання у навчальне

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне підкреслити визначальну роль розуміння. Адже цей феномен є однією з найістотніших ознак людини й показником розвитку її психіки і особливо інтелекту. Адже саме завдяки розумінню світу, самих себе й інших людей у ньому ми, власне, й отримуємо, як спеціально підкреслюють О. С. Пономарьов та С. М. Резнік, «можливість усвідомленого здійснення різноманітних видів цілеспрямованої діяльності. Завдяки йому ми можемо усвідомлювати ті або інші свої потреби, трансформувати їх у цілі, обирати доцільні шляхи і засоби їх реалізації та організувати відповідну діяльність по їх досягненню» [132, с. 3].

При цьому однак слушно зазначається, що «збагнення логіки цієї діяльності передбачає розуміння потреб і цілей, самих можливостей їх досягнення та існуючих обмежень. Таке їх розуміння, у свою чергу, пов'язане із знанням і ґрунтується на результатах пізнавальної діяльності людини» [там само]. Ось чому так важливо проаналізувати сутність науки та

освіти як основних сфер пізнавальної діяльності.

4.1. Гносеологічна роль науки і освіти в соціальному пізнанні зовнішнього світу

Розвиток науки і освіти став найбільш істотним чинником технічного і соціального прогресу людства. Наука постійно озброювала його знаннями, які були необхідні для створення все більш нових і більш досконалих знарядь праці й технологій, а освіта давала можливість відносно швидко, ефективно і раціонально забезпечувати оволодіння цими знаннями все більш широкому загалу людей, яким вони були необхідні перш за все для високопродуктивної (в межах, природно, можливостей існуючих продуктивних сил і виробничих відносин) професійної діяльності. Однак аналіз історії людської цивілізації переконливо свідчить, що спочатку наука не була орієнтована не тільки на безпосереднє, але й навіть на опосередковане застосування її результатів у практичній діяльності. Вона з'явилася і виникла перш за все у формі філософії, оскільки для практично-перетворювальної діяльності людьми світу, суспільства і самих себе їм були необхідні загальні знання про світ свого буття й можливості його пізнання та використання.

Отже, на цьому етапі пізнавальна роль науки зводилася до її спроб осягнення сутності людини й суспільства та найзагальніших закономірностей світу як середовища мешкання людини. Сама ж філософія не була якимось професійним заняттям, вона співіснувала з освітою, оскільки філософи були одночасно вчителями та вихователями підростаючих поколінь і саме їм вони викладали своє бачення і розуміння світу природи, соціуму й людини. Однак не слід недооцінювати цієї їх діяльності, оскільки вона знаменувала якісно новий етап суспільного пізнання зовнішнього світу. Характер цього пізнання не тільки набув нової якості, а й став незворотнім.

Глибока гносеологічна своєрідність цього етапу саме й полягала у тім, що учні наставників-філософів фактично пізнавали світ не таким, яким він їм уявлявся, а таким, яким він уявлявся їхнім вчителям і наставникам. Іншими

словами, вони дивилися на світ очима цих філософів. При цьому мало хто з останніх поведився як Сократ, ставлячи перед своїми учнями питання і спонукуючи їх самостійно шукати відповіді на них. Переважна ж більшість наставників, як, до речі, й більшість сучасних педагогів, виступали простими трансляторами своїх знань, поглядів і переконань. У кращому разі вони припускали можливість певних дискусій, які все ж були спрямовані на краще засвоєння учнями саме цих знань.

Таким чином, сама можливість існування такого аспекту соціального пізнання, як осягнення світу й формування суспільної свідомості виникає разом з виникненням перших форм освіти. Переважна більшість не тільки вчених і педагогів, а й взагалі людей впевнені у однозначній користі освіти, й коли бачать ті чи інші її недоліки, вважають, що їх можна легко подолати доволі простими способами. Серед них називають раціоналізацію змісту освіти, удосконалення організації навчально-виховного процесу, поліпшення методики викладання й підвищення педагогічної майстерності шкільних вчителів та викладачів вищих навчальних закладів, розробку й застосування нових ефективних педагогічних технологій.

Однак в дійсності роль освіти в еволюції людства є більш складною й неоднозначною. Одним з її основних недоліків слід вважати втрату у людини не тільки можливостей, а часто навіть і потреби у безпосередньому, перш за все в емоційному освоєнні світу. Починаючи з ХХ століття в освіті все більш відчутною стає тенденція посилення раціонального начала з послабленням емоційного і морально-вольового.

Чітка дихотомія «розум – моральність», яка у декого навіть асоціюється з «розпадом Духа» стала, на думку В. А. Кутирева результатом того, що «експансія пізнавальності, інформаційності, яка витісняє і пригнічує «другу половину» Цілого. І сьогодні, коли всюди говорять про втрату духовності, фактично мають на увазі продовження цього процесу. Розум, знання, наука – не умаляються. Страждають Добро і Краса, мораль і естетика. Бездуховна людина, бездушне суспільство не означають зростання дурості

людей або «все погано». Навпаки, люди стають більш діловими й інтелектуальними (принаймні, поки що). Живуть багатше, комфортніше, але більш механічно, втрачаючи здатність до співпереживання і любові; стають більш активними і функціональними, але відчуженими, анестезованими, втрачають відчуття життя; робота подібними. В такому контексті під духовністю розуміється не вся сторона людського буття, а його «д друга половина», або, можливо точніше, дві третини» [95, с. 56].

Ці процеси змінюють (і, на жаль, далеко не на краще) і саму людину, внаслідок чого вона поступово втрачає певні якості своєї людяності й духовності. Відтак несприятливих змін зазнає система життєвих цінностей, суспільна свідомість взагалі. В результаті той аспект соціального пізнання, який ми позначили як пізнання суспільством зовнішнього світу, себе і людей, що його утворюють, як формування суспільної свідомості і всього, що утворює духовну культуру людства, стає однобічним.

Кращі педагоги завжди добре розуміли і розуміють небезпеку такого становища. Не випадково В. О. Сухомлинський проводив уроки зі своїми учнями в полі та в лісі, щоб вони мали змогу безпосередньо сприймати саму природу і її красу. Він стверджував, що формування естетичного почуття дитини, її емоційної культури – основне завдання гуманістичного виховання. А сприйняття й осмислення прекрасного є основою естетичної культури, без якої людські почуття лишаються глухими до всього високого й благородного.

Мета освіти, як вказує Г. М. Сериков, полягає у досягненні освіченості, яка, за його словами, являє собою «певну властивість, яку людина набуває в процесі освіти, яка виражає певну міру оволодіння (засвоєння, освоєння) нею якоюсь (спеціальним чином організованою) частиною соціального досвіду (досягнень світової культури), а також здібностей користуватися ним (засвоєним досвідом) у своїй життєдіяльності». Тут звертає на себе увагу спроба представити освіченість як «міру оволодіння частиною соціального досвіду», якою, безумовно, не обмежуються зміст і сутність цього поняття. У

зв'язку з цим автор доповнює визначення, підкреслюючи, «що під впливом освіти перебуває світогляд людей. Отже, освіченість передбачає певне світорозуміння людини, яке значною мірою обумовлює її суспільну поведінку». Міру оволодіння... якоюсь частиною соціального досвіду автор пов'язує далі з «достатньою повнотою обізнаності», доповнюючи її свідомістю, логічністю міркувань, «співвіднесеністю засвоєних знань з дійсним відношенням людини до себе й до світу», яка «показує міру моральності в її свідомості, зумовлюваної засвоєнням соціальним досвідом» [149, с. 104-110].

Гносеологічні особливості пізнання соціумом зовнішнього світу та формування знань як однієї з надзвичайно важливих складових суспільної свідомості можна проаналізувати, розглянувши взаємодію і взаємовплив таких суспільних явищ, якими виступають наука та освіта. Наука, безумовно, була й залишається основним джерелом знань про світ, а наукова діяльність являє собою основний спосіб отримання цих знань, їх поглиблення та уточнення. Однак отримані в результаті наукових досліджень знання стають лише надбанням порівняно невеликої кількості людей, переважно фахівців у відповідній галузі науки та, можливо, окремих суміжних сфер.

Для того ж, щоб нові знання ставали загальним надбанням суспільства, необхідна певна система інститутів з їх популяризації. Однак звичайно будь-які науково-популярні видання, радіо і телепередачі дають фрагментарну картину стану тієї чи іншої науки і частіш за все прагнуть донести до своїх читачів, слухачів чи глядачів інформацію про новітні яскраві досягнення, інколи навіть про сенсаційні відкриття. Крім того, певні знання людина може отримувати з інших джерел – життєвої практики, релігійних організацій, з творів літератури і мистецтва, із спілкування з різними людьми тощо.

Відповідно існують і різні види пізнання, які існують паралельно з науковим, інколи суперечать йому, інколи у чомусь доповнюють його (рис. 22). Серед них можна назвати такі, як повсякденне, релігійне, міфологічне, художнє тощо, які, у свою чергу можуть бути емпіричними і теоретичними.

Цілком природно, що у кожного з них досить обмежені можливості та сфери застосування, через що неможливо зі всією впевненістю говорити про їх повноту, глибину і тим більш про якусь істинність.

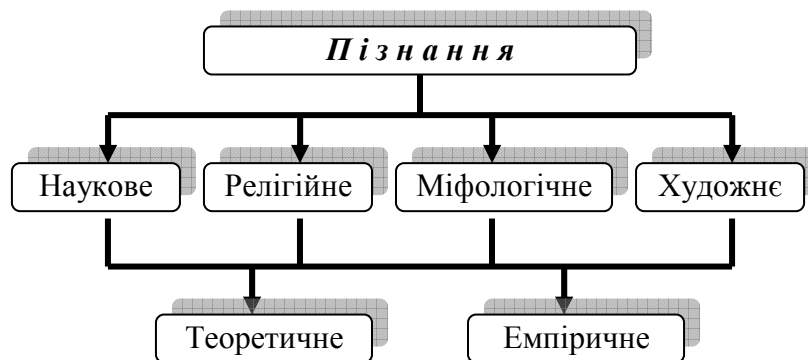

Рис. 22. Основні види пізнання

Тому тільки освіта, узагальнюючи наявні знання про світ і адаптуючи їх для належного сприйняття і розуміння учнями і студентами відповідно до їх вікових та інтелектуальних можливостей, системно розгортає перед ними складну й багатоманітну картину світу. Та й то все більша розгалуженість наукових знань і відповідно переважно предметний, або дисциплінарний характер освіти призводить до того, що і в системі освіти людина отримує знання про світ не у його системній цілісності, а у вигляді певної сукупності дисциплін, що відображають різні аспекти уявлення про світ, які часто уявляються ти багатьом з тих, хто навчається, слабо зв'язаними між собою.

Крім того, вже згадувана вище інерційність людського мислення також заважає формуванню системного знання. Внаслідок цього процеси пізнання соціумом зовнішнього світу, себе у ньому і людини як основного суб'єкта цього пізнання відбуваються достатньо хаотично і суперечливо. А той масив знань та уявлень, духовної культури й моральнісних цінностей, естетичних смаків та ідеалів, що утворює суспільну свідомість, має складну структуру, істотну нерівномірність у рівні розвитку й розподілі своїх складових між особистостями, віковими, професійними й соціальними групами. Саме через це у нього досить розмиті й мінливі границі, які до того ж ще й значною

мірою залежать не тільки від результатів пізнання, а й від характеру та глибини їх сприйняття і глибини розуміння різними верствами населення.

4.2. Суспільна свідомість: сутність, структура і джерела формування

У соціальному пізнанні, сприйнятті, розумінні та інтерпретації його результатів істотну роль відіграє суспільна свідомість. Складне і специфічне утворення, вона являє собою цікавий феномен, який поєднує в собі ідеальне і водночас існує об'єктивно. Виступаючи результатом духовного виробництва, суспільна свідомість формується через складну й суперечливу взаємодію свідомостей величезної множини індивідів, але ніколи не стає їх механічним об'єднанням чи математичною сумою. Та це й неможливо в принципі через істотну розмаїтість психологічних характеристик, стилів мислення, інтересів і прагнень людей, різного рівня їх освіченості й культури.

Саме поняття суспільної свідомості, сьогодні загально визнане, було свого часу вироблене К. Марксом та Ф. Енгельсом в процесі вивчення ними з матеріалістичних позицій процесів функціонування та історичного розвитку соціуму. Вони розглядали його у діалектичному взаємозв'язку з поняттям суспільного буття, продемонструвавши, що суспільна свідомість являє собою відображення суспільного буття. За їх словами, «свідомість (das Bewusstsein) ніколи не може бути чимось іншим, як усвідомленим буттям (das bewusste Sein), а буття людей є реальний процес їх життя... Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість» [99, с. 25]. Саме ж поняття суспільної свідомості стало однією з основних ідей вчення про історичний матеріалізм.

Таким чином, суспільна свідомість повинна мати достатньо складну структуру, оскільки вона відображає надзвичайно складне і багатобарвне і різноманітне суспільне буття, системна цілісність якого є виявом розмаїття його форм, сфер і відносин. Нагадаємо, що суспільне буття являє собою сукупність матеріальних умов життя суспільства у всій його різнобарвності та матеріальних відносин людей, що складають це суспільство, між собою, їх

відносин з суспільством у цілому та з природою. Кожен з цих складників, у свою чергу, є сукупністю певних елементів, так що загальна структура суспільного буття може бути представлена у вигляді рис. 23. Тут же показано і його зв'язок з суспільною свідомістю.

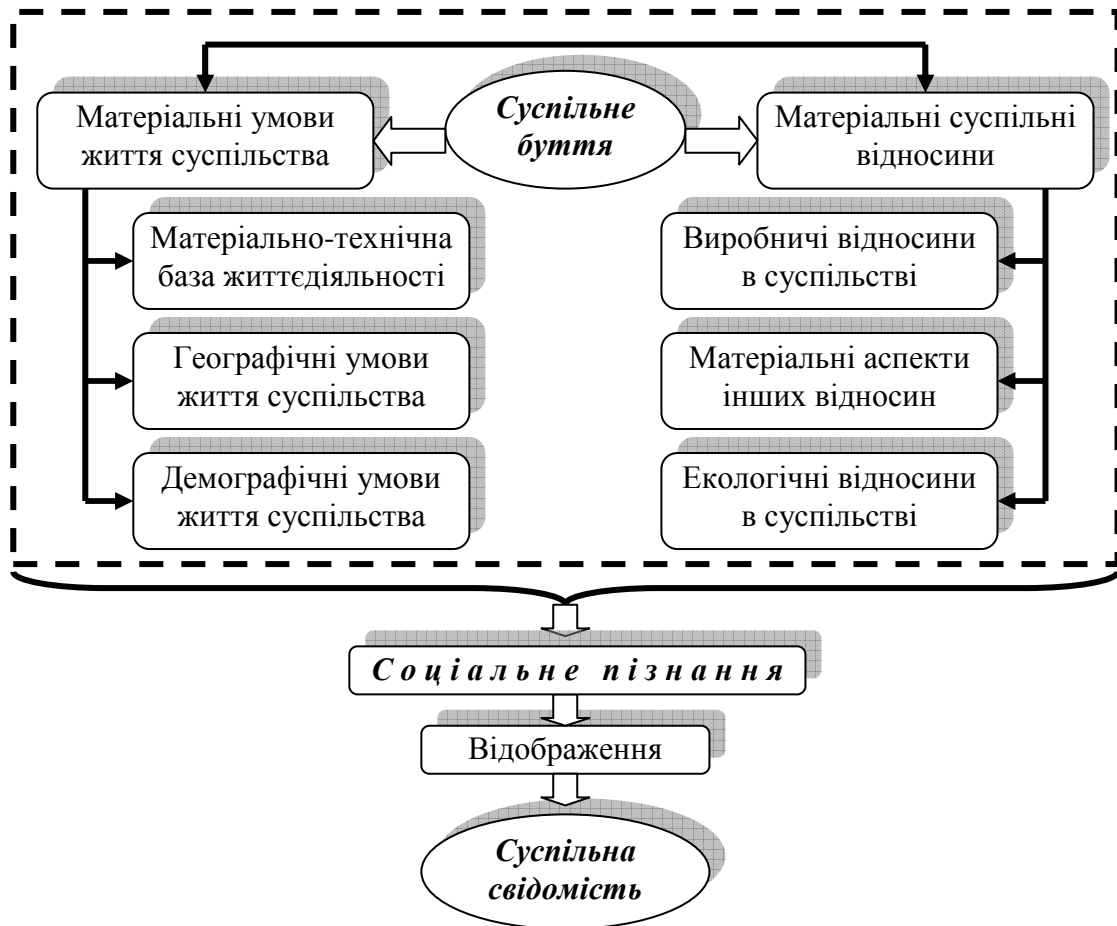

Рис. 23. Структура суспільного буття, його пізнання і зв'язок з суспільною свідомістю

Аналіз наведеної схеми дозволяє дійти висновку, що *матеріальні умови суспільного буття* включають три таких групи цих умов.

По-перше, це *матеріально-технічна база життєдіяльності суспільства*, яка, у свою чергу, охоплює його продуктивні сили: знаряддя праці, технології та засоби спілкування й передачі інформації. Крім того, матеріально-технічна база визначається науково-технічним рівнем, розвитком професійної освіти та матеріальної культури суспільства.

По-друге, це *географічні умови життєдіяльності суспільства*, які

охоплюють природно-кліматичні умови, родючість ґрунтів, характер флори і фауни, запаси природних, насамперед паливно-енергетичних ресурсів. Всі ці умови прийнято поділяти на: а) *економіко-географічне середовище*, яке штучно створене людиною в процесі й на основі матеріального виробництва та іншої господарської діяльності, для позначення якого інколи узагальнено використовують поняття *техносфера*, та б) *фізико-географічне середовище*, як сукупність природних компонентів географічного оточення людини.

По-третє, це *демографічні умови життєдіяльності суспільства*, які включають чисельність населення та щільність його розподілу територією країни, динаміка зростання, питома вага самодіяльного населення, вікова та статева структура, рівень освіченості й стан здоров'я, міра задоволення суспільного виробництва робочою силою тощо.

Матеріальні суспільні відносини також охоплюють три основних групи цих відносин.

По-перше, це *виробничі відносини*, в які люди вступають в процесі спільної діяльності у сфері матеріального виробництва і які охоплюють всі відносини, що виникають між ними в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ.

По-друге, це *матеріальні аспекти відносин іншого характеру*, які існують між людьми у позавиробничій сфері, але поєднують елементи матеріальних та ідеальних відносин. Йдеться насамперед про такі відносини, як сімейні, дозвільні тощо.

По-третє, це *екологічні відносини*, які охоплюють відношення людей до природи та відносини між людьми, зумовлені їх ставленням до природи.

Така складна структура суспільного буття у своїй системній цілісності зумовлює й складність суспільної свідомості, оскільки саме вона породжує формування цієї свідомості та її розвиток.

З позицій аналізу своєї змістовної структури суспільна свідомість може бути представлена як сукупність взаємопов'язаних елементів, кожен з яких відображає якийсь конкретний аспект суспільного буття. Однак таке його

відображення є не безпосереднім, а складним чином трансформованим через ідеальну сутність індивідуальної і суспільної свідомості й виражає певну сферу духовного виробництва, споживання його продукції і духовного життя людей у даному суспільстві. Ця структура наочно наведена на рис 24 і включає такі складники суспільної свідомості: політичну, правову, філософську, релігійну, моральнісну й естетичну свідомість.

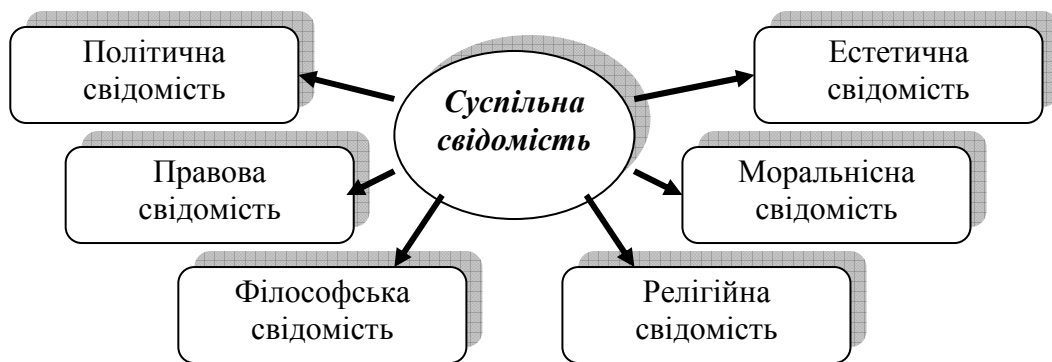

Рис. 24. Змістовна структура суспільної свідомості

Суспільна свідомість є не простим відображенням суспільного буття у всій його розглянутій системній цілісності, але й усвідомленням членами суспільства своєї невід’ємності від умов цього буття та відносин, в які вони включені, сприйняття свого буття у нерозривній єдності індивідуального і суспільного його компонентів, відчуття своєї особистої відповідальності за збереження належного стану умов свого буття. Взагалі суспільна свідомість у своєму ставленні до суспільного буття має бути спрямована на забезпечення гармонізації відносин у системі «людина-суспільство-природа-техносфера». Тим самим вона здійснює своєрідний зворотний вплив на суспільне буття, утворюючи складну системну взаємодію з ним, як це показано на рис. 25.

Аналіз наведеної схеми свідчить про складну функціональну структуру суспільної свідомості, яка безпосередньо впливає з її сутності. **Сутність же суспільної свідомості** полягає в тому, що вона являє собою *складну систему ідей, поглядів, уявлень, теорій і почуттів*, які відображають багатоманітність суспільного буття. Однак вони, як зазначалося, не пасивно відображають

його, а й активно впливають на нього, виступаючи проявом і вираженням як людської активності взагалі, так і прагнення людини до все більш повного задоволення своїх не тільки матеріальних, але й духовних потреб.

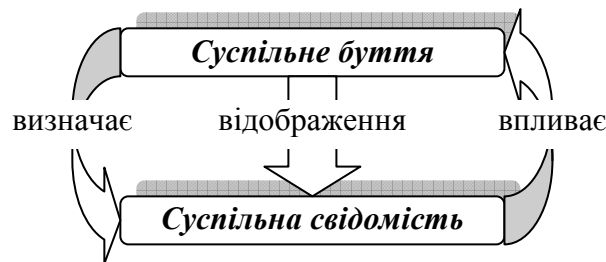

Рис. 25. Прямі і зворотні зв'язки суспільного буття і суспільної свідомості

Таким чином, з своєї позиції функціональної структури суспільна свідомість виступає духовною стороною історичного процесу і виконує переважно «дві основні функції, генетично й актуально пов'язані одна з одною. По-перше, це функція *вдображення суспільного буття*, по відношенню до якого вона є вторинною». При цьому підкреслюється, що «подолавши споглядальність старого матеріалізму, розуміння ним вторинності свідомості як синоніму його пасивності, історичний матеріалізм чітко виділив і другу основну функцію суспільної свідомості – її активного зворотного впливу на суспільне буття» [83, с. 23].

Така сутність суспільної свідомості відкриває можливість визначити досить цікаві її як онтологічний статус, так і гносеологічну роль. Дійсно, з одного боку, вона виступає одним з об'єктів соціального пізнання та одним з його результатів, а з іншого, – однією з найважливіших умов його здійснення та істотним елементом інструментарію цього пізнання. Користуючись набутим знанням, суспільна свідомість спрямовує соціальне пізнання на вивчення як різних аспектів суспільного буття, так і на поглиблення уявлень про саму себе, про свої життєві цілі, прагнення та інтереси у їх співвіднесенні з цілями та інтересами суспільства.

Водночас аналіз сутності суспільної свідомості дозволяє визначити її структуру та джерела формування. У філософському словнику зазначається,

що «структура суспільної свідомості включає в себе два рівні і шість форм». Її форми наведено на рис. 24. рівні ж її також згадувалися вище, хоча на них і не акцентувалася увага. Першим, нижнім рівнем суспільної свідомості виступає соціальна психологія, або повсякденна свідомість, яка виникає стихійно, а відображення нею соціальної дійсності відбувається безпосередньо. Основними джерелами соціальної свідомості на цьому рівні виступають повсякденна життєва практика людини, ансамбль її суспільних відносин, насамперед спілкування з іншими людьми, організаціями та органами влади, а також засоби масової інформації. Певною мірою джерелом її виступають і культурно-історичні традиції та менталітет народу, однак процеси глобалізації, міжкультурної комунікації та інтерференції культур помітно послаблюють їх значення. Слід підкреслити, що саме цей рівень суспільної свідомості іманентний основній масі членів суспільства, яких особливо не турбують «високі проблеми».

Другий, вищий рівень суспільної свідомості носить концептуальний характер, на ньому вона формується у вигляді теорій та ідеологій. Крім життєвої практики суспільного буття, важливе джерело суспільної свідомості на цьому рівні являє активна діяльність людського мислення, цілеспрямоване використання понятійно-категоріального апарату таких наук, як соціальна філософія, соціологія, психологія, історія тощо. Сама ідеологія розуміється при цьому як система теоретичних ідей, поглядів і підходів, які відображають міру пізнання суспільством зовнішнього світу в цілому і різних його аспектів і завдяки цьому дійсно являє собою більш високий рівень суспільної свідомості у порівнянні із суспільною психологією, рівень осмисленого теоретичного відображення об'єктивної реальності.

Однак поняття «ідеологія» і в соціальній філософії, і у повсякденній свідомості використовується і у більш вузькому розмінні як певна система основоположних теоретичних поглядів якоїсь великої соціальної групи чи політичної партії, які звичайно прямо чи опосередковано відображають головні інтереси її учасників або, принаймні, її керівників. Саме ці інтереси й

виступають джерелом формування ідеології відповідної соціальної групи як однієї із складових суспільної свідомості.

4.3. Суперечлива природа суспільної свідомості

Сам феномен суспільної свідомості є надзвичайно складним і досить суперечливим, що істотно ускладнює як його пізнання, так і формування та особливо належну мобілізацію на успішне розв'язання актуальних завдань суспільного розвитку в напрямку прогресу і людського щастя. Ця складність і суперечливість суспільної свідомості випливає з самої її природи.

Дійсно, по-перше, вторинність суспільної свідомості та її залежність від суспільного буття зовсім не виключає тієї істотної ролі, яку вона відіграє у порівнянні з тим же суспільним буттям, оскільки, як це випливає з рис. 25, вона не тільки виступає його відображенням, але й цілком може здійснювати серйозний вплив на зміст і характер цього буття. Оскільки ж суспільна свідомість сама виступає необхідною і невід'ємною стороною суспільно-історичного процесу, вона стає важливою функцією суспільства і його буття. Таким чином, одна із суперечностей суспільної свідомості полягає в тому, що вона одночасно і визначається суспільним буттям, і серйозно впливає на нього. Цей факт є проявом системної єдності, взаємодії та взаємного впливу матеріального й ідеального в функціонуванні і розвитку суспільства та його різних структурних і функціональних підсистем.

По-друге, вторинність суспільної свідомості відносно суспільного буття аж ніяк не виключає її самостійності у виконанні своїх функцій і свого призначення. Безумовно, ця самостійність не є абсолютною, вона має місце в межах певного (а то й визначального) впливу суспільного буття на суспільну свідомість. Однак це все ж дійсно самостійність, оскільки, отримуючи від суспільного буття якісь імпульси, що вимагають зміни суспільної свідомості, вона самостійно обирає варіанти реалізації цих змін та відповідні шляхи згідно зі своїми внутрішніми законами розвитку. Таким чином, має місце

суперечність між залежністю суспільної свідомості від суспільного буття та існуванням її внутрішніх законів власного розвитку.

По-третє, подібно до того, як суспільство не є простим механічним об'єднанням або арифметичною сумою індивідів, що його складають, так і суспільна свідомість не виступає сумою індивідуальних свідомостей членів суспільства, хоча й певним чином проявляється в них і формується на основі інтегрального їх відображення, утворюючи цілісне духовне явище. У понятті суспільної свідомості звичайно прийнято абстрагуватися від усіх проявів особистісного, індивідуального з тим, щоб фіксувати у його структурі та змісті тільки ті ідеї, вірування, погляди, уявлення, теорії й почуття, які є характерними для даного суспільства або якоїсь його спільноти. Таким чином, широке розмаїття індивідуальних свідомостей може входити у суперечність і навіть конфлікт з суспільною свідомістю, оскільки практично в кожному соціумі знаходяться особистості, які не поділяють суспільних поглядів, цінностей та інтересів.

По-четверте, суспільна свідомість не є чимось застиглим і нерухомим. Її розвиток має два зовнішньо начебто незалежних один від одного джерела. Першим з них виступає мінливий характер самого суспільного буття, зміни якого неодмінно впливають на зміст і характер суспільної свідомості, як це знов-таки впливає з рис. 25. Друге джерело розвитку суспільної свідомості міститься в ній самій, у її власних закономірностях, які є відображенням іманентної людині здатності осмислювати не тільки зовнішній світ, а й саму себе і процеси свого мислення, свого внутрішнього духовного світу. Таким чином, як і будь-яку складну систему, суспільну свідомість характеризує притаманна їй суперечність між прагненням забезпечити свою стабільність і об'єктивною необхідністю розвитку.

Як цілком справедливо стверджував У. Р. Ешбі, «системи взагалі прагнуть до рівноваги. Однак більшість станів системи є нерівноважними» [183, с. 333]. Ця думка стосується будь якої складної системи, що перебуває в полі дії великої множини різноманітних чинників. В особливості вона є

справедливою для соціальних систем, в тому числі й для таких складних утворень, як суспільне буття і суспільна свідомість. Адже очевидно, що будь-яка функціональна система живе й розвивається за певними своїми законами, які необхідно не тільки пізнати (це і є перше завдання соціального пізнання), але й діяти згідно з ними. Порушення цих законів згубно позначається на цілісності, структурі та дієздатності системи і може призвести взагалі до її розпаду чи руйнування.

Таким чином, по-п'яте, з цієї обставини з необхідністю впливає ще одна суперечність, притаманна суспільній свідомості, яка полягає в прояві потенційного конфлікту між об'єктивними потребами її розвитку згідно з власними законами та суб'єктивними прагненнями й інтересами людей, які прагнуть перш за все забезпечити задоволення своїх бажань і потреб навіть за рахунок інтересів інших людей і суспільства в цілому. Подолати в собі такі егоїстичні прагнення людина здатна тільки за наявності надзвичайно сильної волі, високих моральних принципів і переконань та розвиненого інтелекту, які сприяють узгодженню її індивідуальної свідомості якщо й не з усією суспільною свідомістю (яка також може бути вкрай егоїстичною – згадайте відому максиму «кожен за себе, один Бог за всіх»), то принаймні з системою одвічних загальнолюдських життєвих цінностей.

Отже, важливим завданням соціального пізнання постає й пошук тих шляхів і способів, які здатні прищепити більшості людей такі якості та ще у поєднанні з усвідомленням нею своєї особистої відповідальності за кожне своє діяння і висловлювання. А для цього необхідно пізнати ті самі внутрішні закони розвитку самої суспільної свідомості, про які вже йшлося вище.

Один з цих законів проголошує про *відсутність жорсткого зв'язку між суспільним буттям і суспільною свідомістю*. Дія цього закону вище розглядалася як одне із джерел суперечливості суспільної свідомості. Його ж проявом є тенденція відставання суспільної свідомості від суспільного буття. Гносеологічною основою цього відставання виступає її вторинність відносно суспільного буття. Як пояснює ситуацію С. Е. Крапивенський, «доки те чи

інше суспільство розвивається висхідною, суспільна свідомість, за рідкими винятками, не виявляє тих тенденцій, розвиток яких підштовхує суспільство на спадну. Усвідомлення цього з'являється звичайно тоді, коли значну частину спадної траєкторії вже пройдено». На його думку, «ці гносеологічні підвалини відставання свідомості від подій в реальному суспільстві підкріплюється ще й соціальними чинниками – інтересами тих великих груп, які, з одного боку, всіляко оберігають від критики застарілі ідеї й навіть гальванізують їх, а з іншого, перешкоджають поширенню прогресивних поглядів і теорій» [83, с. 221].

Між тим, цілком можливою дією закону відсутності жорсткого зв'язку між суспільним буттям і суспільною свідомістю є і здатність останньої випереджати суспільне буття. Це особливо є характерним для теоретичної свідомості, коли ті чи інші науково-технічні ідеї набагато обганяють свою епоху. Їх прикладом можуть слугувати утопічні ідеї Фур'є чи Сен-Симона.

Ще одним з внутрішніх законів розвитку суспільної свідомості є **закон спадковості** цього розвитку. Сутність його прояву вказаний вчений ілюструє таким прикладом. Всім добре відома яскрава й неповторна епоха європейського Відродження. Вчений запитує: «чи можна духовний, в тому числі філософський, зміст Відродження вивести тільки й безпосередньо з творчості таких постатей, як Данте, Микола Кузанський, Леонардо да Вінчі Рафаель, Мікеланджело, Еразм Роттердамський, Шекспір, тобто з інновацій геніїв XIV-XVI ст.?». І відповідає, що безумовно, соціальні зрушення, якими ознаменувався вже початок розвитку капіталізму, мали першочергове значення для становлення гігантів Відродження. Однак саме це становлення було б неможливе, якби воно не спиралося на гуманістичну спадщину попередників і, зокрема, на традиції античної філософії і культури [83, с. 222].

Результати соціального пізнання дозволили виявити й **закон взаємодії різних форм суспільної свідомості**. Це означає, що між наведеними на рис 18 її основними складниками, тобто політичною, правовою, філософською,

релігійною, моральнісною та естетичною свідомістю існують тісні закономірні взаємозв'язки і взаємодія. Вони в процесі свого функціонування й розвитку можуть здійснювати і здійснюють істотний вплив один на одного, сприяючи взаємному розвитку чи гальмуючи його залежно від характеру суспільного буття і домінуючої у даному суспільстві форми свідомості. Далеко не прості механізми їх взаємодії і взаємного впливу також виступають важливим предметом соціального пізнання, оскільки вони можуть дати цікаву й істотну інформацію про відповідний соціум. Так, ми добре пам'ятаємо, що в умовах тоталітарного суспільства пануючою була політична свідомість, яка не тільки насаджувалася через численні канали, а й визначала межі дії інших форм.

Нарешті, дуже важливе місце в системі внутрішніх законів розвитку суспільної свідомості посідає **закон активного зворотного впливу суспільної свідомості на суспільне буття**. Його сутність вже розглядалася вище й була певною мірою представлена на рис. 24. Однак глибинний зміст цього закону є більш складним, ніж просто сукупність прямого впливу суспільного буття на суспільну свідомість та зворотного впливу останньої на суспільне буття. Вони існують в цілісній єдності, причому суспільне буття реалізує себе і функціонує саме через суспільну свідомість. Як свого часу писав М. К. Мамардашвілі, суспільне буття містить в собі свої ж відображення в якості необхідного внутрішнього елемента власної дії [97, с.298].

Слід відзначити такі три принципових моменти. По-перше, вплив суспільної свідомості на суспільне буття не є простою функцією сприяння, він набагато глибший, складніший і носить системний характер, діючи на форми суспільного буття і темпи його розвитку. По-друге, вплив суспільної свідомості на функціонування і розвиток суспільства, а отже на його буття здійснюється не безпосередньо, а опосередковується людською діяльністю, яка ґрунтується як на теоретичних принципах і положеннях, так і на повсякденних міркуваннях і поглядах. По-третє, через складну структуру суспільної свідомості й наявність в ній різних позицій і підходів її вплив на суспільне буття може бути й таким, що сприяє його розвитку у напрямку

науково-технічного і соціального прогресу, й таким, що гальмує його розвиток, консервує його характер або навіть спрямовує у зворотному напрямку. Ця неоднозначність прояву аналізованого закону також виступає одним із джерел суперечливої природи суспільної свідомості.

Її суперечливість пов'язана і з тією подвійною роллю, яку відіграють сьогодні науково-технічні знання. Як пише В. Г. Буданов, «науковий метод, породжений природознавством, останні сто років домінує в духовному світі, формуючи навіть дисципліни про людину і суспільство, йому ми зобов'язані тріумфом техногенної цивілізації, яка привела не тільки до швидкого розвитку економічної і соціальної сфер суспільства, але й викликала глобальну екологічну кризу, відчуження людини від природи, все більшу дегуманізацію суспільства» [37, с. 164].

Ще одним джерелом суперечності суспільної свідомості виступає те, що фактично вона є лише своєрідним каркасом, а її основні елементи можна розглядати як опорні конструкції цього каркасу. Саме на них «тримаються» відповідні елементи свідомості кожного індивіда, причому існує надзвичайно широкий спектр способів конкретної їх реалізації. Це зумовлено не тільки відмінностями у рівнях освіченості, вихованості та культури членів суспільства, але й їх суто індивідуальним сприйняттям цих елементів та їх розумінням під кутом зору своїх власних світоглядних позицій, життєвого досвіду, моральнісних принципів і переконань. Тому в дійсності свідомість жодного індивіда не є і не може бути точною копією суспільної свідомості, яка є результатом осмислення й ідеального узагальнення суспільного буття.

4.4. Аксіологічні аспекти суспільної свідомості

Під цінностями прийнято розуміти особливий соціальний феномен позитивної значущості в загальній системі суспільного буття, матеріальної та культурно-історичної діяльності людей та їх взаємовідносин. За І. Кантом, цінність є предмет, існуванням котрого само по собі завжди є метою, а не засобом. Сьогодні поняття цінностей часто визначають як граничні,

безумовні основи людського буття або навіть як значення певних предметів, явищ, процесів для людини, соціальних груп, суспільства в цілому. Іншими словами, цінність для людини являє все, що може мати для неї певну значущість, певний позитивний особистісний або суспільний сенс. Кількісною ж характеристикою цього сенсу виступає оцінка, яка звичайно виражається за допомогою так званих лінгвістичних змінних, тобто без завдання числових величин і функцій [121, с. 32].

Широке розмаїття варіантів світосприйняття і світорозуміння, а також відмінності ставлення різних людей до світу призводять до того, що ціннісне відношення конкретного індивіда до світу, до себе та інших людей зумовлює необхідність певної координації його ціннісної орієнтації. Тому уявляється цілком закономірним, що людині зрілого віку звичайно притаманні досить стійкі ціннісні орієнтації, які істотною мірою виходять з так званих одвічних, або загальнолюдських життєвих цінностей. Зовсім не випадково також, що люди похилого віку звичайно досить важко і повільно перебудовуються при зміні системи суспільних цінностей, навіть якщо цього настійно вимагають принципово нові історичні обставини, нові суспільно-політичні, соціально-економічні й духовно-культурні реалії.

Усталені ціннісні орієнтації більшості членів певного суспільства з часом набувають характеру загально визнаних норм, стають невід'ємною складовою суспільної свідомості. Більш того, в цьому разі і норми, і ціннісні орієнтації самі по собі певною мірою відіграють роль її системотвірного чинника. Іншими словами, вони починають визначати форми поведінки та людей, характеру міжособистісних відносин, ставлення один до одного і до суспільства в цілому. Слід підкреслити, що ціннісне ставлення особистості до себе і світу частіш за все реалізується у її почуттях і діях, в емоціях, волі й характері, в одержимості, рішучості й цілеспрямованості. Воно може ставати і дійсно стає потужним поштовхом для прояву креативних здібностей і максимальної реалізації людиною свого особистісного творчого потенціалу.

Вчення про цінності далеко не відразу стало надбанням філософії й

зокрема соціальної філософії, а отже і соціального пізнання. В античній, а згодом і в середньовічній філософії цінності ототожнювалися з самим буттям, а ціннісні характеристики включалися у його поняття. Таким чином, цінності повинні, як пише В. П. Ратников, «не відокремлювалися від буття, а розглядалися як такі, що перебувають у самому бутті» [170, с. 647]. Починаючи ще з часів Сократа і Платона, філософів турбували, як основні, життєво важливі питання на кшталт «Що є благо?», «Що є справедливість?». Ці ж поняття вважалися й основними критеріями істинного буття. Про це може свідчити хоча б той факт, що Платон у своєму вченні про ідеальну державу поклав у його основу принцип справедливості.

Тільки після того, як філософам вдалося змістовно відокремити і розвести поняття буття і блага, відкрилася можливість проникнути в сутність феномену цінностей. Однак на її розуміння накладали істотний відбиток історичні особливості й реалії матеріального і духовного життя. Так, в епоху Середньовіччя поняття цінностей пов'язувалося виключно з божественною сутністю і тому набувало чітко релігійного характеру. В епоху Відродження в суспільній свідомості на перший план виходять ідеї гуманізму, тому вони відповідно позначаються й на системі цінностей.

В Нові часи стрімкий розвиток науки, техніки і технологій та істотне зростання продуктивності праці зумовили підвищення самосвідомості людей, демократизацію суспільних відносин, що відповідним чином позначилося на загальній структурі системи цінностей. Тепер до неї відносять більш широке коло предметів, ідей і явищ, які вважаються життєвими цінностями.

Першим, хто використав поняття цінності у спеціальному вузькому розуміння і протиставив сферу моральності сфері природи, а практичний розум – теоретичному, був Імануїл Кант. За словами В. П. Ратникова, «передумовою аксіології у нього є розведення суцього і обов'язку, реальності та ідеалу. Цінності – це *вимоги*, звернені до волі; *цїлі*, що стоять перед людиною; *значущість* тих чи інших чинників для особистості» [170, с. 648]. Звернув увагу на сутність цінностей і Г. Гегель, який вважав за край

необхідне розмежування цінностей на економічні (тобто утилітарні, або матеріальні) й духовні. Матеріальні цінності, з його точки зору, можуть розглядатися як певний вид товару, що дозволяє характеризувати їх певною кількісною визначеністю. Філософ пише, що «оскільки речі мають цінність, ми розглядаємо їх як товари. Їх значущість полягає в цінності, і тільки в цінності, не у їх специфічних якостях» [49, с. 404].

Видатний вчений цілком справедливо стверджував, що матеріальні цінності завжди є відносними, іншими словами, вони залежать від попиту на відповідні речі як носії цих цінностей, від смаків і переваг їх споживачів. Духовні ж цінності він пов'язував зі свободою духу, і за його словами, все, «що має цінність і значущість, – є духовним за своєю природою» [49, с. 372].

Пізніше виникли кілька відомих сьогодні теорій цінностей. Так, Дж. Д'юї у своїй теорії натуралістичного психологізму вважає цінності об'єктивними чинниками реальності, які можна емпірично спостерігати. Їхнім же джерелом відомий американський філософ і педагог вбачав у необхідності задоволення біологічних і психологічних потреб людини. З цього зі всієї неминучістю випливає, що будь-яка річ або ідея, що можуть задовольнити якусь людську потребу, може вважатися цінністю.

В. Віндельбанд і Г. Ріккерт у теорії аксіологічного трансценденталізму під цінностями, навпаки, розуміють не об'єктивну реальність, а ідеальне буття, розглядаючи їх як такі, що не залежать від прагнень і бажань людей. До них філософи відносять добро, красу, істину, які мають самодостатнє значення і як певні цілі, не слугують засобом досягнення інших цілей. Отже, на їх думку, цінності є не якимось реальностями, а ідеалами, носіями яких виступає абстрактна свідомість, трансцендентальний суб'єкт. Однак інший представник цього напрямку М. Шелер визнавав об'єктивний характер цінностей і вважав їх онтологічною основою особистості. Завдяки М. Веберу проблема життєвих цінностей стала вважатися не тільки філософською, а й соціологічною і при цьому виступати як норма, що має певну значущість для соціального суб'єкта. Вчений показав значення моральнісних та релігійних

цінностей для функціонування і розвитку суспільства.

Серед сучасних дослідників проблем цінностей в системі соціального пізнання можна назвати таких відомих філософів, як В. П. Андрущенко, Л. В. Баєва, Л. В. Губерський, В. Г. Кремень, С. Б. Кримський, А. О. Ручка. Останньому, до речі, належить фундаментальна монографія, присвячена соціальним цінностям і нормам. Водночас зазначимо, що сьогодні серед філософів відсутня єдина думка стосовно сутності цінностей та їх природи. Цінності розглядаються і як об'єкти чи ідеї, здатні задовольняти матеріальні й духовні потреби людей, і як норми, і як ідеали і як значущість чогось для певної соціальної групи. Разом з тим можна бачити, що всі ці підходи не протиставляються один одному, а доповнюють один одного.

Важливе місце в загальній структурі моральної свідомості посідають **моральні цінності**. Саме вони визначають загальну орієнтацію і сенс вчинків, поведінки і діяльності людей. Моральні цінності являють собою, як це спеціально підкреслюють В. О. Лозовой зі своїми співавторами, «один із проявів різноманітних соціокультурних цінностей. Поняттям «цінність» у суспільній та індивідуальній свідомості фіксується практично-духовна значущість певних предметів, явищ, подій, дій тощо як надзвичайних, таких, що виходять за межі ординарного». На їх переконання, «для визначення цінності конкретного об'єкта існує багато оціночних критеріїв та шкал, розташованих між полюсами уявлень про корисне і шкідливе, дозволене і заборонене, корисне й руйнівне, про добро і зло, прекрасне і потворне, справедливе і несправедливе та ін.» [112, с. 245].

При цьому важливо підкреслити, що внаслідок величезної розмаїтості людських інтересів і прагнень, потреб і цілей, а також шляхів і способів їх задоволення виявляється, що одні й ті ж об'єкти можуть мати різну цінність для різних людей. Однак у суспільній свідомості пріоритетними стають такі цінності, значущість яких визнається переважною більшістю індивідів через їх тривалу перевірку всесвітньо-історичним досвідом. Ось чому вони цілком закономірно отримали статус загальнолюдських цінностей. Ось чому в

загальній структурі суспільної свідомості чільне місце дійсно посідають *моральнісні цінності*.

Під моральнісними цінностями прийнято розуміти ті ідеї та явища суспільного життя, які утворюють основу успішного співжиття і спільної діяльності людей, та взаємовідносин між ними, виступаючи передумовами нормального функціонування і розвитку суспільства. Вони визначають сенс існування людини як особистості і члена суспільства, являючи собою важливий механізм регулювання суспільних відносин. До моральнісних цінностей звичайно відносять такі, як добро, совість, честь, гідність, обов'язок, відповідальність, справедливість, щастя. Сам сенс життя також виступає не якоюсь абстрактною філософською категорією, а однією з найважливіших життєвосмислових цінностей моральнісного характеру. Це її розуміння має бути одним з основоположних елементів суспільної відомості.

Таким чином, аналізуючи аксіологічні аспекти суспільної свідомості як інтегрального результату пізнання суспільством зовнішнього світу й самого себе, як передумови самого існування суспільства, доходимо таких слушних висновків. По-перше, цінності як внутрішньо іманентні суспільству, є однією з передумов його нормального існування і розвитку за рахунок їх здатності узгоджувати різноманітні цілі, прагнення та інтереси громадян. По-друге, цінності виконують також важливу функцію зв'язку суспільства із зовнішнім середовищем, забезпечуючи цінування людьми природи та її ресурсів. По-третє, цінності виступають джерелом духовності й людяності відносин.

4.5. Суспільний інтелект і ноосферна освіта

Сьогодні перед соціальним пізнанням постає відносно нова проблема, яка полягає в необхідності забезпечити умови виживання людства і збереження цивілізації. Вона зумовлена катастрофічними наслідками людської діяльності й недостатнім усвідомленням людством серйозності екологічних загроз. Тому ми вважаємо, що дуже важливо згадати ті серйозні

попередження, які вже давно висловлювали видатні мислителі. Перш за все це стосується ноосферних ідей, які запропонував В. І. Вернадський. Він свого часу досить переконливо обґрунтував фундаментальне положення про те, що вплив людини, перш за все наукової думки, на біосферу за своїми масштабами і потужністю вже став цілком зіставним і сумірним з природними геологічними силами. Видатний вчений стверджував, що «під впливом наукової думки і людської праці біосфера переходить у новий стан – в *ноосферу*» [44]. А це настійно вимагає відповідного формування ноосферного мислення й відповідно ноосферної освіти, здатної прищепити кожній людині *ноосферне мислення*, послідовно й цілеспрямовано розвивати її специфічну ноосферну свідомість.

Адже людську свідомість він розглядав як потужний чинник «розвитку» біосфери, оскільки ця свідомість ставатиме ноосферою свідомістю, яка виступатиме результатом наукової думки, «культурної» енергії, біогеохімічної енергії. На глибоке переконання вченого, за цих умов народжуватиметься нова людина, з новою етикою й новими ідеалами. Однак для цього ноосферна свідомість має стати іманентною переважній більшості людей та посісти чільне місце в загальній структурі суспільної свідомості. Тому перед соціальним пізнанням постає надзвичайно важливе завдання з визначення шляхів і способів надійного і ефективного прищеплення людям і суспільству в цілому ноосферної свідомості, в тому числі й завдання з розробки та впровадження інноваційних педагогічних технологій для реалізації ноосферної освіти. А це, у свою чергу, вимагає істотного поглиблення й розширення знань про людину та її психіку, про суспільство, про індивідуальний і суспільний інтелект та закономірності його формування, функціонування і розвитку.

Як вказував відомий російський вчений В. П. Казначеев в кінці минулого століття, 95 % обсягу всіх знань, які належать людству, – це знання природної предметності, тобто природничо-наукові й технічні знання, 5 % – знання про людину і про живу речовину, і лише нехтовно частка відсотка

припадає на знання про інтелект людини. Він сформулював поняття інтелектуальної чорної дірки, яке виражає загаяння реакції людського інтелекту на ті «поломки», які людина творить в екосистемі. На переконання дослідника, якщо ця «дірка» не буде ліквідована протягом найближчих 15-25 років, її існування призведе до незворотних тяжких наслідків, які не залишать людині як біологічному виду жодних шансів на виживання.

Інший відомий вчений М. М. Моїсеєв, характеризуючи необхідність формування ноосферної свідомості, приблизно у той же період підкреслював, що «ми вступили у таку епоху нашої історії, коли одна людина здатна стати джерелом лих для всього людства – в руках однієї людини можуть опинитися неувяленні потужності, необережне, а тим більше злочинне використання яких може нанести людям непоправної шкоди» [109, с. 267]. Подолати цю серйозну загрозу можна лише за допомогою цілеспрямованого формування суспільного інтелекту шляхом відповідного реформування системи освіти. Мається на увазі перш за все переосмислення її цілей, змісту і характеру в руслі формування нової, ноосферної парадигми освіти.

М. М. Моїсеєв називав її «системою «Учитель», яка має бути орієнтована на «поступове усвідомлення єдності людських доль і природи, прагнення досягнути цілісну картину процесу світового розвитку, яке народжується» [109, с. 263-264]. При цьому, на глибоке переконання видатного вченого, «бути талановитим учителем, передавати іншим свої знання, свій досвід, а особливо своє бачення світу і свої моральнісні начала, долати агресивність і «сіяти добро», як говорилося у давнину, набагато складніше, ніж бути політиком, господарським керівником, генералом». Вчений дивується, як цього люди не розуміють до цих пір, і стверджує, що «це талант спілкування з людьми, вміння примусити людей вірити в себе. А такі властивості в епоху ноосфери, в епоху «екологічного імперативу» стануть, імовірно, найважливішими якостями керівника» [109, с. 255]. Вважаємо за доцільне додати, що ці властивості мають бути притаманні кожній особистості, яка слугує чи може слугувати моральним авторитетом в

суспільстві чи в певних соціальних угрупованнях.

Сьогодні твердження стосовно того, що суспільна свідомість обов'язково повинна мати ноосферний характер, поступово стає все більш визнаним, але, на жаль, поки що тільки в певному інтелектуальному середовищі. Та й то далеко не всі, хто вважає себе інтелектуалом чи інтелігентом, глибоко усвідомлюють імперативний характер ноосферної освіти, яка прищеплює кожному почуття особистісної відповідальності не просто за гармонізацію відносин людини і суспільства з природою, але й за саму можливість збереження життя на землі, за примноження здобутків людської цивілізації.

Один з провідних російських дослідників ноосферної проблематики О. І. Субетто спеціально підкреслює, що «можна показати й довести, що екологічно вижити на землі зможе тільки освічена людина, яка має вищу освіту, тобто має освітній ценз не менше 16-17 років навчання. Світ, у якому живе людина, різко ускладнився. Причому ускладнення відбулося під впливом різних чинників. Наприклад, з'явилися понадскладні системи державного і глобального масштабів, які можна назвати інфрасистемами. До типу таких інфрасистем відносяться: транспортна, енергетична, інформаційно-комп'ютерна (наприклад, мережа ІНТЕРНЕТ), інформаційно-космічна, паливно-трубопровідна, комп'ютерно-фінансова тощо» [156, с. 347].

Іншими словами, традиційні напрямки розвитку техносфери сьогодні доповнюється все більш відчутним специфічним складником інформаційно-технологічного характеру, який буквально революціонізує всі сфери індивідуального і суспільного буття й діяльності людини. Однак вчений при цьому ще й особливо наголошує на тому, що «ускладнення техносфери супроводжується різким системним ускладненням екологічних взаємозв'язків людства з Біосферою і планетою Земля як суперорганізмами» [там само]. Однак розуміння того, що це може призвести до катастрофічних наслідків, ще не стало надбанням суспільної свідомості. Не закріплена в ній

належним чином також ідея того, що людина і людство не просто тісно взаємозв'язані з цими суперорганізмами, а являють собою невід'ємну їх частину.

Ось чому одним з важливим завдань соціального пізнання повинна стати його спрямованість на з'ясування характеру надзвичайно складної системи цих взаємозв'язків і взаємозалежностей та впливу різних видів людської діяльності як на ці зв'язки, так і на саму планету та її природу. Одним з важливих висновків з цього пізнання має стати розробка ефективних педагогічних технологій надійної передачі результатів пізнання підростаючим поколінням. А це може зробити тільки *ноосферна освіта*, здатна підняти на новий рівень екологічний складник суспільної свідомості.

Адже умови суспільного буття людини, функціонування і розвиток суспільства істотно залежать від стану навколишнього природного середовища та його ресурсів. Тому належне, дійсно раціональне природокористування має виходити з розуміння системної цілісності вказаних суперорганізмів й невід'ємної приналежності до них як самої людини, так і суспільства у цілому. Прищеплення ж такого розуміння кожній людині протягом всього її життя, починаючи з самого раннього дитинства, ноосферна освіта і повинна вважати своїм основним завданням.

На процеси і результати соціального пізнання та формування суспільного інтелекту ноосферна освіта впливає через свої фундаментальну і футурологічну функції. Вони перш за все мають бути спрямовані на збереження людської цивілізації та забезпечення безпеки життя й діяльності як нинішнього, так і прийдешнього поколінь. Більш того, ці функції мають допомогти суспільству правильно обрати й успішно реалізувати раціональну траєкторію розвитку людства, оскільки ігнорування чи порушення його ноосферної логіки здатне, на думку багатьох авторитетних мислителів, спричинити загибель людства вже в середині нинішнього XXI століття.

Очевидно, що вказані функції повинні стати одними з фундаментальних положень сучасної філософії освіти, на яких мають

ґрунтуватися і принципи реформування світової системи, здатні допомогти ефективно подолати її системну кризу. Адже сама ця криза зумовлена невідповідністю цілей і змісту традиційної освіти новим реаліям суспільного буття, в тому числі технічному і технологічному його забезпеченню. Одним з результатів цієї невідповідності слід вважати і загаяння суспільної свідомості. Але останнє пов'язане ще й тим динамічним характером сьогодення, коли людина і людство у цілому вже не в змозі своєчасно осмислювати події і факти, що безперервно відбуваються, оскільки вони досить швидко змінюються новими. Й тому часто суспільство покладається на те, що розвиток все-таки відбувається, хоча часто немовби сам по собі. Однак пасивне ставлення урядів і широкої громадськості до процесу цього «розвитку» призводить до розмивання традиційної системи одвічних, або загальнолюдських цінностей, моралі та культури, мимовільно сприяє проявам жорстокості, агресивності й екстремізму.

Не випадково В. І. Вернадський запропонував систему «Учитель», яка б втілювала цілі й завдання ноосферної освіти. Аналізуючи глобальну ситуацію, що сформувалася у сфері екології, етики і моралі в кінці ХХ століття, М. М. Моїсеєв був впевнений, що «в майбутньому досконалість системи «Учитель», її відповідність умовам життя, що складаються на планеті, і здатність формувати моральнісні принципи стануть... найважливішим завданням цивілізації». В епоху ноосфери, на переконання відомого вченого, «зможе увійти лише по-справжньому високоосвічене суспільство, яке розуміє свої цілі та усвідомлює труднощі, що постають на шляху його розвитку, здатне порівнювати свої потреби з тими можливостями, які дає йому Природа». При цьому автор спеціально підкреслює ту принципову обставину, що «в системі «Учитель» центральною фігурою постає сам учитель. В епоху ноосфери його особистість стане відігравати вирішальну роль» [109, с. 254-255]. Ми впевнені, що складність, масштаб і значущість завдань, які має вирішувати ноосферна освіта, вимагають включити до поняття «учитель» всіх, хто має відношення не лише

до навчання, а й до виховання, соціалізації і особистісного розвитку підростаючих поколінь.

В той же час сама ноосферна освіта – це, як пише О. І. Субетто, «головний механізм висхідного відтворення якості суспільного інтелекту, збереження і примноження інтелектуальних ресурсів суспільства». Ноосферний же суспільний інтелект він визначає як «сукупний інтелект суспільства, головним критерієм якості якого стає якість управління безпечним сьогоденням, сталим майбуттям». Як специфічний суспільний інститут, «суспільний інтелект є єдність науки, культури та освіти. Причому ноосферна функція освіти є одночасно критерієм і механізмом висхідного відтворення якості суспільного інтелекту» [156, с. 352-353].

На наше глибоке переконання, ноосферну освіту і завдання з формування, розвитку і плідного практичного використання суспільного інтелекту необхідно розглядати не як чергову «моду», а як адекватну відповідь на грізні виклики часу, як результат соціального пізнання і осмислення людьми того загрозливого стану, в якому опинилося людство в результаті свого споживацького ставлення до природи, свого прагнення максимально задовольнити постійно зростаючі потреби. Адже самі ці потреби давно вийшли за межі розумного і зовсім не корелюються з обмеженістю не відновлюваних природних ресурсів. Відновити цю кореляцію, забезпечити сталий розвиток людства і має на меті концепція ноосферної освіти, в першу чергу через формування суспільного інтелекту.

Як пишуть С. І. Григорьев та О. І. Субетто, «категорія суспільного інтелекту є категорія нової, некласичної, ноосферо орієнтованої парадигми соціології в XXI столітті – Некласичної, Ноосферної соціології» [53]. Саме вона відкриє можливість по-новому підійти до пізнання суспільства як надскладної системи та як своєрідного організму, функціонування і розвиток якого забезпечують гомеостатичні механізми. Ці механізми дозволяють підтримувати системи життєзабезпечення суспільства в певних межах. Усвідомлення потреби як у цих межах, так і у їх дотриманні саме й стає

одним із важливих завдань суспільного інтелекту, на це ж має бути спрямована система ноосферної освіти.

Реальним підтвердженням необхідності в ній та загрози, яку несе людству нехтування цією необхідністю, можуть слугувати як катастрофічний рівень забруднення довкілля, так і характер використання природних ресурсів. Відомо, що з однієї тонни корисних копалин, що видобуваються, сьогодні реально використовується лише 3-5 %, тобто 30-50 кілограмів, в той час як 950-970 кілограмів йдуть у відходи, забруднюючи земну поверхню, ґрунтові води і атмосферне повітря. Крім того, С. Г. Кара-Мурза наводить такі вражаючі дані, аналізуючи логіку ресурсоспоживання та господарського природо споживання економічними системами провідних країн світу. В 2006 році Великобританія вичерпала свій територіальний потенціал економічного розвитку вже 16 квітня, а решту 8,5 місяці споживала ресурси і природу інших країн світу, тобто вона виявилася екологічним світовим боржником. Голландія і Японія використали свій власний ресурсний потенціал ще 2-3 березня, протягом 10 місяців на рік виступаючи світовими екологічними боржниками. Італія свій потенціал вичерпала 13 квітня, Іспанія, Швейцарія, Португалія та Німеччина – у травні, США – у червні [75, с. 155].

Все це виступає яскравим свідченням того, соціальне пізнання допомагає нам усвідомити необхідність кардинальних змін у самій стратегії соціально-економічного розвитку людства і світової господарської системи, однак в той же час результати цього пізнання ще вкрай недостатньо усвідомлюються не тільки широкою громадськістю, але й урядами переважної більшості країн та їх бізнесовими структурами. Іншими словами, здавалося б, суто філософська проблема соціального пізнання набуває сьогодні надзвичайно важливого прикладного значення, а від її розв'язання істотно залежить доля людства.

5. ПІЗНАННЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТКУ

Суспільна природа людини, сама можливість її нормального існування тільки за умови співжиття і співпраці з іншими людьми завжди викликало у неї гострий інтерес до проблем співвідносин з ними, до переваг і обмежень, які накладає життя в суспільстві на її діяльність та поведінку. Спочатку цей інтерес був суто прагматичним, спрямованим переважно на те, щоб отримати собі якомога більше благ з тих, що були результатом спільної праці всього соціуму. Спершу це були виключно їжа та зручне місце для того, щоб спати. Потім поступово потреби індивіда, особливо коли він відрізнявся від інших фізичною силою, а пізніше й хитрістю, розширювалися, разом з цим він отримував можливості примушувати інших підкорятися йому. Пізніше, з розвитком продуктивності праці і розширенням можливостей інтерес до сутності суспільства й суспільних відносин став виходити за суто практичні межі, а з появою філософствування поступово набув теоретичного характеру.

Сьогодні переважною стала думка, що метою та основним завданням соціального пізнання є пізнання глибинної сутності суспільства, структури взаємозв'язків між його елементами і закономірностей його функціонування та розвитку. Саме на ці загальні й на безліч часткових проблем і спрямовані увага й зусилля більшості дослідників різних сфер соціально-гуманітарного знання. Оскільки ж суспільство є понадскладною системою з величезною множиною цільових, структурних і функціональних підсистем, з розвиненою сукупністю досить складних нелінійних взаємозв'язків і взаємозалежностей між ними, а також широким спектром різноманітних процесів, які, власне, і визначають його функціонування, причому все це перебуває в динаміці, пізнання суспільства та його сутності істотно ускладнюється.

Істинність же та цінність результатів цього пізнання, навіть тому у разі, якщо уявити, що їх все ж можна якось досягнути, будуть тільки відносними, справедливими протягом лише певного часу. Однак потім, завдяки науково-

технічному прогресу, змінам природного середовища, новим досягненням культури тощо в суспільстві відбудуться якісні зміни, воно в принципі стане новим, що зумовить необхідність у нових дослідженнях, у новому пізнанні. Тим більш, що, як свідчить всесвітньо-історична практика, якісно нове суспільство звісно і функціонуватиме та розвиватиметься на основі нових закономірностей, встановлення, осягнення та розуміння сутності яких також становитиме завдання соціального пізнання.

Взагалі дослідження такого надзвичайно складного утворення, яким виступає соціум, здійснюється цілим арсеналом засобів і способів, які можна тим чи іншим чином класифікувати. При цьому одним з найдоцільніших підходів є розгляд завдань і можливостей дослідження на двох рівнях – на емпіричному та теоретичному. Між ними немає якоїсь нездоланної прірви, вони здатні доповнювати і збагачувати один одного. Результати ж досліджень на обох рівнях можуть давати важливу й цінну інформацію. Вона може бути корисною не тільки з точки зору соціального пізнання, але й із суто практичних позицій організації раціонального управління суспільними процесами, формування та використання механізмів регулювання відносин між індивідами, між різними соціальними та іншими угрупованнями.

Оскільки ж, однак, підходи до організації дослідження на кожному рівні соціального пізнання, його цілі, загальна методологія здійснення та використовувані засоби мають свої відмінності, свої характерні особливості, розглянемо кожен рівень пізнання окремо. При цьому ми виходитимемо з того, що надзвичайна складність, мінливість і суперечливість суспільства як об'єкта пізнання зумовлює необхідність поєднання методів, способів та інструментальних засобів, притаманних обом рівням пізнання. Мета такого поєднання має полягати у тому, щоб концептуальні теоретичні побудови можна було б перевіряти методами, притаманними емпіричному рівню пізнання, а результати, отримані на емпіричному рівню, можна було б зіставити і порівняти з основними положеннями соціальної філософії, соціології та інших суспільствознавчих дисциплін.

5.1. Емпіричний рівень соціального пізнання

Науково-технічний і соціальний прогрес стали не тільки результатом пізнання людиною загальних закономірностей функціонування і розвитку як зовнішнього світу, включаючи й соціум, так і самої людини. При цьому слід зазначити, що все більш опосередкований характер і природничонаукового, і соціального пізнання, яке здійснюється не завдяки безпосередньому впливу на органи чуття людини, а через отримання нею систематизованого знання в системі освіти, істотно підвищив значення теоретичних методів пізнання. Їх особливістю є поступове сходження до все більш високих рівнів абстракції. Цей шлях забезпечив безсумнівні досягнення, однак він аж ніяк не заміняє і не принижує значущості й необхідності висхідного емпіричного знання як у природничих, так і в суспільних науках, а відтак і відповідних емпіричних методів пізнання світу природи, суспільства і людини у їх взаємозв'язку.

Найстарішим елементарним процесом емпіричного (від гр. *empeiria* – досвід) рівня людського пізнання взагалі, і соціального пізнання зокрема, який, тим не менш, не втратив своєї ролі, виступає *спостереження*. Однак слід підкреслити, що будь-яке наукове спостереження, на відміну від ненаукового, пов'язане зі спробою розв'язання певної наукової проблеми чи завдання. Спостереження – це, як зазначається у словнику А. П. Алексєєва, «пізнавальна діяльність, пов'язана з навмисним цілеспрямованим сприйняттям предметів і об'єктів зовнішнього світу». Автори підкреслюють, що «спостереження здійснюється у всіх сферах людської діяльності – у повсякденній практиці, в художній творчості, в науці, в лікарській діяльності тощо» [84, с. 239].

Б. О. Кістяковський спеціально зазначає, що наукове спостереження, як правило, планується. В плані обов'язково є: завдання, що вирішуються за допомогою спостереження; об'єкт, який вивчається, етапи та порядок дослідження; засоби, якими воно здійснюється, розміщення людей для проведення спостереження [76].

При цьому уявляється цілком очевидним, що спостереження в процесі соціального пізнання істотно відрізняється від спостереження за природними об'єктами і явищами. Специфіка його проявляється навіть при такому досить поширеному виді, як *невключене спостереження*. Дійсно, якщо звичайно природні об'єкти не реагують на спостерігача і на процес їх спостереження, то при пізнанні суспільного життя, як правило, має місце досить виразна зворотна реакція об'єкта дослідження і на процес, і на самого спостерігача. Ця реакція, з великим рахунком, або зовсім унеможливорює спостереження, або перериває процес його здійснення, або ж вносить у нього такі вади, які істотно спотворюють результати дослідження.

У зв'язку з цим в соціально-гуманітарних науках більшу вірогідність мають результати, які дає *включене спостереження*. Характерна особливість цього виду полягає в тім, що воно здійснюється не із зовні, не збоку об'єкта дослідження, а з його середини. Існує два його різновиди: активне і пасивне спостереження. *Активне спостереження* полягає в тім, що суб'єкт інкогніто проникає в об'єкт спостереження, який його цікавить (виробничий колектив, громадське угруповання або політичну партію, релігійну громаду тощо), під виглядом звичайного його члена і майже нічим не відрізняється від інших членів цієї спільноти, що може забезпечити зведення імовірності збурення з боку об'єкта спостереження практично до нуля.

Пасивне спостереження при легальному включенні спостерігача до складу об'єкта для гарантування високої достовірності результатів вимагає високого рівня взаєморозуміння між суб'єктом і об'єктом спостереження. А це досягається за умови впевненості досліджуваних у тому, що використання результатів спостереження не наноситиме їм будь-якої шкоди.

Ще одним цікавим різновидом інструментів соціального пізнання є так зване *статистичне спостереження*. Воно застосовується у тих випадках, коли дослідник не має реальної можливості особисто вимірювати параметри та індикатори суспільного життя, які його цікавлять, і змушений звертатися до офіційних статистичних довідників або до журналістських матеріалів. Але

тут потрібна підвищена обережність, оскільки вірогідність обох цих джерел є дуже сумнівною. Відомо багато прикладів, коли офіційна статистика або навмисно замовчує ті чи інші показники і факти, або істотно їх перекручує, щоб показати «досягнення» влади і приховати її прикрі помилки, недоробки, а то і відверті зловживання. Журналістські ж матеріали часто непрофесійно висвітлюють різні події і факти, або спеціально подають їх на замовлення влади чи власників засобів масової інформації.

На емпіричному рівні соціального пізнання здебільшого визначаються і досліджуються окремі конкретні об'єкти, події і факти. І тільки через глибоке осмислення, систематизацію та узагальнення цих фактів виникає можливість побудови теорій чи висунення певних гіпотез. При цьому далеко не завжди різні факти вкладаються у запропоновану дослідником систему. Тому зовсім не випадково С. Гарчинський досить дотепно зауважував, що факти – це пісок, який скреготить в шестірнях теорії.

Ще одним важливим засобом соціального пізнання на емпіричному рівні виступає *соціальний експеримент*. Він здатний подолати принципові хиби і недоліки, притаманні спостереженню. Основним з них є неможливість в межах спостереження змінити об'єкт у бажаному напрямку, регулювати умови процесу дослідження. Якщо спостереження виступає переважно споглядальним методом пізнання, то експеримент носить активний характер, він здатний перетворювати об'єкт, оскільки експериментатор втручається тут у перебіг процесу дослідження.

Відомий радянський філософ В. А. Штофф свого часу визначав експеримент як «вид діяльності, яка здійснюється з метою наукового пізнання, відкриття об'єктивних закономірностей і полягає у впливі на досліджуваний об'єкт (процес) за допомогою спеціальних інструментів і приладів, завдяки чому вдається: 1) ізолювати досліджуваний об'єкт від впливу побічних, неістотних і таких, що затемнюють його сутність явищ і вивчати його у «чистому» вигляді; 2) багатократно відтворювати перебіг процесу у строго фіксованих умовах, які піддаються контролю та

урахуванню; 3) планомірно змінювати, варіювати, комбінувати різні умови з метою отримання шуканого результату» [181, с. 84-85].

Соціальний експеримент у цілому відповідає наведеному вичерпному визначенню, однак в той же час йому притаманні деякі істотні особливості, зумовлені самою специфікою соціального пізнання та його об'єктів. Згідно з класифікацією, яку дає С. Е. Крапивенський, наведемо таку сукупність цих особливостей [83, с. 385-386].

По-перше, соціальний експеримент носить конкретно-історичний характер. Так, експерименти у галузі природничих наук можна повторити в різних країнах і в різні епохи, оскільки закони розвитку природи не залежать ні від форми й типу виробничих відносин, ні від національних та історичних особливостей. Соціальні ж експерименти орієнтовані на певні перетворення економічної системи, суспільно-політичного чи національно-державного устрою, системи освіти і виховання тощо. Оскільки ж ці перетворення мають відбуватися в конкретних соціокультурних умовах, спроби їх повторити в інших умовах можуть привести не тільки до істотно інших, але й навіть до прямо протилежних результатів.

По-друге, об'єкт соціального експерименту (експериментальна група) істотно меншою мірою ізолюваний від інших подібних об'єктів, які залишаються поза ним і утворюють так звану контрольну групу, а також від усіх впливів даного соціуму в цілому. Тут в принципі неможливі надійні ізоляційні пристрої, тому соціальний експеримент не можна провести, як говорять, у «чистих умовах». Саме з цією обставиною пов'язана, як пише С. Е. Крапивенський, «причина невдач багатьох соціальних експериментів, наприклад спроб Шарля Фур'є та його прихильників зі створення фаланг – своєрідних первісних чарунок нового, ідеального і гармонійного (на думку експериментаторів) суспільства; спроб Р. Оуена з утворення кооперативів і комун в Англії й Америці; нашого вітчизняного досвіду початку шістдесятих років з масового створення шкіл-інтернатів, які задумувалися як інкубатори з вирощування особистостей комуністичного типу. У всіх цих випадках

загальна об'єктивна соціальна обстановка, морально-психологічна атмосфера приховували і, в решті решт, зводили нанівець результати експерименту, які передбачалися і навіть начебто вже певною мірою проглядалися» [83, с. 385].

По-третє, соціальний експеримент висуває підвищені вимоги стосовно дотримання «техніки безпеки» в процесах його проведення у порівнянні з природничонауковими експериментами, як цілком можуть здійснюватися взагалі методом спроб і помилок. При вивченні соціальних процесів мають місце морально-етичні обмеження на зміст і характер експериментування над людьми та їх спільнотами, особливо у тих випадках, коли існує можливість негативного результату. Адже в кожний момент свого здійснення соціальний експеримент безпосередньо впливає на настрій і самопочуття людей, на їх добробут, фізичне і психічне здоров'я. Тим більш, що кожен учасник, який включений до складу експериментальної групи, може реально порівнювати свій стан зі станом членів контрольної групи. Будь-яка дрібниця, недбалість експериментатора може викликати невдоволення або й активний опір людей, який ніякими добрими намірами вже не здолати. Тому в саму ідею і цілі експерименту має бути закладений принцип гуманізму.

По-четверте, соціальний експеримент не може здійснюватися, коли експериментальна група опиняється у заздалегідь більш сприятливих умовах, ніж контрольна. Адже в такому разі вона отримує безпосередню перевагу практично незалежно від результату експерименту (якщо останній не стане просто провальним). А недобросовісний експериментатор цю перевагу може подавати саме як досягнуту внаслідок тих заходів, які він начебто і планував здійснити заради підвищення певних параметрів чи показників соціально-економічного стану, фізичного чи психічного самопочуття людей, заради оптимізації організаційної структури підприємства чи фірми, в умовах яких проводився експеримент, або заради істотного поліпшення умов промислової безпеки, культури праці та продуктивності.

По-п'яте, соціальний експеримент не повинен здійснюватися з метою отримання безпосередньо теоретичного знання. Хоча взагалі будь-який

експеримент призначений для виконання двох функцій – пізнавальної та прагматичної, у суспільних науках ставити експеримент на людях вважається антигуманним заради будь-якої теорії, якою б привабливою і перспективною вона не уявлялася. Головним завданням соціальних експериментів може бути тільки удосконалення суспільної практики, поліпшення життєвого рівня людей, більш повне задоволення їх матеріальних і духовних потреб. Тому сам експеримент повинен ґрунтуватися на серйозній науковій теоретичній основі, оскільки у іншому випадку він не є науковим. Крім того, результати соціального експерименту використовуються не тільки у різних галузях соціально-гуманітарної науки, але й у багатьох суміжних сферах. При цьому ні підтвердження, ні спростування, ні удосконалення якоїсь теорії не може визначатися основною метою експерименту.

Таким чином, соціальний експеримент являє собою метод вивчення соціальних процесів і явищ, який здійснюється шляхом спостереження за змінами досліджуваного об'єкта під дією певної сукупності чинників, які контролюють і спрямовують його функціонування і розвиток у бажаному напрямку. Звичайно соціальний експеримент може передбачати розв'язання таких основних завдань (рис. 26):

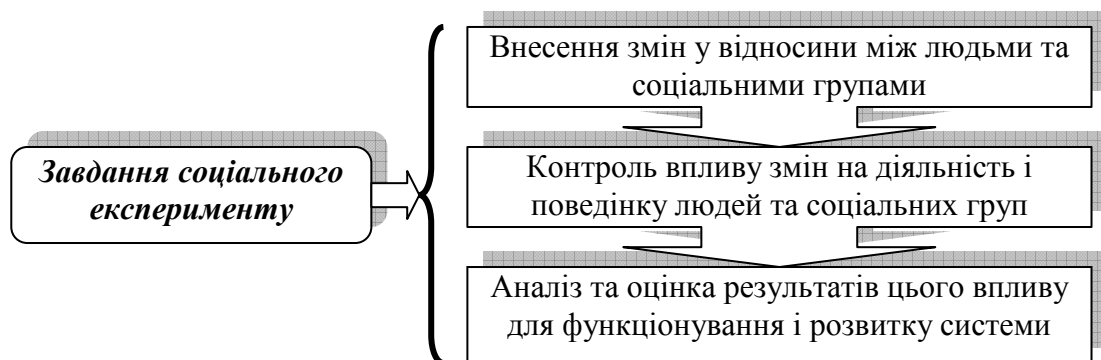

Рис. 26. Основні цілі й завдання соціального експерименту

по-перше, внесення змін у відносини, що склалися між індивідами та різними соціальними угрупованнями;

по-друге, виявлення і контроль впливу цих змін на характер діяльності та поведінку особистості й певних соціальних груп;

по-третє, аналіз та оцінку результатів цього впливу.

Соціальним експериментом можуть вважатися також штучні спроби створення колективів чи спільнот, які живуть і діють за принципами, що відрізняються от загально прийнятих у соціумі, який їх оточує. Звичайно ці принципи формуються на ідеологічній або релігійній основі.

Емпіричний рівень соціального пізнання одним з основних завдань має накопичення фактичного матеріалу. Тому третім засобом тут виступає **аналіз та інтерпретація фактів**. Поняття факту (від лат. *factum* – зроблене) має виражену суб'єкт-об'єктну природу і вживається для фіксації певної реальної події або результату людської діяльності (в цьому полягає його онтологічний аспект), а також для характеристики особливого типу емпіричного знання, яке, з одного боку, реалізує вихідні емпіричні узагальнення, виступаючи безпосереднім базисом теорії чи гіпотези (в окремих випадках й самої теорії), а з іншого – несе у собі сліди семантичного впливу останніх (у цьому полягає його логіко-гносеологічний аспект). За С. Е. Крапивенським, факт можна розглядати як фрагмент дійсності, що вже відбулася, встановлена людиною і тією чи іншою мірою пізнана нею.

У логіці та методології науки емпіричні факти відносно теорії виконують різноманітні функції. По-перше, вони є основою її виникнення, по-друге, факти відіграють роль перевірки і підтвердження або спростування гіпотези (а в окремих випадках і самої теорії). Наукова теорія в процесі саморозгортання генерує можливість виникнення нових фактів, описує і пояснює їх, виконуючи таким чином функцію передбачення. Отже, емпіричні факти й теорія діалектично взаємозалежні в процесі розвитку наукового знання. Протиставлення або ототожнення їх може призводити до крайностей фактуалізму та теоретизму – які являють два протилежних підходи до оцінки фактів та розуміння їх ролі у саморусі наукового знання. Перший з них перебільшує значення фактів, а другий – недооцінює їх. В дійсності ж слід виважено підходити до визначення ролі фактів, розуміючи їх і як об'єктивно існуюче (чи таке, що існувало раніше) явище, і як опис цього явища у певній

концепції. Тому факт є швидко минаючим, а його збереження, фіксація та включення у зміст науки відбувається за допомогою мови.

Зазначимо, що в контексті класичної раціональності факт розглядають як елемент емпіричного знання, що формується у низці складних пізнавальних операцій. Їх метою є виключення з отриманих результатів спостереження або експерименту можливі суб'єктивні моменти, якими виступають помилки спостерігачів, перешкоди, перекручування приладів тощо. Однак уже в самій фіксації фактів виявляється взаємодія об'єктивного і суб'єктивного, яке визначає наше ставлення до джерел, які описують факти. Суб'єктивне у цих описах може привноситися як вираження політичних, ідеологічних, класових чи релігійних уподобань дослідника, загального характеру соціокультурного простору, у якому ці факти відбувалися чи описувалися.

Важливо однак, щоб суб'єктивне не приховувало від нас об'єктивного змісту описаного факту, оскільки у протилежному випадку можна дійти абсурдного висновку, що історичні факти є породженням людської уяви. Адже в дійсності ж історія являє собою об'єктивний процес, наслідки і вплив якого кожен з нас реально відчуває на собі. Правда, ми неодноразово були й свідками того, як одні й ті ж історичні події і діяльність різних особистостей, тобто дійсні факти, отримували різне трактування у різні часи саме під впливом політичної та ідеологічної кон'юнктури. Це не тільки може істотно ускладнювати пошук істини, але у окремих дослідників взагалі викликає уявлення про безглуздість цього пошуку.

Однак кожен історичний факт є унікальним і неповторним і при його дослідженні важливо точно визначати час і місце його здійснення, оскільки позбавлений просторово-часових координат, він втрачає свій історичний характер і достовірність. Г. В. Бондаренко пише, «історія та історична думка повинні перебувати у певній гармонії з пізнанням людством світу, відповідати розвитку суспільства та його потребам у знаннях саме історичних» [35, с. 35].

Таким чином, результати, отримані на емпіричному рівні соціального пізнання, та їх осмислення створюють основу для побудови соціологічних теорій, які формують новий, теоретичний рівень соціального пізнання.

5.2. Теоретичний рівень соціального пізнання

Уявляється цілком очевидним, що спираючись тільки на досягнення емпіричного рівня пізнання, практично неможливо проникнути у глибинну сутність досліджуваних об'єктів і явищ. Це повною мірою стосується також і визначення об'єктивних закономірностей функціонування і розвитку соціуму та його структурних підсистем. При нагромадженні значної кількості фактів дослідники прагнуть їх належним чином систематизувати, класифікувати та узагальнити. А це вже означає перехід до теоретичного рівня соціального пізнання. Взагалі ж теоретичний рівень пізнання забезпечує оволодіння знаннями, отриманими шляхом абстрактного мислення. Однак абстрактне мислення може бути спрямоване як на аналіз та узагальнення емпіричних даних, так і передувати їх отриманню. Іншими словами, теоретичні погляди, концепції і гіпотези можуть бути підтверджені на рівні емпіричного, в тому числі й експериментального дослідження. Така динаміка взаємовідносин між результатами, отримуваними на теоретичному і емпіричному рівнях пізнання схематично може бути представлена на рис. 27.

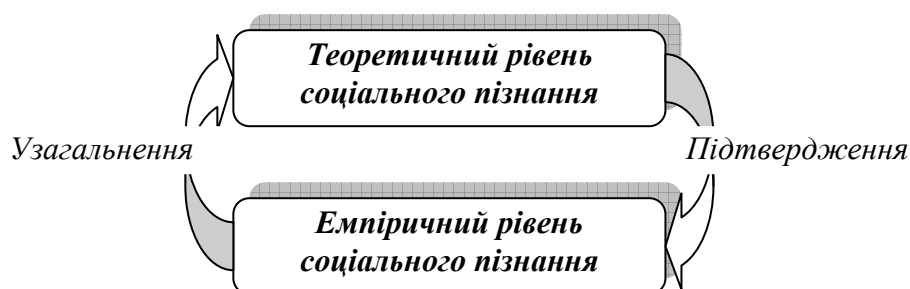

Рис. 27. Взаємодія пізнання на теоретичному та емпіричному рівнях

Якщо на емпіричному рівні відбувається прояв всіх видів соціального пізнання – від повсякденно-побутового до наукового, то теоретичний рівень є

характерним саме для наукового пізнання суспільних об'єктів і явищ. При цьому емпіричний рівень часто носить менш організований і недостатньо системний характер. На теоретичному ж рівні соціального пізнання вчені прагнуть підходити до досліджуваних об'єктів з концептуальних позицій, оформляти і проблеми, і результати їх розв'язання у вигляді певної системи за допомогою спеціального понятійно-категоріального апарату. Як у зв'язку з цим цілком справедливо підкреслює В. С. Грехнев, «наукове пізнання – це відображення дійсності, пов'язане не просто з емпіричною констатацією різних фактів, але, перш за все, з теоретичним відтворенням об'єкта в логіці понять (категорій). Це означає, що у науковому пізнанні утворюються поняття (категорії), через які досягається, аналізується дійсність» [52, с. 21].

Отже, теоретичний рівень соціального пізнання дозволяє дослідникам побудувати цілісну, об'єктивну і незалежну від суб'єкта пізнання картину соціальної реальності. Це досягається завдяки тому, що на теоретичному рівні суб'єкт пізнання прагне досягнути досліджуваного об'єкта так, як він існує сам по собі. Він прагне проникнути у внутрішню структуру об'єкта, збагнути найістотніші зв'язки між його елементами та із зовнішнім світом, зрозуміти закономірності його функціонування і розвитку. З цією метою теоретичне пізнання завжди спрямовується на досягнення глибинної сутності об'єкта на відміну від емпіричного пізнання, яке часто задовольняється виявленням та поясненням окремих її проявів у вигляді різних фактів.

Безумовно, в процесі тривалої еволюції людини і суспільства та їх історичного розвитку склалося так, що наші далекі предки не мали жодних теорій, і тому вони пізнавали світ виключно на емпіричному рівні, шляхом чуттєвого сприйняття його об'єктів і явищ. За його результатами вони організовували спільну діяльність, а згодом і вибудовували систему виробничих та інших міжособистісних відносин. Поява ж науки знаменує собою її формування і поступовий розвиток як складної системи, яка сама розвивається, і при цьому теоретичне та емпіричне в ній постійно міняються місцями, взаємно збагачуючи одне одного.

Сьогодні на теоретичному рівні соціального пізнання застосовуються практично всі загальнонаукові методи дослідження: системний і структурний аналіз, компаративістика (порівняльно-історичний аналіз), математичне і комп'ютерне моделювання, формалізація, прогнозування та екстраполяція. В той же час існують певні особливості їх застосування, зумовлені специфікою як досліджуваного об'єкта, так і самого соціального пізнання. Ці особливості полягають перш за все в істотній модифікації відповідних методів.

Системний аналіз ґрунтується на використанні підходу до об'єктів та явищ, що досліджуються, як до складних систем. Саме ж поняття «система», хоча й уявляється очевидним, вимагає певного уточнення з урахуванням її філософського статусу. За визначенням засновника теорії систем Людвіга фон Берталанфі система – це комплекс взаємодіючих елементів. В. Н. Садовський вважає системою упорядковану певним чином множину елементів, які взаємопов'язані між собою і утворюють певну цілісну єдність. За А. Н. Авер'яновим, система – це обмежена множина взаємодіючих елементів. Ми ж вважаємо системою не просто якусь множину взаємодіючих елементів, а таку, якій, по-перше, притаманна цілісність і визначеність, по-друге, між елементами якої існують закономірні зв'язки, а по-третє, якій властива певна автономність та чітка відокремленість від зовнішнього середовища при збереженні певних взаємозв'язків з ним. Це особливо має істотне значення для соціальних систем.

Системний же аналіз полягає в тому, що при дослідженні певного об'єкта чи явища його сутність і зміст прагнуть збагнути за допомогою виявлення не тільки його структури, але й системи різноманітних зв'язків як між елементами, так і з зовнішнім середовищем, а також виявлення причин появи цього об'єкта чи явища і спроб обґрунтованого визначення на підставі цієї інформації основних закономірностей функціонування, можливих напрямків і визначальних тенденцій розвитку.

Відомо, що інструментарій дослідження як соціально-гуманітарних та в деяких природничих науках, що вивчають понадскладні системи, які до того

ж ще й розвиваються, містить *історичний метод*. Його застосування не тільки дає більш повне знання про об'єкт дослідження, але й дозволяє визначати провідні тенденції його еволюції, характер його розвитку. Історичний метод дослідження відображає, як стверджує С. Е. Крапивенский, «реальну історію об'єкта у її конкретному розмаїтті, виявляє значущі історичні факти і стадії розвитку, що дозволяє у підсумку створити теорію об'єкта, розкрити логіку і закономірності його розвитку» [83, с.390].

Важливо також, що, на думку В. В. Іванова, історичний метод включає світоглядні, теоретичні знання і конкретні способи дослідження соціальних явищ [68, с. 97-98]. Разом з тим, певною обмеженістю цього методу слід вважати, з одного боку, необхідність ретельного відбору подій і фактів, що максимальною мірою адекватно відображають досліджуване явище, а з іншого – істотну роль суб'єктивного чинника, особливо в інтерпретації та розуміння глибинної сутності досліджуваних об'єктів, подій і фактів.

Не випадково К. Поппер наголошує на тому, «що не може бути історії без кута зору – як і природничі науки, історія повинна бути селективною, аби не бути затопленою повинню зайвих і не пов'язаних між собою фактів». Вчений вважає, що «єдиний вихід із цих труднощів – це свідомо вводити наперед визначений селективний кут зору в історію; тобто писати таку історію, яка цікавить нас. Це не означає, що ми повинні перекручувати факти, якщо вони не будуть утискуватися в рамки наших наперед визначених ідей, чи що ми можемо ігнорувати факти, що не відповідають тим ідеям, навпаки, всі доступні свідчення, які мають значення для нашого кута зору, повинні бути зважені обережно і об'єктивно (у розумінні «наукової об'єктивності»). Але це зовсім не означає, що нам не потрібно турбуватися щодо тих фактів і об'єктів, які не стосуються нашого кута зору і які внаслідок цього нас не цікавлять» [134, с. 167-168].

Безумовно, використання розглянутих та інших методів теоретичного дослідження у соціальному пізнанні істотно ускладнюється характерними особливостями як об'єкта, так і самого цього пізнання. Однак це означає

лише те, що застосовувати їх слід виважено, системно і при можливості перевіряти шляхом зіставлення результатів, отриманих різними методами.

5.3. Методологічні проблеми соціології

Соціальна філософія і соціологія є специфічними науками про сутність і закономірності функціонування суспільства, а також про процеси, які при цьому відбуваються в суспільстві та в його різних цільових, структурних і функціональних підсистемах. Однак надзвичайна складність, суперечливість і динамічний характер об'єкта їх дослідження створюють істотні труднощі на шляху його дослідження. Тому для забезпечення валідності застосовуваних методів, належної повноти і достовірності отримуваних результатів методи, способи і засоби дослідження мають ґрунтуватися на чітких методологічних принципах та послідовному їх застосуванні. Ми глибоко впевнені, що без цього результати дослідження не даватимуть цілісної картини і являтимуть собою лише фрагментарну інформацію, безсистемну сукупність різних фактів, мало пов'язаних між собою. Тому такого істотного значення набуває аналіз методологічних проблем соціології.

П. В. Копнін ще майже півстоліття тому чітко вказував, що «коли мова йде про передумови, що існують сьогодні для розгортання конкретних досліджень соціальних явищ, то маються на увазі не тільки умови, які гарантують дослідникові свободу теоретичного мислення, спрямованого на пошуки об'єктивної істини, але й забезпечення його потужними засобами точного аналізу явищ, формального апарата для створення знакових моделей соціальних явищ, способів постановки експериментів у вивченні явищ суспільного життя». Вчений підкреслює, що «у XIX і на початку XX століття цього не було, а тепер математична логіка, теорія ймовірностей, кібернетика тощо створили необхідні передумови для цього і вимагають від соціологів, щоб вони користувалися цим арсеналом засобів у вивченні явищ соціального життя» [80, с. 398].

Розвиток соціології, формування її основоположних ідей, принципів і підходів не були прямими, спокійними і безхмарними. Ці процеси завжди мали досить звивистий, складний та непослідовний характер, відбувалися час від часу кардинальні зміни урозумінні самих цілей і призначення соціології. Особливо помітний відбиток на розвиток наклали дві кризи: одна з них відбулася на рубежі XIX-XX століть, друга – в 60-70 роки XX століття.

Глибинним змістом цих криз, особливо, як пише Ю. М. Давидов, «якщо розглядати їх із загальнометодологічної точки зору, виступає виявлення докорінної антиномічності взаємовідносин «соціологічного реалізму», з одного боку, і «соціологічного номіналізму» – з іншого, які співіснують в періоди стабілізації соціологічної теорії на підставі своєї «формули компромісу». Вчений вказує, що в часи Т. Гоббса і Дж. Локка «такий компроміс проходив під знаком переважання номіналістичної тенденції, а в часи Конта і Маркса, навпаки, під знаком явного переважання реалістичної тенденції. Однак в кінці минулого століття (це писалося у 1995 році – прим. авт.) посилювалася номіналістична тенденція (особливо у зв'язку з тим проривом у сфері методології наук про культуру, який був здійснений провідними теоретиками Баденської школи неокантіанства). Істотно зросло число претензій до «соціологічного реалізму», внаслідок чого порушилася – і без того нестійка – рівновага між цими теоретико-методологічними установками. «Розбірка», що затяглася, епіцентр якої знаходився у Європі, вилилася в загальну кризу соціологічної теорії, яка визначила її розвиток протягом перших трьох десятиліть XX століття. Аналогічна ситуація склалася в теоретичній соціології у 60-70-х роках» [57, с. 53].

Тому подальший розвиток соціології істотною мірою був зумовлений, на нашу думку, такими основними чинниками (рис. 28): по-перше, це має бути усвідомлення її представниками нагальної необхідності удосконалення логіко-методологічної основи соціології; по-друге, це прагнення виокремити загальні проблеми суспільства, самої соціології та її методологічної бази і збагнути сутність цих проблем; по-третє, це оперативне і кваліфіковане

розв'язання низки практичних завдань на замовлення суспільства чи певних його інституцій, соціологічних вимірів їх стану, суспільної думки тощо.

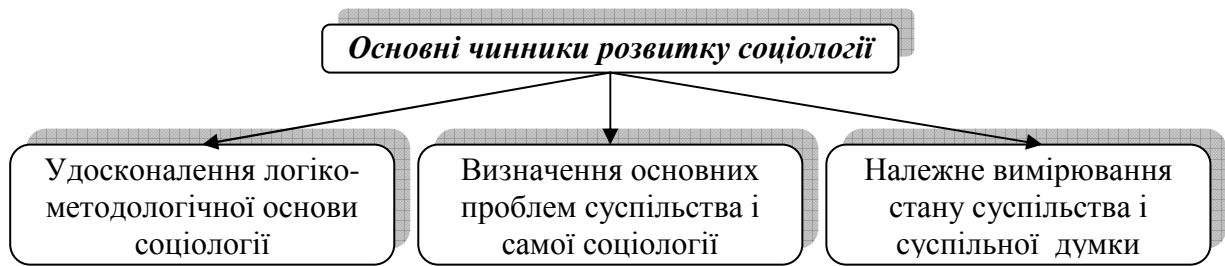

Рис. 28. Чинники подальшого розвитку соціології

Розглянемо основні методологічні проблеми соціології. Першою з них слід вважати чітке визначення цілей, завдань і призначення самої соціології як науки третього тисячоліття, характеру трансформації об'єкта і предмета її дослідження, основних функцій і місця в системі соціального пізнання. Ця проблема безпосередньо пов'язана з процесами глобалізації, інформатизації й тими кардинальними соціальними, політичними і технологічними змінами і характером розвитку як суспільства, так і соціального пізнання на межі тисячоліть. Вважаємо, що специфіка соціального пізнання зумовлює потребу у збереженні світоглядного й теоретичного плюралізму в сучасній соціології взагалі та у трансформації її пізнавальних і суспільно-практичних функцій.

Друга важлива методологічна проблема концептуального характеру полягає в необхідності спроб подолання суперечності між об'єктивістськими та суб'єктивістськими концепціями у соціальному пізнанні взагалі та у соціології зокрема, а також у розробці методів теоретичного синтезу як важливого інструментарію сучасної соціології. Це стає особливо важливим при спробах узагальнення результатів емпіричних соціологічних досліджень та їх інтерпретації для отримання достовірного соціологічного знання.

Третя методологічна проблема соціології безпосередньо пов'язана з попередньою і полягає в удосконаленні технологічних стратегій розвитку емпіричних соціологічних досліджень, в тому числі моніторингових, а також обробки їх результатів. До того ж ця проблема ускладнюється необхідністю

певної стандартизації показників емпіричних соціологічних досліджень, що могло б допомогти зіставленню їх результатів та підвищенню достовірності.

Четверта методологічна проблема соціології пов'язана з урахуванням онтологічних чинників суспільного життя як об'єктів соціального пізнання і, зокрема, соціологічного дослідження: глибинним розумінням його сутності й характерних особливостей. Додаткові ускладнення при цьому утворюють структурні чинники суспільного життя та його динамічний характер. Ця обставина загострює проблеми співвідношення детермінізму і закономірності суспільного життя, індетермінізму і свободи. За великим рахунком, вказані проблеми необхідно розглядати з позицій постнекласичної методології, належне оволодіння якою стає нагальною необхідністю кожного сучасного дослідника, в тому числі й дослідника соціальних процесів.

П'ята методологічна проблема соціології пов'язана з усвідомленням необхідності розробки нової парадигми суспільного розвитку, перш за все розуміння сутності феноменів прогресу і регресу, яке набуває особливої значущості у зв'язку з істотним ускладненням взаємовідносин людини і суспільства з навколишнім природним середовищем і тим станом останнього, яке створює реальну загрозу самому існуванню людини як біологічного виду, загрозу самому існуванню людської цивілізації.

Шоста методологічна проблема сучасної соціології полягає у ролі й місця індивіда та його пізнавальної і практично-перетворюючої діяльності у формуванні та функціонуванні соціуму і суспільної свідомості, розумінні людини як основоположного суб'єкта суспільного життя, у виявленні співвідношення гуманістичного і соціального. До цього наближуються і питання логіки людської діяльності, діяльної сутності людини, а також конструктивного і деструктивного потенціалу цієї сутності.

Сьома проблема полягає в необхідності дослідження суспільства як системного об'єкта соціологічного аналізу. Ця проблема безпосередньо пов'язана з уточненням визначення поняття «суспільство» як соціологічної категорії і як складної соціальної системи та виявленням його системних і

структурних ознак, в тому числі уявлення суспільства як системи різних видів людської діяльності. У зв'язку з цим важливого значення набуває питання наукової типології суспільних систем.

Восьма методологічна проблема соціології і соціального пізнання безпосередньо впливає із коекзистенціальної природи суспільства і полягає в антитезі індивідуального і соціального у площині дилеми консенсусу і конфлікту. Ця проблема набуває особливої гостроти й актуальності у наші дні, коли виникає принципово новий феномен глобального суспільства. Він породжує суперечності між універсалізмом і партикуляризмом, між національними і глобальними інтересами у становленні глобального суспільства. Одним із своєрідних проявів цієї проблеми постають також суперечливі проблеми міжкультурної комунікації та інтерференції культур, які породжують цілком обґрунтовану тривогу з приводу ускладнення можливостей збереження національної духовної і культурно-історичної спадщини.

Дев'ятою проблемою слід вважати аналіз суспільства як системи соціальних взаємодій, їх структурної, функціональної, процесуальної та діяльнісної типізації, поглиблена характеристика соціальної специфіки економічних, політичних, правових і духовно-культурних взаємодій та їх комунікативної природи. Досить цікавим уявляється також і аналіз інституціалізації соціальних взаємодій та взаємодій між інституціонального характеру. Особливий клас взаємовідносин становлять антагоністичні феномени суспільного життя, в тому числі різні види конфліктної взаємодії.

Безумовно, методологічні проблеми сучасної соціології далеко не обмежуються розглянутою їх множиною. Більш того, скільки б проблем ми не навели, вичерпати її неможливо, оскільки суспільство являє собою надзвичайно складний організм, який до того ж ще й постійно розвивається. Його структура, у свою чергу, також складається із дуже складних підсистем, якими виступають індивіди та їх соціальні угруповання, всі вони пов'язані не менш складною множиною різноманітних зв'язків, взаємодій і взаємовпливів

і також розвиваються. Отже, навіть успішне розв'язання одних проблем неминуче приводить до появи нових, можливо, ще більш складних. Тому навіть методологія соціології і соціального пізнання також не лишається чимось застиглим, вона розвивається, збагачується досягненнями як соціо-гуманітарних, так і природних і технічних наук.

5.4. Основні підходи до пізнання суспільства

Істотна залежність змісту й характеру індивідуального та суспільного буття людини від реалій соціуму, в якому це буття відбувається, зумовлює гострий інтерес до пізнання суспільства, бажання збагнути закономірності його функціонування й розвитку, визначити місце і роль особистості в цих процесах. Цілком природно, що проблеми такого пізнання переплітаються з проблемами існування закономірностей історичного розвитку взагалі та їх об'єктивного характеру, з проблемами ролі особистості в історії. В центрі уваги дослідників наведених проблем знаходяться поняття істини, її природи, критеріїв та існування, саме призначення соціально-гуманітарних наук, зміст і сутність їх понять і категорій. При цьому постають питання і критерії розмежування абсолютного і відносного, загального і часткового, випадкового і закономірного у соціальному житті.

Також цілком природно, що стосовно цих та багатьох подібних питань існує надзвичайно широке розмаїття думок і поглядів, розмаїття підходів до самої можливості їх пізнання та до організації відповідних досліджень. Дещо узагальнюючи близькі за характером основної концепції позиції дослідників, можна стверджувати, що сьогодні мають місце три таких підходи до пізнання суспільства та ролі людини в характері його функціонування і розвитку: соціальний матеріалізм, соціальний релятивізм і соціальний фетишизм (рис. 29). Розглянемо кожен з цих підходів більш детально.

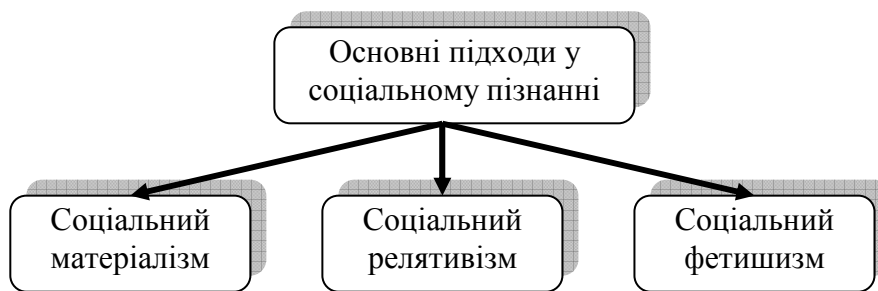

Рис. 29. Основні підходи до соціального пізнання

Соціальний матеріалізм ґрунтується на матеріалістичному розумінні історії й зокрема на висунутому К. Марксом і Ф. Енгельсом вченні, відомому як історичний матеріалізм. Вони першими використали матеріалістичний підхід до пояснення найбільш складної і суперечливої форми руху матерії, якою є соціальна його форма. Зумівши розібратися у надзвичайно складній сукупності суспільних відносин, яка на перший погляд уявляється хаотичною і такою, що не підпорядковується жодним закономірностям, Маркс і Енгельс чітко виокремили в ній матеріальні та ідеальні (духовні) відносини. Це дало їм можливість визначити первинність матеріальних і вторинність ідеальних, духовних. Аналізуючи систему матеріальних відносин, вони поділили їх на економічні та позаекономічні. Використання величезного обсягу фактичного матеріалу дозволило їм довести, що саме економічні відносини визначають і всі інші, як матеріальні, так і духовні, іншими словами, всі процеси функціонування і розвитку суспільства у цілому.

Таким чином, принцип первинності суспільного буття і вторинності суспільної свідомості виступає наріжним каменем матеріалістичного розуміння історії, або соціального матеріалізму. Він же виступає і основним керівним принципом соціального пізнання у прихильників цього підходу.

Соціальний релятивізм являє собою принцип соціального пізнання й одночасно принцип пояснення процесів суспільного буття й діяльності, який ґрунтується на визнанні відносності соціального знання. В цьому моменті він близький до матеріалістичного розуміння соціального розвитку, однак його прихильники загострюють факт неповноти наших знань суспільних процесів

та їх закономірностей. Те, що ці знання постійно змінюються, доповнюються, а то й спростовуються (як прийнято в методології фальсифікаціонізму), що час від часу можуть докорінно змінюватися уявлення про навколишню дійсність й навіть про історичні факти, дає певні підстави представникам соціального релятивізму заперечувати поняття об'єктивної істини, а отже й існування істини взагалі. Роблячи в цілому правильний висновок про відносність будь-якого соціального знання, вони стверджують про його начебто виключно конвенційний характер.

Як відзначає В. П. Андрущенко зі своїми співавторами, методологічну основу соціального релятивізму, «релятивістських соціально-філософських концепцій та соціологічних доктрин – від античних до постмодерністських – визначають редукціювання соціального до групового та індивідуального, наголос на суб'єктивних та психологічних факторах соціального знання, заперечення наступності у соціальному поступі (проблема прогресу), абсолютизація моменту мінливості у соціальних уявленнях та поняттях [172, с. 520].

В сучасних концепціях соціального пізнання і розуміння соціально-історичного процесу ідеї соціального релятивізму широко представлені в роботах таких відомих дослідників, як Д. Белл, І. Вестермарк, Т. Кун, Л. Леві-Брюль, К. Маннгейм, Г. Моргентау, К. Поппер, А. Дж. Тойнбі та інші.

Соціальний фетишизм являє собою не тільки гносеологічний підхід до пізнання суспільства і процесів його функціонування та розвитку, але й одне з явищ суспільної свідомості. Його сутність полягає у глибокому переконанні, начебто людина, її поведінка й діяльність не залежать від неї самої й цілком обумовлені якимись зовнішніми відносно неї процесами та їх закономірностями. Сама ж людина, відповідно до такого підходу, начебто повною мірою залежить від різноманітних суспільних інститутів, соціальних структур і певних знакових систем. Поряд з правильними міркуваннями щодо того, що цим об'єктам і суспільству в цілому, як складним відкритим

системам, іманентна внутрішня властивість самоорганізації й саморозвитку, прихильники соціального фетишизму вважають, начебто вони взагалі можуть обходитися і функціонувати без людини, самі по собі.

Таке розуміння, як спеціально підкреслюють автори Філософського словника соціальних термінів, «виникає за умов тоталітарного устрою і фіксує знецінення людського, особистісного чинника у суспільному житті». Зазначається, зокрема, що «воно докладно розроблялося та піддавалося нищівній критиці у філософських працях М. К. Петрова. Цей талановитий філософ радянських часів звертав увагу сучасників на те, що таке переконання породжує соціальну пасивність, сподівання на «колесо історії», притуплює почуття власної відповідальності за все, що відбувається у даний момент» [172, с. 550]. Сьогодні одним з проявів такого фетишизму стає високий відсоток українських громадян, які не беруть участі у виборах або голосують проти всіх, тобто не мають чіткої політичної позиції.

Неспроможність соціального фетишизму стосовно пізнання суспільних процесів стає очевидною, коли йдеться про масштабні діяння як народних мас, так і видатних особистостей. Дійсно, соціальні структури призначені для забезпечення суспільної стабільності й культурно-історичних традицій, але ж вони водночас виступають об'єктом цілеспрямованих змін з боку соціальних груп та індивідів. Як зазначається у згадуваному вище словнику, «суспільна реальність, на відміну від природної, є альтернативною. Це означає, що близькі за змістом завдання можуть розв'язуватися різними способами, а вибір цілей і засобів завжди лишається за індивідами, а не визначається схемою як необхідністю, яку являє собою соціальна організація суспільства». При цьому підкреслюється, що «взята сама по собі, жодна соціальна структура не має ні власного спрямування розвитку, ні мети, які б дозволили їй незалежними від людей чином здійснити внутрішні принципові перетворення» [172, с. 550-551].

Соціальний фетишизм, на наше глибоке переконання, є безплідним у теоретичному відношенні та вкрай шкідливим у прикладному, оскільки він

прирікає людей на пасивність і бездіяльність, породжує настрої патерналізму й утриманства, в той час як єдиною реальною запорукою існування, успішного функціонування і цілеспрямованого розвитку соціальних структур є усвідомлена творча діяльність людей. Без неї ці структури лишаються мертвими схемами, які не здатні діяти і розвиватися. А соціальний фетишизм, як і будь-який інший, позбавляє людину свободи і перешкоджає її творчій діяльності. Людина ж, яка вільна від будь-яких форм і проявів фетишизму, цілеспрямовано пізнає закономірності й логіку суспільного розвитку з тим, щоб визначати його цілі й напрямки не тільки відповідно до них, але й відповідно до своїх індивідуальних і суспільних потреб, прагнень та інтересів та активно сприяти цьому розвитку.

5.5. Системний стиль мислення в соціальному пізнанні та управлінні

Зростання інтересу до проблем коректного способу мислення значною мірою зумовлене тими тотальними істотними змінами, які відбуваються нині майже у кожній сфері життєзабезпечення розвитку суспільства. Тому і не випадково, що сьогодні злободенною проблемою виступає формування новітнього підходу до аналізу сучасних соціально-гуманітарних проблем в умовах глобалізаційних відносин, де системний стиль мислення займає першочергове значення. Слід зауважити, що питанню структурованого мислення, присвячено, в тому чи тому аспекті, немало робіт, що свідчить не тільки про інтерес дослідників до цієї вельми цікавої сфери наукових знань, а й про безумовну актуальність коректної парадигми у вирішенні складних питань сьогодення.

Це дає вагомі підстави вважати, що без глибокої філософської рефлексії проблем пов'язаних з методом мислення і базованих, у великій мірі, на ньому засобів управління, неможливо чітко визначити нові стратегічні цілі які б максимальною мірою мали відповідати потребам новітньої економічної цивілізації і перспективам її всебічного розвитку.

Варто зазначити, що сьогодні не існує єдиного підходу до розуміння цієї нагальної проблеми сучасності. Різні погляди на предмет і дослідження окремих її напрямків містяться у дослідженнях, які здійснювали А. М. Авер'янов, А. Є. Конверський, В. Г. Кремень, Л. Г. Павлов, О. С. Пономарьов, В. В. Ільїн, В. Н. Садовський, Р. Фішер, У. Юрі та інші.

Відзначимо, що такий цілісний аналіз уявляється вкрай необхідним також і у зв'язку з реаліями українського політикуму, соціальними умовами і потребами його модернізації. Взагалі можна стверджувати, що сьогодні відбувається активний процес становлення і творчого розвитку філософського аспекту вищезгаданої проблеми.

В цей же час, поза межами досліджень залишаються *невирішеними такі питання проблеми*, як структура і динамізм процесу системного стильового пізнання, роль і місце його в окремих складових в системі управління суспільним розвитком суспільства тощо. Тож нагально виникла проблема з'ясування сутності самого феномену людського мислення і пізнання в його гармонійному поєднанні з невідкладними проблемами сучасного управління. Оскільки саме від філософського розуміння цієї конче актуальної проблеми багато в чому залежить сталий розвиток українського суспільства, а якщо за великим рахунком то й цивілізації в цілому.

Якщо подивитися в глибину історії, то ми помітимо, що ще в античності виключно високо цінувалася здатність самостійно висловлювати той або той мисленевий пасаж про певне, навіть прозаїчне, явище або будь яку річ. Більш того випускником ліцею вважався лише той, хто був у змозі запропонувати свій унікальний погляд, спосіб і форму викладу проблеми. Так, в «Метафізиці» Аристотель вказує, що «розум мислить сам себе, якщо тільки він найвищого ступеня, і мислення його є мислення про мислення». І в цій аристотелевій думці нагально виникає цікава несподіванка. Філософ ставить риторичне питання: «а чи не є в деяких випадках саме знання (предмет) знання». [14, с. 316]. Отже, стиль мислення, тим більше соціальне пізнання, має бути одним з понять чи категорією в яких реалізується *самосвідомість*

особи. Тут буде до речі пригадати слова видатного узбецького поета, мислителя і державного діяча Алішера Навої про виняткове місце і значення слова в самовираженні, самоутвердженні особистості: «Я славлю перли слова! Адже воно перлиною серця народжено» [113, с. 16].

Проте слова складаються в думці не спонтанно і не по самовільству. Саме тому відкриття коректності в потоках понять було однією з важливих віх на шляху становлення наукового і соціального пізнання. Давньогрецькі філософи логіку мови позначали терміном *Логос*, який в той же час виступав і як закон, що розвинувся з хаосу космосу.

Отже, первинно стиль і з'явився формою виразу Логосу мови. Тому не випадково першою науковою дисципліною, що включила до свого категоріального апарату поняття «стиль», була риторика. До речі, саме в такому значенні цей термін фігурує у відомому афоризмі Цицерона: «стиль є кращий вчитель красномовства». Згодом термін *стиль* входить у твори філософів без визначення, як щось таке, що саме собою розуміється, у зіставленні з *lexis*, тобто, будуй і виголошуй промови. Але в деяких випадках все ж таки стилі пізнання і дослідження намагалися класифікувати переважно на строгий, витончений та поміркований.

Поступово поняття узагальнювалося до такого рівня, що *стиль*, притаманний красномовству, перейшов загалом до багатоманітного мистецтва і в цій якості існував протягом багатьох віків.

Нове життя старого терміну починається в середині ХХ ст., коли виникла настійна потреба виразити своєрідність як самого пізнання, так і його характерологічних засобів і властивостей. В цей період при осмисленні методологічних висновків з розвитку квантової механіки термін «стиль» із сфери мистецтва щільно перейшов у соціально-гуманітарні науки, а згодом і взагалі в науку, а в деяких випадках ототожнювався з «методом».

Так, М. Борн в роботі «Стан ідей у фізиці» відзначав, що існують загальні тенденції думки, які змінюються порівняно повільно, виражаючись у відносно стійких рисах, в сукупності створюючи певні філософські періоди з

характерними ідеями, проймаючими всі галузі людської творчої діяльності, у тому числі й науку [36, с. 227—228].

В цей період досягається кульмінація узагальнення поняття «стиль», що знаходить свій вираз у найважливіших сторонах цього гранично інтегрованого поняття, визначальна сторона якого пов'язана з ідеєю історизму. Адже в кожен епоху міняються не тільки судження про соціальне буття – онтологемеми, але й твердження про природу пізнання – методологемеми.

В цьому контексті слід зазначити ще й загальнокультурний аспект поняття стилю мислення. Адже культурологічний аспект розвитку суспільства дозволяє сформулювати шляхи його впливу на науку, а також спрямувати усвідомлені потреби суспільства, які, у свою чергу, вимагають науки для свого розвитку.

Нарешті, слід виокремити й такий найважливіший момент, який пов'язаний зі спадкоємністю і безповоротністю в динаміці пізнавального і науково-дослідного процесу суспільних відносин.

Таким чином, зусилля, спрямоване на подолання ніші певного стилю мислення, який відносно стабілізувався в своєму розвитку, може означати якісний стрибок, тобто перехід до нового етапу у розвитку мислення як такого. Але ці межі пізнавального і дослідного процесу повинні чітко усвідомлюватися представниками науки. Саме тому найважливіший підтекст поняття «стиль мислення» полягає якраз у заклику до усвідомлення тих тенденцій, які є пануючими в науці, та відмови від утопічної надії на стихійність в пізнавальних алгоритмах. Так, досягаючи досвід квантової механіки, М. Борн підкреслював: «Я не вважаю сучасну інтерпретацію квантової механіки остаточною наукою. Я тільки впевнений, що повернення до ньютонівського детермінізму неможливе». Ця думка М. Борна актуально звучить і сьогодні у відношенні до сучасних, особливо соціально-гуманітарних наук.

Отже, стиль мислення, фіксуючи увагу на стійких, притаманних конкретному історичному етапу, загальних тенденціях пізнавального

процесу, розкриває об'єктивну природу наукової творчості. І в той же час він підкреслює роль індивідуальних, тобто суб'єктивних моментів у наукових дослідженнях, пізнання та як наслідок в управлінні суспільством. Передусім актуально це в ситуаціях узгодження рішень лідерами тих або інших об'єднань, не говорячи вже про лідерів країни. На наш погляд, це є суперечливим суб'єктивно-об'єктивним єством дослідження та пізнання, а отже і одночасно викликає необхідність креативного управління Українською державою. Як ніколи дотепер, це положення актуально перекликається з барвисто вираженою думкою О.С. Пушкіна:

«Громада двинулась и рассекает волны.

Плывет. Куда ж нам плыть?» [141, с. 248.].

Дійсно, куди українська громада пливе, а якщо не пливе взагалі, то чи не пора визначитися з капітаном корабля і чітким напрямком курсу нашого соціально-економічного і політичного корабля.

Відомо, що в сьогоденній філософській літературі стилі мислення, як правило, класифікують, беручи за основу поділу лідируючі на певному відрізку простору-часу наукові дисципліни (наприклад, фізикалістський стиль, біокібернетичний, математичний, генетичний тощо), або шляхом виокремлення видатних осіб, які внесли значний, епохальний доробок у розвиток науки, що визначає прогрес пізнання (Ньютонів стиль мислення або стиль Ландау, чи філософський стиль М. К. Мамардашвілі тощо), або, скажімо, за визначальним методологічним рубежем певного історичного етапу пізнання (стиль ймовірнісного мислення тощо).

Мимовільно виникає питання: в чому ж основна своєрідність системного стилю мислення в соціальному пізнанні? Але доречно саме отут і нагадати про сьогоденне розуміння в наукових колах сутності самого поняття *система*.

Слід зазначити, що термін *система* являє собою одне з фундаментальних понять сучасної науки, і тому існує безліч підходів до його визначення. Ці підходи залежать переважно від конкретної галузі знань, де

використовується поняття системи, від світоглядних позицій і наукових інтересів авторів таких визначень та деяких інших об'єктивних і суб'єктивних чинників. Так, засновник загальної теорії систем Людвіг фон Берталанфі вважав, що «система являє собою комплекс взаємодіючих елементів». В. Н. Садовський визначає систему як «упорядковану певним чином множину елементів, які взаємопов'язані між собою і утворюють певну цілісну єдність». За твердженням А. М. Авер'янова, «система являє собою обмежену множину взаємодіючих елементів». Одне з найбільш змістовних визначень сформулював М. П. Бусленко, на думку якого, доладною системою слід вважати *ієрархічно організовану і цілеспрямовано функціонуючу сукупність великої кількості інформаційно пов'язаних і взаємодіючих елементів*.

Згодом А. Холл та Р.-Ф. Фейджін запропонували вважати системою певну множину об'єктів разом з взаємовідношеннями між ними та їхніми атрибутами. Вважаємо досить характерним, що ці та деякі інші подібні їм визначення підкреслюють такі характерні особливості систем, як цілісний характер та упорядкованість множини елементів, що утворюють систему і взаємодіють між собою, як наявність у цієї системи певної структури та її взаємодії із зовнішнім середовищем, яка впливає на характер функціонування цієї системи.

Значного поширення набула сьогодні думка А. І. Пригожина, яка, за його словами, не претендує на роль визначення але все-таки під системою він має на увазі «сукупність взаємозв'язаних елементів, які утворюють єдине ціле» [136, с.8]. Відомі економісти Г. Х. Попов та Ю. І. Краснопоєс систему розуміють як «сукупність *взаємодіючих елементів*, які складають цілісне утворення, що має нові властивості, які відсутні у її елементів». О. І. Пономаренко та В. О. Пономаренко під системою розуміють «множину елементів довільної природи, що мають зв'язки, утворюючи певну цілісність» [124, с. 5].

Можна навести десятки інших прикладів, де уточнюються ті чи ті

властивості та особливості систем. Серед цих прикладів зустрічаються як вузькоспеціальні, так і філософські визначення. Для останніх принциповими слід вважати такі положення. По-перше, система являє собою сукупність елементів, по-друге, між елементами існують певні зв'язки, і по-третє, для системи характерною є її цілісність, яка забезпечується певним системоутворюючим атрибутивним чинником.

Тож коротенький наш аналіз вище згаданої проблеми свідчить, що сукупність існуючих підходів до формулювання визначення поняття системи дає змогу відібрати ті з них, які містять найбільш істотні, на наш погляд, моменти. Їхнє узагальнення дозволяє визначити таку позицію, згідно з якою надалі під системою можна розуміти *певну множину елементів, які завдяки сукупності існуючих відношень і зв'язків між собою утворюють сталу об'єктивну цілісну єдність*. Виходячи з цього визначення, можна розглядати системи природні, технічні та соціальні, а також такі, що утворюються внаслідок поєднання тією чи іншою мірою елементів двох чи усіх трьох з цих основних систем.

Слід підкреслити, що існує також певна множина підходів до визначення поняття системи, автори яких виходять з необхідності наявності мети серед найбільш характерних ознак розглядуваної сукупності елементів, що утворюють систему. Це певною мірою відповідає цілям соціального пізнання. Однак подібна точка зору не є загально визнаною. Ми також вважаємо подібну вимогу надмірною, оскільки, наприклад, для природних систем поняття мети, як і доцільності, уявляється занадто сумнівним, принаймні в межах природничо-наукових розумінь і світоглядних позицій.

В теорії систем, як один з важливих і специфічних їх класів, виділяють соціальні системи. *Соціальною системою* будемо вважати будь-яку систему, у структурі елементів якої є люди або групи людей, а також певна сукупність відносин, що виникають між ними в процесі їхньої спільної діяльності. Визначальними, характерними рисами і якістю системоутворюючих чинників таких систем і є наявність мети чи навіть певної сукупності цілей.

Таким чином, специфічність поняття *система* пов'язана, перш за все, з інтеграційною тенденцією соціального пізнання нашої епохи з узагальнено-синтетичною природою системних досліджень; з акумуляцією в них елементів всіх колишніх стилів, інтегрованих в цілісне методологічне загальнонаукове і міждисциплінарне об'єднання. Тому і основною методикою його вивчення, на наше глибоке переконання, слугує прийом виокремлення з реального пізнавального процесу узагальнюючих тенденцій, в яких не тільки констатується наявний стан науки (асерторичність), але і методологічно намічаються можливі шляхи її наступного прогресу (аподиктичність). Саме завдяки цій атрибутиці, системний стиль мислення, володіє властивістю дивної гнучкості у поєднанні дисциплінарного і міждисциплінарного рівнів дослідження, суб'єктивно-релятивного і об'єктивного моментів пізнання суспільства і природи, а головне, природи самого мислення.

Згадуваний вище лауреат Нобелівської премії І. Р. Пригожин влучно відзначав, що «класична наука допускала необмежену владу індивідуального розуму. Тепер наука позбавляється від рудиментів метафізики» [137, с. 44.].

Нинішній етап розвитку науково-технічного прогресу і його соціальні наслідки, особливо глобальні проблеми взаємодії різних соціоетнічних систем, демонструють історичну обмеженість можливостей індивідуального розуму. Проте розум колективний, та ще додатково озброєний комп'ютерами, на практиці в переважній більшості випадків, успішно справляється з такого роду теоретичними завданнями і прагматичними проблемами.

Тут ми впритул підійшли до найфундаментальнішої особливості системного-кібернетичного стилю мислення — його практично дієвої орієнтованості на управління поведінкою складних соціоекологічних, соціоекономічних або соціально-просторових систем за допомогою комп'ютера. Адже системний стиль мислення сьогодні неможливо уявити собі без потужної бази інноваційних комп'ютерних технологій. Тому для активізації соціально пізнавального і управлінського процесу, на наш погляд,

було б доречним в деяких методологічних, а інколи і методичних випадках акцентувати увагу саме на такій термінологічній культурі дослідження.

Слід зауважити, що системний стиль мислення, не дивлячись на реалізацію у кожному окремому випадку, тим не менше має високу міру спільності. Зокрема, він виступає як науково обґрунтована стратегія дії з управління складними і надскладними об'єктами будь-якої природи, походження і особливостей розвитку. В той же час системний стиль мислення допомагає *виводити* (вивідне знання) системну проблематику з методологічної традиції фундаментальних наук, тим самим підвищуючи теоретичну обґрунтованість системних розробок тієї чи іншої конкретно-цільової спрямованості соціального пізнання.

Ми бачимо, що стиль мислення – це безмежно складне системне утворення. Він завжди презентується як система специфічних методологічних атрибутів пізнання конкретного історичного етапу розвитку суспільства. А якщо це так, то мислення є системою, що складається із загальної методологічної установки і конкретних особливостей пізнавального процесу конкретного історичного етапу розвитку інтелектуального потенціалу цивілізації. Інакше кажучи, стильова установка обґрунтовує характерні методологічні риси конкретно-історичної манери, способу і навіть соціальної тональності мислення.

Дійсно, раніше методологічний стиль визначався провідною, лідируючою, в певних історичних умовах, науковою дисципліною. Так, в XVII—XIX ст. відверто наголошували на механічному стилі мислення, вважаючи його головним інструментом екстраполяції законів механіки на хімічні, біологічні та навіть на соціальні процеси. Згадаймо хоча б те, як механічно трактував кровообіг французький філософ, медик Ж. Ламетрі. Безперечно, що на цьому шляху були і великі досягнення у сфері механіки і навіть в алхімії, але завдяки юнацькому максималізму в науці (ця властивість притаманна майже кожній фундаментальній науці в період її становлення) багато що виявилось ілюзорним, абсолютизованим, догматичним, а то і

взагалі хибним.

В сучасних умовах, і на цьому важливо наголосити, системно-кібернетичний стиль не визначається кібернетикою як фундаментальною наукою, він став принципово міждисциплінарним. Навпаки, саму кібернетику ми тепер інтерпретуємо не як ще одну наукову дисципліну, що віддиференціювалася, але як загальнонауковий методологічний напрям досліджень, що по-різному реалізовується в різних природничих, технічних і соціально-гуманітарних науках. В цій загальнонауковій якості системно-кібернетичний стиль мислення постійно потребує органічного зв'язку з фундаментальним знанням. Різні аспекти цього зв'язку ще належить детально вивчити, проте вже зараз можна вважати встановленим фактом те, що цей стиль мислення набув щонайпершого статусу відносно взаємного доповнювання в сучасному фундаментальному соціальному пізнанні. При цьому важливо підкреслити, що сталої вірогідності пізнання в осяйній перспективі не намічається, як це було характерно в минулому розвитку науки з її методологічною пульсацією. На наше глибоке переконання, роль і значення ймовірнісних чинників наукового пізнання в майбутньому буде, напевно, тільки перманентно зростати.

В контексті аналізу системного стилю варто звернути увагу ще на таку його особливість, як управлінсько-інформаційну формалізовану скерованість мислення. Адже дослідження цілеспрямовано і безпосередньо підкоряється завданням оптимального регулювання процесів у складних системах на користь людини. Саме в такій системі управління за допомогою комп'ютера в базу даних вводиться всебічна, максимально об'єктивна інформація (наприклад, про сучасний стан і тенденції розвитку соціально-просторових структур і екологічних систем). До речі, від об'єктивності початкової інформації і коректності концептуальних домінант, від витонченості прийомів формалізації, а також від еротетичного (інтеррогативного) діалогового мистецтва залежить адекватність і ефективність схвалюваних управлінських рішень у відповідності з об'єктивними закономірностями

актуальної сфери соціальної еколого-економічної та соціально-гуманітарної дійсності тощо.

Адже управління є не чим іншим, як подоланням перешкод, які об'єктивна дійсність протиставляє нашій меті. І дійсно, уявімо собі, що перепони раптово зникли. У цьому разі, без всякого сумніву, зникнуть і потреби у соціальному пізнанні та управлінні рухом різних за рівнем і складом систем. Отже, для системного стилю мислення характерним є урахування суб'єктивно-цільового, мотиваційного чинника. Проте зводити всю зовнішню реальність до сукупності перешкод, до здійснення наших цілей, щонайменше не коректно. Така тенденція призводить сьогодні до соціально-політичну ситуацію в нашій країні до волюнтаризму в управлінні з вельми негативними можливими наслідками для широкого загалу людей майже усіх соціальних верст населення України.

Таким чином, можна констатувати, що у ґрунтовному методологічному контексті управління зовнішніми процесами найголовнішим чинником, особливо в умовах антропоглобалістичних проблем, *(на цьому ми акцентуємо особливу увагу)*, є самоврядування людиною своїми цілями, усвідомленими бажаннями. Адже свобода, як ми її розуміємо – це пізнана необхідність і вміння свідомо керувати своїми потребами та інтересами межах її соціально-просторових структур і конкретних систем. Інакше кажучи, якщо управління — це реалізація цілей, то і самі цілі повинні бути керовані, головним чином, в плані виключення з них ілюзорного і непередбаченого начала.

Однією із найважливіших властивостей, системного стилю, на наш погляд, є його постійно діючий динамізм, який пов'язаний із специфікою розвитку складних антропосутнісних утворень, характерною рисою яких є високий рівень їх інформаційного потенціалу. Така інформаційна орієнтованість викликає зворотну (протилежну) дію на саму сутнісну характеристику процесу розвитку. Дійсно, практика численних досліджень складних інформаційно-насичених систем свідчить про те, що протилежності

відображають одна одну як елементи системи. Звідси доходимо висновку про те, що принцип припущення і водночас заперечення протилежностей тісно переплітається з принципом віддзеркалення, тобто як виразу єства самої системності розвитку. Таке трактування системності розвитку, наприклад, у сфері динаміки потреб людини означає перенесення центру домінанти від еколого-деформуючих меркантильних, речовинних потреб до більш високоорганізованих еколого-адаптаційних духовних інтересів. Саме така стратегія динаміки потреб відповідає системному стилю соціального пізнання, який розглядає будь-який конкретний предмет дослідження в безперервному русі. Так, економічна одногалузєва модель, розвиваючись, включає міжгалузєві зв'язки, потім асимілює тією чи іншою мірою чинники соціологічного характеру. Нарешті, залежно від можливостей формалізації модель освоює екологічні чинники, які за своєю структурою мають безмежний соціально-просторовий характер, тобто можуть охоплювати множини віддалених зовнішніх зв'язків системи.

Проте ми із множини чинників селективно відбираємо їх за двома критеріями: за значущістю для умов конкретної задачі і за можливістю формалізованого урахування чинників. Саме такий методологічний підхід дозволяє ефективно використовувати їх в сучасній комп'ютерній системі.

Саме через це, як нам уявляється, в процесі побудови системної моделі необхідно істотно розрізнити систему параметрів, що кількісно інтерпретуються, і систему якісно оцінюваних параметрів. Наприклад, якщо ми плануємо будувати науково-промисловий центр в Харківському регіоні, то нам необхідно при моделюванні ефективності враховувати не тільки економічні, не тільки соціальні, а й у загальнометодологічному плані, екологічні чинники на перспективу. Таким чином, дотримуючись вихідного (початкового) принципу системи, що розвивається, ми досягаємо більш повного розкриття динамізму системного моделювання, його здатності сприяти постійному й неухильному вдосконаленню цілеспрямованих схвалюваних управлінських рішень.

Ще одна особливість системного стилю мислення в соціальному пізнанні заслуговує уваги, а саме – «пізнавально-діяльна, формалізована спрямованість. Якраз вона забезпечує тенденцією до істотного зростання активності суб'єкта. Ця активність виявляється, по-перше, в тому, що суб'єкт свідомо виокремлює із зовнішньої дійсності систему, відповідну до своїх потреб, і завдання, які необхідні для її реалізації; по-друге, суб'єкт формулює міру спрощення і формалізації системи. Наприклад, вибирає певну програму, за допомогою якої вестиметься комп'ютерне системне дослідження соціально-просторової організації сучасного міста певного регіону країни.

Можна з впевненістю констатувати, що на зміну розумінню науковості як виключення суб'єктивності приходить розуміння науковості як форми урахування системності відношення суб'єкт — об'єкт. При цьому, займаючись об'єктами, наповненими людським чинником, системний аналіз забезпечує онтологічну близькість до самої реальності. Він ставить основним завданням такі зримі цілісні об'єкти, як соціально-просторову організацію міста, еколого-демографічну глобальну систему тощо, тоді як традиційне дисциплінарне знання членує їх на різномірну сукупність економічних, геологічних, хімічних, біологічних, стратифікаційних процесів тощо. В суб'єктивованому ціле-орієнтованому соціальному пізнанні та управлінні досягається велика конкретність бачення в науці гуманістичних (людських) проблем. Безперечно, що зростання активності суб'єкта в першу чергу пов'язано зі збільшенням частки інформаційного чинника в його діяльності. А це, у свою чергу, виводиться з онтології розвитку реальності, в якій все більшу і вагому роль займає інформація. Отже, міра єдності суб'єкта і об'єкта помітно зростає в системному соціальному дослідженні. При цьому важливо застерегти, щоб практична спрямованість моделей не звиродніла в їх вузький прагматичний, якоюсь мірою навіть вульгарний практицизм.

Таким чином, розвиток уявлень і думок в системному дослідженні аподиктично веде до об'єднання на більш високому рівні евристичної, прогностичної (футурологічної) і перетворюючої функцій науки. Основою

цього фундаментального об'єднання функцій науки слугує перетворення самого об'єкта дослідження, адже він істотно меншою мірою стає «річчю в собі», фрагментом зовнішнього світу, а більшою мірою – «річчю для нас», тобто системою, в яку активно включений людський чинник.

Помітною особливістю системного стилю є міжальтернативність і багатоаспектність, які забезпечують в процесі своєї реалізації декілька його рівнів. Це перш за все: міждисциплінарний і міжметодологічний.

Міждисциплінарний рівень системного аналізу загальновідомий, тому в даному контексті немає сенсу розглядати його в деталях. Міжметодологічний рівень значно складніший у розумінні та його використанні на практиці, тому зупинимося на його аналізі більш детально. Поза всяким сумнівом, методологія одного стилю мислення майже завжди протистоїть іншому, і навіть інколи заперечує його. Проте саме у процесі зміни і заперечення одного стилю мислення іншим знаходить свій вираз історизм стильових установок і характеристик конкретного етапу розвитку, в даному разі соціальної науки.

Звідси доходимо до проміжного висновку про те, що системні розробки за своєю іманентною складністю, динамічністю, інформаційній насиченості, а також і глобальній значущості виходять далеко за вузькі рамки повсякденної свідомості, для якої протилежності лише формально логічні, тобто взаємно заперечуючі сторони соціальних явищ. І це в той час, коли конче необхідний синтетичний стиль мислення, що враховує більш тонкі детермінанти, мотиватори і, зокрема, взаємозв'язок полярностей онтологічної основи існування речей, явищ і дій.

Неможливо залишити без уваги ще одну характерну властивість системного стилю, яка спрямована на соціокультурний аспект пізнання і управління. Соціокультурний синтез припускає не тільки інтеграцію інформації в нішах науки, але й деякий синтез в рамках всієї культури конкретно-історичного соціуму. Тут буде доречним нагадати про стиль мислення класичного природознавства. Він свого часу був орієнтований на

відмежування науки від того, що наукою не визначалося, але як проблема, заявляло про себе майже на кожному кроці. На відміну від класичного стилю мислення, системний стиль мислення зближує науку з мораллю, мистецтвом, культурою, здоровим глуздом і навіть інколи з вірою. Якщо класичний стиль частіше за все заперечував здобутки минулого, (пригадаймо відношення І. Канта або Г. Гегеля до філософської спадщини), то системний стиль орієнтує нас на високу сходинку і глибоку пошану до класичної дисциплінарної науки. Всякого роду надмірні звинувачення на адресу дисциплінарного знання виступають як відхід від системного стилю. Адже тільки-но спираючись на останні, можна накопичити інформацію, щоб реалізувати комп'ютерний системний аналіз складних об'єктів і процесів. Цю форму інтеграції можна умовно найменувати функціональним помірним синтезом. Це характерно тоді, коли інтеграція різноякісної інформації не заперечує, а стверджує буття наук, підкреслюючи їх самодостатність. Системний стиль мислення орієнтує на аналіз людських проблем не тільки в аспекті економічного ефекту, але і на доповнення його соціокультурним розглядом. В соціальному пізнанні чиниться акцент на векторну систему «істина плюс соціально-культурна і морально-екологічна цінність», тобто об'єктивне відображення наповнюється відношенням суб'єктного інтересу. Саме останній є як потужним мотиватором самого соціального пізнавального процесу, так і предметно практичної дії, спрямованої на трансформацію дійсності, і як наслідок, на «перетворення» самого себе у відношенні до цієї дійсності.

В умовах глобальних екологічних проблем та усвідомлення їх гостроти, на наше глибоке переконання, саме з позицій системного стилю мислення в ієрархії споживацьких переваг набуватиме все більшої питомої ваги духовне споживання. Вимальовується видима картина того, що в недалекому майбутньому використання інформації набуде значення однієї з визначальних потреб людини. Таке всебічне врахування суб'єктно-об'єктних відносин безумовно буде спонукати інтенсивний розвиток наукової діяльності й сприятиме подальшому розквіту соціального пізнання як

атрибуту духовної потреби особистості

Інтегруючи культуру, сприяючи підвищенню ефективності людської діяльності, системний стиль мислення веде до вищих форм цілісності соціального пізнавального процесу. Оскільки він виконує не тільки гносеологічні, але й потужні соціальні функції, він зараджує виявляти оптимальні рішення в процесі управління технічними, економічними, антропоекологічними об'єктами тощо. Тож не випадково, що сьогодні він набуває такої масштабності та актуальності. Адже цей стиль допомагає ефективно і цілеспрямовано інтегрувати багатопланові науково обґрунтовані адміністративні дії в цілісний ефективний прискорений розвиток України. Тому немає сумніву в тому, що в перспективі інтеграційна, соціальна, методологічна, пізнавальна роль і значення системного стилю мислення все більше і більше зростатимуть.

Таким чином, стислий аналіз зазначеної проблеми дає можливість дійти цілком обґрунтованого висновку про такі основні особливості системного стилю мислення, соціального пізнання і сучасного управління.

По-перше, за змістом духовного матеріалу системному стилю мислення властива соціокультурна синтетичність.

По-друге, системному стилю притаманна міжальтернативність і багатоаспектність.

По-третьє, характерною рисою системного стилю мислення є його динамізм.

По-четверте, з точки зору об'єкта соціального пізнання цей стиль є управлінсько-інформаційною формалізованою спрямованістю при аналізі складних речей та явищ.

По-п'яте, в просторі суб'єкта системний стиль мислення репрезентується як його соціально пізнавальна дієво усвідомлена цілеспрямованість на досягнення ефективної результативності.

Отже тільки системний стиль мислення здатний забезпечити можливості адекватного пізнання й розуміння самої сутності суспільства і складної сукупності процесів його функціонування та розвитку, а також допомогти організації ефективного управління цими процесами.

6. ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

Відомо, що соціальне пізнання має своїм об'єктом швидкоплинну суспільну дійсність складно переплетених між собою випадкових і закономірних причинних чинників і фактів, які суб'єкт намагається дослідити. В той же час історія соціального пізнання надає великого значення суб'єкту в реалізації пізнання суспільних явищ. Перш за все, істотну роль відіграє використання дослідником певних методів, понятійного апарату, характерного підбору фактів і обставин, постановки нових проблем тощо, з метою удосконалення і подальшого оптимального розвитку духовного життя суспільства.

Дослідників суспільних явищ завжди цікавить питання про філософію соціального пізнання, яке базується на підвалинах аналізу категорій об'єкта, предмета і суб'єкта пізнання. На наш погляд, це можна з'ясувати, якщо уявити об'єкт пізнання незалежним від суб'єкта, що його пізнає. Адже предмет пізнання, традиційно в дослідженнях окреслюється і тлумачиться в процесі взаємодії між суб'єктом пізнання і об'єктом пізнання виключно на основі характеристик реальної суспільної дійсності, яка постійно розвиваються.

Тож резонно спливає питання – у чому ж зосереджена особливість об'єкта соціального пізнання? Перше, що постає на думку у відповідь на поставлене питання, так це те, що по відношенню до суспільних явищ об'єктивним є все, що знаходиться поза свідомістю людей і одночасно в самій свідомості людей, що виникає незалежно від їх волі і бажання. Якщо це так, то до об'єктивної сторони соціальних процесів ми можемо віднести не лише спосіб виробництва матеріальних благ, але й характер різноманітних стосунків між людьми, які сутнісно характеризують певний соціум.

У цьому контексті соціального пізнання розкриваються певні риси духовного життя суспільства, від яких дослідник абстрагується при розгляді його як віддзеркаленого суспільного буття. На основі цього аналізу цілісно

з'ясовуються неупереджені умови виникнення і розвитку суспільної свідомості, а ще точніше, визначається її місце в системі соціуму та його духовного буття. Позначаються її багатоякісні соціальні функції. В той же час, гносеологічний аналіз соціального пізнання визначає співвідношення суспільної свідомості з об'єктом її відображення і висвітлює, як саме відбувається соціальне пізнання, в чому полягають його атрибутивні властивості. Іншими словами, такий підхід демонструє своєрідність форм віддзеркалення соціальної дійсності й цим самим позначає тернистий шлях процесу пізнання істини.

Очевидно, найбільш характерною стороною соціального пізнання є те, що в його динаміці явно простежується, мимо волі дослідника, процес «суб'єктивізації» об'єкта і «об'єктивізації» суб'єкта. Одночасно з'ясовується адекватність суб'єктивного образу об'єкта соціального пізнання. Саме в цій складній і неминучій взаємодії виявляється фатальна залежність соціального пізнання від соціальної і світоглядної позиції суб'єкта, що пізнає реальну соціальну дійсність. І цим самим закладаються підвалини неспівпадання (в абсолютному відношенні) суб'єктивного образу з об'єктом соціального пізнання.

Саме в таких ситуаціях виключного значення набувають філософські методи соціального пізнання. Адже про рівень, цінність і глибину знання, яке вже досягнуте наукою, зазвичай судять по тому, за допомогою яких методів воно досягалось. З цього приводу свого часу Карл Маркс відзначав, що досліднику важлива не стільки сама істина як така, скільки шляхи і методи її досягнення. Ось тут то і постає перед дослідником неймовірна полілема вибору надійних методів і принципів для пізнання нового явища. В цьому випадку методологія виконує домінуючу роль в пізнанні складних соціальних явищ.

До речі, слід зауважити, що процес пізнання і дослідження не адекватні одне одному. Так, наприклад, коли науковець чи студент опановує досягнутий в конкретній науці матеріал (сукупність знань), то він пізнає, а не

досліджує. Правда, відверто кажучи, і наукове дослідження є теж своєрідним пізнанням. Проте, це пізнання спрямоване на відкриття нового знання і не тільки для якогось конкретного суб'єкта пізнання, а водночас для співтовариства людей якоїсь соціально-просторової організації, а можливо і для людства в цілому. Звідси, різноманітні науки є одночасно своєрідною статистикою й історією логічних та методологічних модусів розкриття істини про предмет їх пізнання. Ці засоби досить відомі науковим працівникам, і вони свідомо, а подекуди навіть стихійно користуються ними, не віддаючи собі в цьому демонстративного звіту.

6.1. Світогляд і суб'єкт дослідження

Соціальне пізнання може здійснюватися принаймні у двох цільових аспектах. Мета першого з них полягає у безпосередньому прагненні людей практичного використання отриманої інформації у сфері певної діяльності індивіда чи певного соціуму, які, власне, і здійснюють це пізнання. Воно частіш за все відбувається на так званому повсякденно-побутовому рівні та в процесі соціалізації людини. Другий аспект соціального пізнання має своєю метою глибоке розуміння сутності суспільства, процесів, що супроводжують його функціонування і являють собою прояви цього функціонування. Якщо цілі першого аспекту обмежуються простором індивідуальних чи групових інтересів відповідних суб'єктів, то цілями другого аспекту стає формування і поглиблення наукових, теоретичних знань і розвиток суспільної свідомості. Ось чому соціальне пізнання на цьому рівні здійснюється у специфічному науково-дослідному просторі з цілеспрямованим використанням відповідних методів та інструментарію дослідження.

Саме у розглянутому просторі науково-дослідного процесу методологія найбільшою мірою поєднується зі світоглядними позиціями кожного конкретного дослідника. Ми часто помічаємо те, як чиниться дивовижний вплив характеру світогляду певного науковця на методологію його наукового

дослідження. А згодом спостерігаємо, вже як наслідок, використання ним відповідних методів і прийомів в процесі дослідження ним визначеної дійсності й характер інтерпретації отриманих результатів. Цей характер дуже виразно несе на собі відбиток суб'єктивних чинників, насамперед інтересів і методологічних позицій дослідника, які до того ж, залежать не тільки від його освіченості й наукових уподобань, а й часто від його походження, сучасного соціального стану, політичних та ідеологічних поглядів і навіть від розуміння ним суті об'єктивності.

Нагадаємо, що в світогляді дослідника, як правило, систематизуються не всі уявлення про всеосяжну дійсність, а тільки ті фрагменти із цілісної соціально-природної системи, які безпосередньо пов'язані з визначенням суті суспільства і соціальної природи людини, її місця і ролі у цьому складному динамічному світі. При цьому, мимовільно проектуючи отримувані ним результати пізнання на самого себе, дослідник не може утриматися від того, щоб по-своєму трактувати одні факти, відкидати інші, підсилювати значення третіх. І уникнути цього практично неможливо, оскільки кожному з нас завжди притаманне своє індивідуальне світосприйняття і світобачення, своє розуміння і трактування тих чи інших об'єктів і явищ суспільного буття.

В сучасній літературі досить часто зустрічається трактування поняття світогляду та уявлення про нього як про узагальнену систему поглядів про світ в його цілісній єдності і водночас визначається місце людини в цьому світі. В той же час деякі філософи вважають, що світ в його гармонійній цілісності не може бути предметом наукового споглядання, тому що він є нескінченним у просторі-часі. В той же час інші автори стверджують, що незалежно від цієї обставини людина завжди має уявлення про світ саме в його системній цілісності й невичерпності як в макро-, мікро-, так і в мегасвіті. А якщо це так, то все залежить від досягнутого рівня знань, і тому формулювання поняття світогляду як системи поглядів про світ в цілісності є цілковито прийнятним.

Питання в іншому. А саме в тому, що залежно від фаху науковця, від

його професійних інтересів, віку, досвіду, рівня освіти, етичних принципів і навіть естетичних уподобань у нього формуються і поглиблюються різні, відносно самостійні, кластери світогляду. Проте, якби там не було, філософія завжди є домінуючим, інтегруючим елементом системи світоглядних знань. Правда, інколи доводиться зустрічатися з окремими «продвинутими вченими», які відверто і навіть з якоюсь юнацькою бравадою заперечують значущість філософської методології у пізнанні. Виступаючи звичайно з позитивістських позицій, вони тим не менш здійснюють свою пізнавальну діяльність за допомогою певною сукупності методів, переслідуючи при цьому певну мету чи навіть систему цілей.

Що тут можна сказати? Якщо ця людина публічно не визнає філософії, то вона все одно інтуїтивно, стихійно користується нею при узагальненні своїх знань і досвіду. *Tertium non datur!* То чи не краще усвідомлено і послідовно використовувати її могутній методологічний і світоглядний потенціал? Адже ті філософські знання, які спираються на узагальнення як колосального інформаційного потенціалу всіх без винятку природничих і соціально-гуманітарних наук, так і людської практики взагалі, виступають в якості фундаментальних і визначальних домінант в системі світогляду і методології людської діяльності.

Безумовно, що світогляд кожної людини будується в залежності від багатьох чинників але він залежить, перш за все, від фаху і філософської культури особистості. Так, для представників природничих і технічних наук, частіш за все характерним є більш розвинений рівень і більш глибокий обсяг знань натуралістичного характеру у порівнянні з гуманітарними. І навпаки, виразники соціально-гуманітарних наук відрізняються більш масштабним спектром їх знань у галузі людиноцентризму, притаманного цілісній системі світогляду. Тож світогляд, образно кажучи, є *sancta sanctorum* в духовному житті кожної без винятку людини – чи то вченого зі світовим ім'ям, чи то людини з недостатнім рівнем освіти. Адже кожний представник роду людського лицезріє світ через досвід свого світогляду, накопиченого в

суспільних відносинах. Отож маємо нагоду стверджувати, що саме у світогляді концентрується іманентна сутність людини як соціально-моральнісної екстраординарної особистості.

І тому світоглядні позиції дослідника визначальною мірою впливають не тільки на вибір ним об'єкта пізнання та особливо окремих його аспектів, не тільки на вибір підходів до організації та здійснення дослідження і використовуваних методів і засобів пізнання, але й навіть на самі його цілі. Оскільки ж сам світогляд є системою не просто найзагальніших уявлень про світ у цілому й місце людини у цьому світі, а ще й упорядкованою системою принципів, поглядів, цінностей, ідеалів і переконань, які визначають як ставлення людини (носія цього світогляду) до дійсності, загальне розуміння ним світу, так і її життєву позицію, життєву програму діяльності.

Оскільки ж двома основними субстратними підсистемами світогляду виступають саме світ і людина, дослідник, як представник людства, не може перебороти свою сутність, яка знаходить своє вираження у тих чотирьох функціональних підсистемах пізнання, які визначають відносини між обома його субстратами. Ними виступають такі підсистеми. Першою з них виступає *генетична підсистема*. Вона розкриває природну й соціальну обумовленість людини як біологічної і соціальної істоти і людства у цілому як продукта еволюційного розвитку біологічного виду *Homo sapiens*.

Другою з них виступає *гносеологічна підсистема*, яка носить чіткий теоретико-пізнавальний характер і визначає як цілі та зміст процесу пізнання, так і характер взаємодії між об'єктом і суб'єктом пізнання у цьому процесі. Третьою у цій структурі виступає *аксіологічна підсистема*, яка відображає ціннісно-орієнтаційні аспекти світоглядної позиції дослідника і тому також не може бути вільною від його суб'єктивізму. При цьому слід зазначити, що соціальне пізнання та інтерпретація його результатів не тільки несуть на собі відбиток суб'єктивних, перш за все ціннісно-орієнтаційних поглядів і позицій дослідника, але і зі всією невідворотністю впливають на ці погляди і позиції, утворюючи своєрідний зворотний зв'язок.

Четвертий елемент загальної структури світогляду утворює *духовно-практична підсистема*, яка включає як загальні принципи методології пізнання, його методи і способи, так і норми моралі. Адже саме вони стають тими регулятивними механізмами, за допомогою яких дослідник прагне хоча б якоюсь мірою забезпечити певну об'єктивність пізнання і можливість використання його результатів в суспільній практиці. Ми глибоко впевнені, що духовна складова цієї підсистеми відіграє у прагненні дослідника до цієї об'єктивності особливо важливу, якщо не вирішальну роль. Завдяки духовній стороні свого буття він виявляється спроможним шукати істину, визнавати свої помилки і прагнути виправити їх. Його духовність виступає живильним джерелом його моральності, наукової та особистісної порядності.

6.2. Суб'єктно-об'єктні відношення та інтеррогативна логіка в соціальному пізнанні

На сучасному етапі розвитку методології суспільного пізнання зростає все більш виразна тенденція логізації, формалізації та певної кібернетизації цього процесу і наукових теорій взагалі. Хоча формалізація як метод і не може вважатися лише надбанням природничих наук, однак саме в них вона набула найбільш розвиненого характеру. Але сьогодні й дослідники у сфері соціально-гуманітарних знань все частіше прагнуть використовувати методи формалізації й отримують завдяки їм плідні результати. Більш того, вона дає можливість більш чітко визначати світоглядні позиції дослідників, які так необхідні для прояснення їх суб'єктно-об'єктних відносин.

Потреба в застосуванні такого потужного наукового апарату сучасної логіки, яким виступає формалізація, має, як підкреслюють В. Г. Кремень та С. М. Пазиніч зі своїми співавторами, «свої визначені підстави – як предметно-онтологічні, так і філософсько-гносеологічні, як формально-логічні, так і змістовно-семантичні, як інформаційно-комунікативні, так і власне соціологічні. От чому безперечність факту тотальної логізації водночас є явним показником комплексного характеру проблематики,

пов'язаної з формалізацією наукових знань» [85, с. 478]. Вважаємо за необхідне додати, що це є актуальним і для соціологічних досліджень.

Стосовно квінтесенції філософського світогляду слід підкреслити, що він залучає у нішу своїх цілей і функцій такий тип знання, який виступає безпосередньо дотичним до взаємовідношення в системі «об'єкт – суб'єкт». Це зумовлюється тим, що мислення, як унікальне специфічно людське явище, не може бути життєвим без особливої вибіркової функції світогляду у відношенні до методів, за допомогою яких і відбувається пізнання багатоякісної дійсності, в тому числі й соціальної.

Тут буде доречним нагадати той відомий факт, що мислення, як виняткове явище, притаманне лише людині, практично завжди починається з формулювання нею питань і більше того, безпитаннєве мислення взагалі неможливе. Саме відповідь на повсякчасно виникаючі питання і виступає, за великим рахунком, безпосередньою метою мислення. Поза всяким сумнівом, не є винятком у цьому ряду також і наукове дослідження, яке тільки й починається з постановки питань. Кожен окремий науковець для того, щоб вирішити визначене завдання в процесі дослідницької діяльності, здійснює шеренгу інтелектуальних операцій. Мета цих найскладніших за розумовою напругою акцій полягає лише в одному — у тому, щоб відшукати відповіді на животрепетне питання.

Останнє фактично і є своєрідною увертюрою наукового дослідження, необхідність якого викликається або відсутністю певних знань, що тлумачать конкретне явище чи дійство, або зумовлюється становищем, яке утрудняє предметно-практичну діяльність суб'єкта чи соціуму, для потреб якого цей суб'єкт і розпочинає своє дослідження. У цьому моменті ми вбачаємо прояв системної цілісності розглянутих вище функціональних підсистем та їх взаємодії. Таким чином, питання, з якого, власне, і розпочинається процес пізнання, формулюється у тому випадку, коли людина випробовує натиск тих чи інших складних соціальних обставини або внутрішніх проблем і суперечностей у розвитку певної теорії [85, с. 478-490].

Зазвичай, питання виникають у дослідника під впливом зовнішніх життєвих вимог і проблем, які потребують нагального розв'язання, для того, щоб подолати наступну шеругу соціально насущних життєвих справ, і які чекають свого наукового дослідження. Ця низка складно розв'язуваних, комплексних питань пов'язана з досить розгалуженою системою розумових операцій, в яких використовуються всі наявні знання в галузі теорії пізнання. Сутність і закономірності коректного формулювання питань й підходи до пошуку адекватних відповідей на них виступають предметом вивчення особливої галузі в системі наук, яка носить назву *інтеррогативна логіка*. Першочергове і найвпливовіше значення в сукупності цих знань належить відомостям про методи, які найкоротшим і найбільш ефективним шляхом спрямовують дослідника до відповіді на сформульоване питання.

В цій динаміці своєрідно маніфестують себе саме методи пізнання, здійснюючи подвійний перехід від часткового та одиничного до загального, а також від загального до одиничного в процесі дослідження складних соціальних явищ. Тому коректна постановка науково-дослідного питання відіграє домінуючу роль в процесі вибору відповідних методів дослідження. Крім того, слід зазначити, що в процесі цього пошуку відповіді на поставлене питання на вибір системи методів дослідження також може істотно впливати і предмет пізнання. Проте, яким би чином предмет пізнання не впливав на методологію пізнання, все ж домінуючим чинником при цьому визначенні все ж виступає суб'єкт пізнання. Оскільки, в решті решт, саме від суб'єкта пізнання та його професійної компетентності, світоглядних і методологічних позицій залежить не просто використання того чи того метода дослідження певного соціального явища, але і його ефективність [85, с.490-534].

Слід підкреслити, що інтеррогативна логіка являє собою достатньо складний феномен, оскільки, з одного боку, її методи в принципі застосовні у будь-якій сфері більш-менш складної індивідуальної і колективної людської діяльності (насамперед в освіті, соціальному управлінні тощо). З іншого боку, інтеррогативна логіка є невід'ємною частиною логіки науки або логіки

наукового пізнання. Вона, власне, й виникла з практичних потреб організації наукових досліджень та їх осмислення у філософії науки. У такому значенні інтеррогативна логіка відіграє важливу роль у розробці принципів і підходів до формулювання питань. Адже добре відомо, що правильно сформульоване питання вже містить майже половину відповіді на нього.

Сама ж інтеррогативна логіка являє собою розділ сучасної символічної логіки, який досліджує логіко-семантичні властивості запитальних речень. Адже завдяки їх використанню досягається чіткість та однозначність постановки питань, що у соціальному пізнанні сприяє ефективному вибору шляхів, методів і способів пошуку відповідей на них. У словнику з логіки О. А. Івін та О. Л. Никифоров вказують, що «існують два підходи до побудови формальної теорії питань, які умовно називаються «лінгвістичним» та «комп'ютерним». Відповідно до першого підходу, матеріалом для побудови формальних описів запитань слугують реально існуючі запитання природної мови з довільною, неспеціалізованою семантикою». Автори словника зазначають, що «в рамках цього підходу будується переклад цього запитання на формальну мову, в якій досліджується відповідне запитанню формальне уявлення»[69, с. 54-55].

Відповідно до другого з цих підходів, за їх словами, «висхідним матеріалом для формалізації запитання є формальна мова, яка використовується в інформаційній системі, орієнтованій на розв'язання певної сукупності інформаційно-пошукових задач. Формалізація запитань в інформаційній мові здійснюється на базі проблемно орієнтованої семантики, а саме: кожному типу запитань відповідає спеціально запитально-відповідальне відношення, характер якого залежить від семантики. Таким чином, в рамках цього підходу розуміється запит – вимога інформації певного типу, адресований до інформаційної системи» [69, с. 55].

Питання у будь-якому разі виступає вираженням, яке фіксує прагнення суб'єкта усунути певні сумніви й невизначеності як у системі його наявних знань, так і непевності у методах, застосовуваних для отримання нового

знання. Крім того, як на повсякденному рівні міжособистісного спілкування, так і в процесі наукової дискусії чи застосування опитування як метода пізнання питання виступає можливістю отримання більш повного і виразного розуміння думки співрозмовника. Ставлячи комусь питання, ми висловлюємо певну думку (частіш за все у формі припущення), висуваємо (залежно від особливостей комунікативної ситуації) настійну категоричну вимогу або прохання щось уточнити, доповнити, формалізувати певне повідомлення з метою прояснення наявної інформації та зменшення рівня невизначеності знання стосовно певного об'єкта чи явища.

Слід підкреслити, що питання у своїй логічній сутності цілком може бути сформульоване не тільки у формі питального речення. Це характерно для різних психологічних тестів. У соціологічних дослідженнях також часто може використовуватися такий прийом, коли за допомогою незакінченого розповідного речення, яке слід закінчити респонденту, або певної таблиці з порожніми клітинами, які йому необхідно заповнити, виявляється його думка або ставлення до питання, яке цікавить дослідника.

Таким чином, різноманітні за своїм змістом, формою і призначенням науки поступово накопичують, класифікують, структурують, систематизують і представляють на суд суспільної свідомості досягнуті знання про свій предмет дослідження.

6.3. Методи соціального пізнання і соціальна позиція дослідника

Отже ми послідовно доходимо цілком обґрунтованого висновку про те, що вже на основі свого неповторного світогляду, знань і наукових уподобань кожен дослідник добирає відповідні методи пізнання, хоча, безумовно, вибір методу певною мірою залежить і від об'єкта дослідження. Більше того, кожна науково-пошукова проблема залежно від своєї специфіки потребує від нього конструювання самостійного, консеквентного, відповідно його авторської архітекtonіки, логічного апарату дослідження, який включає

широкий спектр методів і прийомів. Що ж стосується науки як такої, то вона безпристрасна до процесу підбору відповідних методів дослідження, оскільки її функції полягають у збереженні та примноженні знання, в той час як методологія не тільки зберігає але ще й примножує самі поступи в розвитку системи методів пізнання та характеру їх застосування.

Тож, пальма першості у процесі вибору конкретних методів для дослідження соціальних проблем припадає на долю науковця. У цьому відношенні він і виступає постановником проблеми, і своєрідним режисером та актором досліджуваного соціального питання. Він і тільки він – це той, хто, належним чином засвоївши філософську методологію, послідовно й системно буде застосовувати її основні принципи чи навпаки, ігноруватиме їх. Той же, хто буде нехтувати цією методологією, згодом, переконавшись в їх дієвості, буде змушений повернутися до первісної позиції, але при цьому час буде змарновано на своєрідні Одисеї в просторі стихійного дослідження злободенної соціальної проблематики.

У зв'язку з цим постає питання про роль соціальної позиції суб'єкта при дослідженні соціального дійсності. Відповідь на це питання має суттєве значення для з'ясування своєрідності технології розвитку соціального пізнання. Відомо, що під терміном «позиція» (*від латинського *positio* — положення; точка зору, відношення до якої-небудь справи, питання* [150]) розуміють не точку зору на розглядання сформульованого питання і визначення оцінки фактів, а позицію, яку займає вчений. Тож визначимося з вживанням терміну «позиція» в контексті заявленої теми в однозначному розумінні, а саме, як соціальна позиція.

Кожна людина, а науковець понад усе, завжди займає, незалежно від своєї волі, певну соціальну позицію, тобто положення у визначеному типі суспільних стосунків соціальної системи. Звідси легко простежується роль соціальної позиції дослідника в процесі відображення об'єктивної дійсності в людській свідомості. Якщо це так, то соціальна позиція суб'єкта соціального пізнання визначає його нахил або готовність до досліджування даного явища

саме в руслі його приналежності до конкретного структурного елементу соціальної системи. Звідси, сама соціальна позиція суб'єкта є потужним чинником у формуванні його соціально-психічної мотивованої установки, спрямованої на розкриття сутнісної визначеності нагальної соціальної проблематики. Тут варто відзначити, що дослідника цікавить не все в предметі соціального пізнання, а лише те, що імпонує йому і бачиться через власну призму соціальної позиції і його світогляду.

Безперечно, пізнавальний інтерес при визначенні предмету соціального пізнання завжди в решті решт обумовлюється безпосередньою прагматичною зацікавленістю дослідника. Ця зацікавленість полягає у його відповідності інтересу, пов'язаному з трансформацією об'єктивної дійсності з урахуванням виразної соціальної позиції, яка згуртовує в єдність всі можливі суб'єктивні чинники дослідника і спрямовує їх на процес пізнання. При цьому важливо звернути увагу на те, що природа як предмет дослідження відносно не змінюються на протязі великих проміжків простору-часу, в той час як соціум постійно перебуває в динаміці. Та й сама динаміка соціальних відносин визначається виключно суб'єктивними інтересами людей, через які необхідно відстежувати об'єктивні тенденції розвитку суспільства і людства в цілому. Саме в цьому полягають неймовірні труднощі й особливості соціального пізнання дійсності.

Адже дослідник не існує в ізольованому просторі-часі, він є одночасно суб'єктно-об'єктивним елементом соціальної дійсності й водночас виступає суб'єктом пізнання цієї ж дійсності. Перебуваючи в досить проблематичній ситуації соціальних стосунків, він, незалежно від своїх бажань, прагнень та устремлінь, тісно пов'язаний з соціумом. Останній, будучи доволі складним комплексно унікальним явищем, обумовлює соціальну позицію дослідника. Саме із лона цієї позиції вчений і виходить при визначенні предмету своїх наукових мотивованих інтересів.

Варто застережити, що не обов'язково повинні співпадати соціальне походження вченого з його соціальною позицією. Так, за походженням він

може належати до сім'ї військовослужбовця, але його сьогоденна власна соціальна позиція збігається з інтересами зовсім інших соціальних верств населення. Проте, така складна ситуація у міжособистісних стосунках не змінює функціональної ролі соціальної позиції, адже вона перетворюється на індивідуальну завдяки випереджаючому осмисленню суперечливих відносин в суспільстві, в яких відбувається життєдіяльність вченого. Зіставляючи свої власні інтереси з суспільними інтересами та використовуючи знання, накопичені попередниками, з урахуванням особистого досвіду, дослідник здійснює вибірккову функцію відносно існуючих соціальних позицій, перетворюючи одну з них на власну.

Таким чином, соціальна позиція суб'єкта соціального пізнання має безпосередній вплив на формулювання і вирішення нагальних проблем з використанням сучасної філософської методології, конкретних методів і методик, конче необхідних в процесі пізнання соціальної дійсності.

Хрестоматійним прикладом, який яскраво ілюструє різне ставлення й різний підхід до дослідження одного й того ж явища залежно від соціальної позиції, може слугувати творчість таких двох учених, як В. І. Вернадський та П. Тейяр де Шарден в їхній інтерпретації ноосфери. Не заглиблюючись в деталі, відзначимо сутнісну відмінність їх поглядів. Так, відповідно до точки зору В. І. Вернадського, виникнення та функціонування ноосфери пов'язано зі сферою виробничої діяльності людей, з розумовою організацією дії суспільства на природу [169], згідно ж з точкою зору П. Тейяр де Шардена, ноосфера є не що інше, як сфера суґубо психічного [179].

Отже, та чи інша соціальна позиція кожного конкретного дослідника визначає і тлумачить основні поняття, якими він користується в процесі соціального пізнання. Правда, інколи буває й навпаки. Так, зі зміною суб'єкта інтерпретації базових понять соціального пізнання змінюється і його соціальна позиція [119, с. 68–73].

Часто на основі аналізу одних і тих же фактів соціальної дійсності в Україні можуть бути зроблені різні висновки та заангажовані узагальнення.

Більше того, може бути розроблена така методика, яка корисна дослідникові при мотивуванні ним тієї або іншої концепції, що вигідна для конкретних бізнесових кіл і яка зовсім не пов'язана з інтересами народу. З цього приводу, досить лише дилетантського погляду на соціально замовлені соціологічні дослідження громадської думки в період виборчих компаній, щоб побачити цілеспрямовану маніпуляцію свідомістю людей. Або побіжно проаналізувати викладені в Інтернеті замовлені «нейтральні наукові» статті, щоб зрозуміти їх соціально-політичну спрямованість. Тож на основі підбору і аналізу дійсно реальних фактів робляться висновки, які є вигідними для українських можновладців і водночас презентують автоматично спотворені результати соціального пізнання. Тому соціальна позиція заангажованого суб'єкта пізнання відверто деформована і вступає в суперечність з історичними тенденціями дійсного розвитку українського суспільства.

В аналізі соціального пізнання саме в даному контексті буде доречним нагадати питання про талант вченого. Талановитість ми розуміємо як хист або схильність до наукової творчості, тобто як здібність до створення і відповідальності за сучасні матеріальні і духовні цінності суспільства. Без іманентної творчої потенції суб'єкта, досліджувати соціальну дійсність – це теж саме, що виконувати наругу над живим тілом людини. А суспільство є набагато складнішим соціально-просторовим організмом, ніж людський. І якщо тіло людини приналежить певній особі, то суспільний організм – це духовно-енергетичне тіло всіх, без винятку, людей планети. Звідси й відповідні моральнісні висновки щодо відповідальності вчених за інтерпретацію результатів в галузі соціального пізнання.

Таким чином, для творчого здійснення ефективного соціального пізнання необхідна не лише акумуляція знання, але й уміння і навички творчого коректного мислення, новітні технології узагальнення соціальних фактів і подій. Тільки такий креативний і моральнісно відповідальний підхід дає змогу максимально адекватно характеризувати сьогоденну українську дійсність і спрямовувати її в систему найрозвинутіших країн світу.

6.4. Діалектика емпіричного і теоретичного рівнів соціального пізнання

Особливістю людського пізнання слід вважати те, що воно, з одного боку, підпорядковується загальним закономірностям, а з іншого боку, має свої специфічні риси залежно від об'єкта пізнання. Цілком природно, що такі особливості має і соціальне пізнання, яке притаманне соціальній філософії. Вони вже певною мірою розглядалися вище, однак вважаємо за необхідне вказати на такі його дві характерні особливості. Першою з них виступає те, що об'єктом соціального пізнання є діяльність самих суб'єктів пізнання, тобто тут люди мають розглядатися і як суб'єкти пізнання, і як реальні діючі особи, які безпосередньо творять об'єкт пізнання. Другою особливістю слід вважати те, що, на відміну від природничих наук, об'єкт пізнання з самого початку містить у собі його суб'єкт, і відокремити їх один від одного можна лише з певною мірою умовності.

Ці особливості по-різному проявляються при використанні тих чи інших методів дослідження. Так, в теоретичних дослідженнях їх проявом стають світоглядні позиції та певні наукові чи позанаукові уподобання автора при виборі методів дослідження. Отримані ж результати носять більш-менш об'єктивний характер, хоча їх інтерпретація і позначається суб'єктивністю. Експериментальні ж методи, які звичайно більше притаманні емпіричному рівню пізнання, істотно більше несуть на собі відбиток особистості суб'єкта, оскільки він і обирає об'єкт, цілі й методи пізнання, і сам присутній у процесі цього пізнання. При цьому він часто безпосередньо впливає не тільки на пізнання, але й на функціонування самого досліджуваного об'єкта.

Тому одним з вкрай важливих завдань для соціального пізнання постає з'ясування не тільки проблеми стосовно того, яким чином отримано певне знання – емпіричним чи теоретичним шляхом, але й з'ясування того, як в ньому відображений об'єкт – конкретно чи абстрактно.

Відомо, що емпіричне знання може характеризувати тільки зовнішні зв'язки і стосунки об'єкта, що досліджується. Ось чому чуттєва конкретність

не може дати опис дійсної цілісності об'єкту. Найбільш глибока конкретність відображається результатами теоретичного пізнання, в якому розкриваються іманентні взаємозв'язки і динамічні суперечності досліджуваних речей і явищ. Саме тому лише абстрагування надає можливість вирізнити істотну властивість речей чи сутнісні аспекти людських відносин. Саме за допомогою теоретичного пізнання формулюються абстрактні дефініції й висновки, які й слугують логічними засобами для досягнення новітнього знання на більш високому рівні, який для емпірії є принципово недосяжним за будь яких умов. Тому конкретне в мисленні є найбільш ґрунтовним і суттєво змістовним соціальним знанням, що відображає реальні стосунки людей в їх багатогранній сукупності.

Стосовно ж емпіричного пізнання, то воно використовує як методи спостереження, так і методи безпосереднього виміру соціальних явищ. Відносно експериментальних методів можна констатувати, що вони чільно пов'язані з ускладненням об'єкта соціального дослідження. Але тут слід наголосити на тому, що емпіричне знання набуває наукової цінності лише тоді, коли воно стає предметом дієвого впливу методів, що мають на меті його подальший змістовний розвиток. Наприклад, як вказують В. М. Бабаєв, С. М. Пазиніч та О. С. Пономарьов, на основі використання дедукції ефективно діють такі методи як аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний, метод теоретичного аналізу, метод аналогії і математичних гіпотез та ін. Виключно плідними в соціальному дослідженні є індуктивні методи, як і споріднені з ними статистичні методи [21, с. 202-210].

Останнім часом, в соціальному дослідженні дієво застосовуються методи, які спонукають до висновків на підставі спільності відносин в порівнюваних соціальних системах. Ці висновки згідно аналогії в соціальному пізнанні отримуються в результаті перенесення інформації, отриманої при дослідженні одного об'єкт, на інший. Особливо це актуально в сферах управління великими соціальними системами.

Діалектика взаємовпливу соціального пізнання на теоретичному та

емпіричному рівнях та їх взаємодії вже певною мірою була розглянута вище і отримала своє наочне відображення у вигляді рис. 27. Спробуємо ж більш детально проаналізувати цю діалектику ще й з позицій того, якою є взаємодія застосовуваних методів дослідження на цих рівнях соціального пізнання. При цьому знов зазначимо, що це пізнання зазнає певних ускладнень через те, що його суб'єктом виступає людина, яка хоча й залучена у систему суспільних зв'язків і наукових спільнот, але має свій власний індивідуальний життєвий і дослідницький досвід та інтелект, свої цінності й інтереси, свої потреби та уподобання. Всі ці та інші чинники, навіть при всьому бажанні дослідника забезпечити об'єктивність своїх результатів і висновків, просто не можуть не накладати на них свій відбиток.

Відомо, що виключно важливого значення в дослідженні соціальних відносин набувають такі методи, які водночас використовуються як на теоретичному, так і емпіричному рівнях пізнання. Це, насамперед, такі методи як аналіз і синтез, абстрагування і конкретизація, індукція і дедукція та інші. Відповідно до основ гносеології, вони знаходяться у відношенні контрарних протилежностей. А якщо це так, то ми вважаємо за доцільне фіксувати їх протилежність у формі не зв'язки «і», а дефіса «-». Саме таке уточнення найбільш адекватно відображає сутнісну сторону досліджуваного об'єкта, а саме, через єдність протилежних його сторін.

Все більш широкого застосування в соціальному пізнанні набуває формалізація, суть якої полягає у виокремленні форми як особливого предмету дослідження, незалежно від її змісту. Соціальні явища спочатку зіставляють одне з іншим, виявляючи при цьому характерологічні зв'язки, які в свою чергу утворюють форму, що потім і розглядується як самостійне досліджуване явище [122, с. 167-179].

Неможливо обійти увагою структурні методи пізнання, які завжди приваблюють дослідників суспільства внаслідок певної легкості і простоти їх використання та особливо через їх високу ефективність в процесі аналізу суспільних відносин. Адже дослідник завжди елементарно може знайти такі

соціальні стосунки, в яких та або інша сукупність явищ може бути презентована як специфічна система. Але використання структурного методу в соціальному пізнанні є ефективним і корисним лише тоді, коли його не абсолютизують, оскільки надання останньому статусу виняткового методу призводить до спрощення об'єкта соціального пізнання.

Слід зазначити, що розвиток сучасного соціального пізнання неподільно пов'язаний з використанням теорії інформації, теорії ймовірності і математичної статистики, математичної логіки, загальної теорії систем, теорії управління тощо. І це зрозуміло, оскільки без використання методів кібернетики, семіотики, математики та ін. принципово неможливий розвиток сучасного соціального пізнання. Скажімо, як ми можемо сьогодні уявити соціальне пізнання без використання формалізації, системно-структурного аналізу, знаків і значення, різноманітних автоматизованих систем збору, переробки й аналізу інформації тощо.

Але наскільки б не були корисні ці науки, методи, теорії і засоби, їх не слід абсолютизувати. Так як і зловживати модними іноземними термінами, які надмірно ускладнюють схеми, формули, поняття і нічого суттєвого не дають для поглибленого дослідження українських соціально-просторових реалій, унікальних явищ і процесів. Наше суспільство є набагато складнішим і багатшим того типу закономірностей, які можуть бути досліджені модними методами, виношеними в череві зовсім інших соціальних культур.

Тож, як ніколи до цих пір, філософія суспільного розвитку, українська зокрема, є конче необхідною при вивченні суспільних явищ в якості онтології, методології, гносеології, футурології, аксіології, праксеології, етики теоретичних основ світогляду тощо.

Отже, проаналізувавши деякі особливості філософії соціального пізнання взагалі й діалектику його емпіричного і теоретичного рівнів, можна дійти таких цілком обґрунтованих висновків.

По-перше, основне завдання соціальної філософії і соціології нашого часу полягає у розробці цілісної і різнобічної методології, спрямованої на

адекватне відображення соціальної дійсності з метою розробки належних засобів, методів і способів ефективного управління соціальними системами.

По-друге, це, конче складне завдання можливо максимально плідно здійснити, якщо збагачувати сучасну теорію пізнання логічними основами побудови і дослідження структури окремих сфер наукового знання на основі суспільно-історичної практики, що перебуває у невпинному розвитку.

По-третє, результати конкретних соціологічних досліджень можуть вважатися достовірними й такими, що адекватно відображають дійсну картину досліджуваних явищ, лише за умови, коли вони ґрунтуються на базових положеннях соціальної філософії. Їх же внесок у соціальне пізнання може бути плідним лише у тому разі, коли обрана методологія дослідження не суперечить загальним гносеологічним закономірностям і не порушує процесів природного функціонування об'єкта пізнання.

6.5. Нові підходи до удосконалення соціального пізнання

Ускладнення й динамізм сучасного суспільного життя настійно вимагає випереджувальної зміни методології соціального пізнання, яка повинна бути зорієнтована на його подальше удосконалення й пов'язана як із сьогоденними загальними й частковими змінами, так і з майбутніми змінами об'єктивної дійсності. В цьому плані перш за все звертає на себе увагу подальше загострення основних глобальних проблем сучасності, серед яких проблеми війни та миру, екології, демографії, пошуку надійних джерел енергії, охорони здоров'я тощо. Не можна не помічати також і чинників посилення екстремізму і проявів націоналізму, агресивного фундаменталізму, тенденцій до уніфікації культур, яка збіднює культурне розмаїття людства.

У зв'язку з цим все більш спостерігається поширення спроб використання системного підходу до розуміння у цілому динаміки процесів суспільного розвитку. Поряд з формаційним підходом до розгляду функціонування й розвитку суспільства все більш помітно й широко почали

застосовуватися методи математичного моделювання, цивілізаційний підхід, концепція світо-системного аналізу Іммануїла Валлерстайна.

ЮНЕСКО розробила і наполегливо пропагує концепцію сталого розвитку. Сам термін «сталий розвиток» був уведений у науковий обіг і повсякденне вживання Міжнародною комісією з навколишнього середовища і розвитку в 1987 році у наступному трактуванні: «Сталий розвиток – це такий розвиток, який задовольняє потребам теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби». Проте на тлі світової кризи, яка уразила багато країн, необхідно напевне більше уваги приділити розробці концепції антикризового сталого розвитку. Першу, екологічну складову концепції сталого розвитку можна забезпечити тільки через людину, за допомогою людини і для людини. З нею певною мірою корелює досить цікава концепція екоантропоцентризму, яку запропонували С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов та В. В. Гайворонська [47]. Вона, по суті, переводить будь-які моноцентрично спрямовані концепції у площину поліцентричності, що більш повно відповідає реальності.

Що ж стосується другої, соціальної складової концепції сталого розвитку, то її можна забезпечити на шляху гармонізації і гуманізації соціального управління, запобігання конфліктам та іншим руйнівним суспільним стосункам, уникнення їх, а у разі виникнення – переведення їх у конструктивну площину.

З приводу третьої, визначальної складової концепції сталого розвитку (економічної), також потрібна гармонізація сфер виробництва і споживання в життєдіяльності людей, дотримання принципів коеволюції суспільства і природи. На наш погляд, також цілком логічно вписується в таку цілісну у своїй системній єдності постановку проблеми сталого розвитку і згадувана вище концепція екоантропоцентризму.

В цілому в гносеології, науці, культурі разом з таким концептом, як «наукова картина світу», все більше уваги почав привертати до себе концепт «образ світу», хоча такий підхід має глибоке коріння. Досить пригадати

уявлення Р. Декарта про світ як годинниковий механізм. В даний час пошуки нового образу світу стають не лише актуальними, але й інтенсивнішими. Зв'язано це з багатьма причинами, але більш за все – з необхідністю створити цілісне уявлення про світ, а разом з тим усвідомити його системні характеристики, які вислизають з-під уваги науки як «анатомічного» інструменту пізнання.

Разом з цим лавиноподібний характер зростання знань про всесвіт, суспільство і людину, динамізм світу, що змінюється, і уявлень про нього примушують шукати засоби ущільнення і утримання цих знань та уявлень. До їх числа відносяться образи, які до того було легко видозмінювати услід за зміною світу. І хоча категорії пізнання, формули, графіки тощо як результати і засоби наукового пізнання не втрачають і не можуть втратити свого значення, проте людство все більше і більше звертає увагу на образи. Як зазначає В. С. Стьопін, «сутність світу не стільки фіксується в поняттях, де вона відокремлена від явищ, скільки виражається в образах, коли через індивідуальність і ситуаційність явищ просвічується невіддільна від них сутність» [154, с. 12]. В рамках нового образу світу, що формується, вимальовувалися наступні його характерні риси.

Розширюється визнання значення і ролі у розвитку світу, поряд і разом зі строго детермінованими закономірними процесами також і наявності стихійних процесів, які не розділені між собою непрохідною прірвою, а взаємодіють один з одним. Останніми роками в соціальній філософії все більш рельєфно позначена проблема, що полягає в тому, що люди, наділені свободою і волею, вносять до суспільства і навколишнього середовища не лише порядок, але й певний безлад, і ця остання обставина має не менше місце в житті суспільства, ніж цілеспрямована конструктивна діяльність людей. Вона, не дивлячись на те, що носить цілеспрямований характер, разом з тим є джерелом непередбачених побічних результатів, значення яких може визначитися по закінченні тривалого періоду часу.

І. Кант з цього приводу цілком слушно писав, що окремі люди і навіть

цілі народи мало думають про те, що коли вони, кожен згідно зі своїм розумінням і часто на шкоду іншим, переслідують свої власні цілі, то вони непомітно для самих себе йдуть до невідомої їм мети природи як за дороговказною ниткою і сприяють досягненню цієї мети, якою, навіть якщо б вона стала їм відома, вони б мало цікавилися [2]. Це є ще одним доказом наявності тісного зв'язку між доцільністю і стихійністю.

Разом з цим виникла і розповсюджується перш за все в синергетиці інша точка зору, згідно з якою стихійність розуміється як така сфера, де саме й розгортаються процеси самоорганізації. Що спонукає нас думати, що стихійність несе в собі і позитивний потенціал. Синергетика стверджує, що в точках біфуркації (тобто у нестійких станах) нові флуктуації (незначні зміни) можуть призвести до значних змін і новоутворень. Проте, коли і де саме вони виявляться, важко, а то й неможливо передбачити. Подібно до того, як ми не зможемо визначити, в якому місці і коли зламається палиця, яку ми згинаємо.

Тому необхідно бути уважним і навіть пильним відносно поведінки нестійких систем та їх можливих змін і бути готовим використовувати позитивні результати або блокувати негативні. Разом з тим це схоже на соціальне управління, в якому незначні за силою сигнали призводять до великих змін у керованій системі. Особливо це стосується соціальних систем, де зачіпаються інтереси і доля кожної людини, особливо у наш непростий час, коли значно зросли складність і масштаби людської діяльності та міра взаємодії людей. Якщо звернутися до гідравліки, то ці процеси нагадують, як ламінарна (спокійна прямолінійна) течія за певних обставин перетворюється на турбулентну (бурхливу, завихрену), що загрожує непередбаченими ситуаціями. Звідси перед соціальним управлінням виникає важливе і вкрай відповідальне завдання – з'ясування того, якою має бути оптимальна і гранична соціальна напруженість. Таким чином, наведені аналогії переконують нас в тому, що новий образ світу відмічений печаткою істотної невизначеності.

Як одна з особливостей нової методології соціального пізнання, що

формується, полягає у тому, що пропонується відмовитися від лінійного мислення, пов'язаного з логікою всеосяжної причинно-наслідкової послідовності, і перейти до нелінійного мислення, яке розглядає світ як постійний процес самоорганізації, не заданий тільки законами. Це спонукало наукову думку схилитися до усвідомлення ірраціонального як необхідного і такого, що доповнює раціональне.

Відбувається також перегляд універсальності принципу розвитку. Все більше і більше приділяється уваги цикловим формам руху як постійної складової всесвіту. В зв'язку з цим особливу увагу привертають до себе так звані універсальні сталі мікросвіту такі, як баріонний заряд, константа електромагнітної взаємодії та інші, без яких, як вважається, принципово неможливе існування нашого світу. Їх же усталеність розглядається як один з аргументів на користь визнання існування абсолютних істин.

З наявністю природних циклів тісно пов'язані уявлення про хвильові процеси в органічному світі, у тому числі і в суспільному житті. Ці підходи до пояснення універсуму носять плідний характер, оскільки дозволяють розширити можливості людини передбачати майбутнє.

Найважливішим фрагментом нової методології, що складається, є усвідомлення обмеженості можливостей техногенної цивілізації, перегляд у зв'язку з цим фундаментальних культурних цінностей, перш за все змісту і сенсу свободи, що дозволяє бачити в ній не панування людини над природою, а затвердження партнерських стосунків між людиною і природою, формування на цій основі стратегії солідарної відповідальності і особистого та суспільного самообмеження.

Змінюється, хоча і повільно, але постійно, стиль мислення людей, характер їх спілкування. Все більшого визнання отримує пошук єдності, гармонії між протилежностями, а не акцентування уваги на боротьбі між ними; допущення відносності логоцентризму, сприйняття сенсів не як що протистоять один одному, а взаємодоповнюючих. Все більше прихильників набуває стратегія ненасильницької комунікації. У цьому плані більше

цінується діалог, ніж синтез, як такий, що дозволяє не втратити особливості, сприяє досягненню взаєморозуміння між партнерами по діалогу. Особливо це стає важливим сьогодні, в умовах діалогу, що посилюється, між культурами Заходу і Сходу.

Значного прискорення і ускладнення набуває суспільний розвиток, інколи до такого ступеня, що майбутнє почало відриватися від минулого, стався розпад тоталітарних режимів як інструментів прискорення, тим самим показавши негативізм пріоритету загального над індивідуальним, що привело до визнання важливості плюральності як умови суспільної єдності; виникла ситуація невизначеності, коли неясно, якому чиннику суспільного розвитку необхідно віддати перевагу; не зникла загроза перетворення демократії в автократію, що спонукає вносити відповідні зміни до соціального пізнання.

До особливостей, що вимагають зміни соціального пізнання, слід віднести також відставання процесу вдосконалення соціального управління від наростаючих вимог суспільного життя, свідомством чого є виникнення, особливо, в політичній публіцистиці та й у науковій літературі терміну «некерованість». Разом з тим, як відзначає Богдан Будзан в своїй книзі «Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи», керованість разом зі спостережністю і цілісністю мають бути найважливішими властивостями об'єкту управління, слабкість яких обумовлює криза українського управління [38, с. 154-155].

На жаль, ще й до сьогоднішнього часу не знайдено ідеалу соціального управління. Як справедливо пише С. Б. Кримський, «до третього тисячоліття своєї історії людство випробувало в принципі більшість можливих ідей, проектів, утопій досягнення соціального щастя і переконалося у їх слабкій реалізованості» [91, с. 183]. Перш за все це викликано тим, що не виконуються чітко основні функції соціального управління, пов'язані з необхідністю зростання цілісності і адаптації суспільства до зовнішнього середовища. Розуміючи під цілісністю сукупність таких властивостей суспільства, як інтегративність, самодостатність, автономність, слід

вказати, що історично значення таких якостей зростає. Ще Демокрит відзначав, що тільки при однодумності можуть бути здійснювані великі справи і далі стверджує, що «добре кероване місто є найбільший оплот, в нім все полягає і, доки він зберігається, все ціле, а загине він, з ним разом і все загине» [12, с. 108].

В наші дні перед лицем глобальних проблем людства особливо зростає необхідність інтегративності суспільства, суспільної солідарності. Що стосується самодостатності й автономності, то це добре видно на прикладі економіки. Ті країни, які зуміли створити автономну економіку навіть в умовах зростаючої загальної економічної взаємозалежності, забезпечують належний рівень життя своїм співгромадянам. В зв'язку з цим великого значення набувають такі характеристики суспільства, як стабільність та стійкість, що дозволяє йому дійсно залишатися суспільством, а його членам жити в соціальному полі упевненості і передбачуваності. Звідси як одне з найважливіших завдань соціального управління виступає завдання із забезпечення оптимального функціонування і розвитку як самого суспільства, так і системи управління ним.

Проте не меншого значення набуває й необхідність зростання його адаптивної здібності, здатності само змінюватися. Як відомо, згідно з однією із версій, людський рід виник і зберігся завдяки тому, що йому була і залишається притаманною здатність наслідувати всім видам тварин, і вся еволюція тваринного світу свідчить, що виживає далеко не сильний, але гнучкіший. Проте в даному контексті мова йде про адаптації не у вузькому сенсі простого пристосування до середовища, а ширше, в плані поєднання адаптивної активності (пристосування суспільства до середовища) і адаптуючої активності (перетворення середовища). Враховуючи, що остання у наш час набула величезних розмірів, коли техносфера на декілька порядків зростає швидше, ніж біосфера, виникає завдання пошуку їх оптимального поєднання. У зв'язку з цим велике значення має також така характеристика суспільства, як мінливість, що дозволяє суспільству змінюватися залежно від

зовнішніх і внутрішніх умов. Тому завдання соціального управління із забезпечення розвитку суспільства завжди буде актуальним. Це найбільш завдання уявляється найбільш відповідальним, оскільки розвиток – це незворотна, спрямована, закономірна зміна суспільства. Отже, воно вимагає знання суспільних законів і розуміння того, що можна внести до суспільного зв'язку необґрунтовані зміни, які, будучи незворотними, можуть завдати істотного і непоправного збитку суспільному розвитку.

Звертаючись в цілому до проблеми цілісності і адаптивної здатності суспільства, треба підкреслити, що вони водночас виступають як дві сторони суспільного життя, які є взаємоположними та взаємовиключними, а їхня взаємодія може бути оптимальною за тієї умови, коли проєктовані зміни назріли, і їх впровадження здійснюється поступово, дозволяючи цілісності набувати нового якісного стану.

Все ці перераховані та деякі інші обставини настійно вимагають внесення змін, які знаходять віддзеркалення у методології соціального пізнання. Найбільш характерними з них виступають такі.

По-перше, відбувається всебічне зближення природних і гуманітарних наук, спостерігається взаємне їх збагачення, причому не лише результатами досліджень, але і досягненнями використовуваних методологій.

По-друге, у соціальному пізнанні все більшого застосування отримують поза раціональні, позанаукові методи використання соціально-гуманітарних експертиз і діагностики, ситуативних досліджень, ролевих та імітаційних ігор, так званих рейсових технологій і т.п.

По-третє спостерігається все більш тісна взаємодія пояснювального та інтерпретаційного підходів у вивченні соціальних явищ, для розуміння яких прийнятнішим є не однозначне, а варіативне знання.

По-четверте, має місце все ширше використання в соціальному пізнанні постнекласичних ідей синергетики і посилення застосування статистично-імовірнісних методів, властивих для вивчення хаотичних, випадкових явищ, що дійсно мають місце в соціальній дійсності.

По-п'яте, наголошується, що останнім часом в науковій літературі формується нове розуміння еволюціонізму, вказівка на те, що він носить універсальний характер, викликаючи появу абсолютно нових пізнавальних завдань і дозволяючи отримувати більш повну каретну світу соціального.

По-шосте, у соціальному пізнанні все більш і більш спостерігається поворот до яснішого усвідомлення важливості суб'єктивного чинника, до всебічного вивчення самої людини, до розуміння того, що самопізнання має бути складовою частиною соціального пізнання, оскільки при такій вимозі можна зменшити спотворюючий вплив суб'єктивних впливів на об'єктивність соціальних досліджень. На наш погляд, потрібна посилена і поглиблена методологія самопізнання і особистої самоврядності.

По-сьоме, відбувається також переосмислення у пізнанні структури і характеру регулятивів суспільного життя, все більшого значення серед них, разом з традиціями, набувають інновації, у зв'язку з якими соціальне життя набуває напруженого динамізму. У зв'язку з цим виникає, зокрема, пізнавальна проблема визначення меж дії регулятивних механізмів на людину і на суспільство, наполегливо виникає завдання попереднього, пробного, щадного їх випробування.

По-восьме, все більш помітно торує собі дорогу коеволюційна стратегія пізнання, що демонструє цілісну концепцію життєдіяльності людини у її єдності й гармонії з природою на основі принципу «Не нашкодь», спрямована не на протиборотство матеріалістичних та ідеалістичних філософсько-світоглядних установок, а на розкриття таємниці поєднання матерії і свідомості.

На наш погляд, слід всемірно підтримувати тенденцію на активніше використання у соціальному пізнанні практики, у всьому різноманітті її функцій, особливо досвіду соціальної творчості. У цьому плані великі можливості, не оцінені повною мірою до цих пір, розкриває соціальне управління, бо управління може виступати одночасно і як метод вивчення дійсності. Пов'язано це перш за все з такою специфічною стороною управління, як зворотний зв'язок, без якого воно як таке фактично відсутнє. Як відомо, управлінням є замкнутий контур, що складається з керівної і керованої систем, об'єднаних прямим і зворотним зв'язками. Система, що управляє, виробляє мету управління, обирає шляхи і засоби її досягнення і за допомогою прямого зв'язку доводить відповідні команди до виконавських органів керованої системи, яка за допомогою зворотного зв'язку інформує суб'єкт управління про те, як поводить об'єкт управління, які намітилися або сталися відхилення результату управління від мети. Таким чином, механізм управління є джерелом нових знань про об'єкт управління,

інструментом їх отримання, критерієм правильності мислення, способом пошуку нових методів останнього.

Управління також тісно пов'язане і з таким поширеним методом наукових досліджень, як експеримент, оскільки за його допомогою в контрольованих і керованих умовах досліджуються явища дійсності. Частенько само управління відіграє роль експерименту, оскільки, вирішуючи нестандартні управлінські завдання, потрібно міняти умови протікання того або іншого процесу з метою забезпечення потрібної чи бажаної поведінки об'єкту управління або його стану. А це фактично збігається з технологією проведення експерименту. Тому вивчення підсумків і характеру управління має велику пізнавальну цінність.

Велике значення у соціальному пізнанні має прогностичне мислення, оскільки воно виступає не лише як стимул пізнання, але і як елемент пізнання, що дозволяє формулювати гіпотези дослідження – найбільш важливі стартові й евристичні підстави, визначальну якість і ефективність майбутніх досліджень. У розробці гіпотез разом із знанням законів чільне місце посідає інтуїція як безпосереднє збагнення істини, проте, найменш вивчений метод дослідження. Разом з тим інтуїцію необхідно не лише вивчати, але й оволодівати нею, чому треба навчатися, тренуватися.

Визначальне місце в концептуально-методологічному вдосконаленні соціального пізнання повинна посідати філософія. Перефразовуючи відоме твердження М Фуко, можна сказати, що філософія – це основна практика пізнання. Думається, що актуальним до цих пір є твердження Р. Декарта стосовно того, що «філософія, оскільки вона поширюється на все доступне для людського пізнання, одна тільки відрізняє нас від дикунів і варварів, і що кожен народ є тим більше цивілізований і освічений, чим краще в нім філософствують, тому немає для держави більшого блага, як мати дійсних філософів» [60, с. 302]. Додамо, що саме вони не тільки здійснюють пізнання світу, в тому числі й суспільства, а й прагнуть зробити результати пізнавальної діяльності надбанням суспільної свідомості.

7. ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ДЕРЖАВИ, ВЛАДИ І ПОЛІТИКИ

Соціальне пізнання у процесі свого здійснення неминуче стикається з необхідністю дослідження сутності й ролі таких специфічно соціальних феноменів, як суспільство, держава, влада і політика. Поняття, що позначають відповідні феномени, уявляються зрозумілими кожному і наче б то зовсім не вимагають якогось додаткового, тим більш спеціального філософського аналізу. Між тим ці феномени є надзвичайно важливими атрибутами соціуму та визначальними умовами самого його існування, умовами забезпечення його багатогранних форм його буття і буття людини в ньому. Крім того, ці феномени здатні істотним чином впливати на процеси соціального пізнання, особливо на оприлюднення та інтерпретацію його результатів.

Суспільство як важлива форма людського буття виступає не тільки його основною передумовою, а й потужною системою його організації, яка діє завдяки вмонтованим в неї спеціальним механізмам, що забезпечують самоорганізацію суспільства, його саморозвиток і самоуправління. Одними із цих механізмів і є мораль, звичаї й система життєвих цінностей, влада, держава й політика. Однак для того, щоб виявити характер їхнього впливу на пізнання соціальних об'єктів і явищ, необхідно спочатку розглянути сутність самих цих механізмів та особливості їх функціонування в соціумі та їх роль у забезпеченні його розвитку.

Сутність, зміст і призначення цих механізмів й характер дії зумовлені тим, що індивідуальні життєві цілі, прагнення та інтереси різних людей не лише істотно відрізняються, але й можуть бути суперечливими і навіть діаметрально протилежними. Забезпечення ж нормального функціонування і розвитку соціуму вимагає певного їх узгодження, яке й здійснюється за допомогою цих механізмів. Однак це загальне положення вимагає певної конкретизації при аналізі тієї чи іншої історичної епохи, того чи іншого явища, діяльності тієї чи іншої особистості. Адже вказане узгодження може відбуватися конвенціонально, за загальною згодою учасників процесу чи навіть

всіх членів соціуму, як це робилося в первісних демократіях або робиться н референдумах в сучасних умовах. В той же час узгодження може відбуватися і під примусом. Для цього й існують держава і влада, система права, відповідна політика та її інститути.

Крім того, дослідження сутності й ролі держави, влади і політики як механізмів узгодження різнопланових цілей та інтересів індивідів, розмаїття їх потреб, бажань і прагнень стикається ще й зі спробами приховувати свої дійсні наміри, маскуючи їх під відповідність суспільним інтересам. Все це вимагає спеціальних форм реалізації вказаними механізмами своїх функцій. Найпоширенішими з цих форм є міжособистісні відносини, їх регулювання та управління спільною діяльністю людей. Однак можливість успішного їх використання вимагає, щоб соціуму була притаманна властивість керованості як умови його буття й щоб ця властивість еволюціонувала разом з розвитком самого соціуму у відповідності з логікою його розвитку.

Тому не можна не погодитися з думкою, яку висловлює О. М. Козлова стосовно того, що «імовірно, логіку зміни керованості соціального (не тільки на рівні окремої людини, але на всіх рівнях соціальної спільноти) можна представити таким чином: від розвитку урегульованості як здатності все більш тонко адекватно реагувати на регулюючий вплив, здійснюваний зовнішніми діями (минуле соціального життя) – до розвитку здатності первісного управління або організаційно-прагматичного впливу на оточення (сьогодення) – і далі, в умовах глобалізації матеріальних можливостей людини, до формування здатності комплексного самоуправління, яке долає стратегічну соціальну некерованість» [78, с. 130-131].

Як у минулому, так і сьогодні подолати цю некерованість (до розвитку справжньої самоорганізації та самоуправління) можна тільки за допомогою держави з її владними повноваженнями і правовою системою. Мораль, звичаї і традиції, освіта і культура, притаманна соціуму система життєвий цінностей безумовно, дещо сприяють певному згладжуванню суперечностей між індивідуальним і соціальним, які й породжують некерованість, однак поки

що їх роль лишається істотно обмеженою за своїми можливостями. Тому необхідно більш детально розглянути такі атрибутивні елементи соціуму, якими виступають держава, влада і політика.

7.1. Держава, влада і політика як сутнісні атрибути соціуму

Будь-який соціум не може існувати без певних атрибутів, які б могли забезпечувати його життєдіяльність і підтримувати систему взаємовідносин як між індивідами, так і між різними соціальними угрупованнями. Такими атрибутами і виступають держава і влада, які завдяки формуванню певної політичної системи та її реалізації й забезпечують виконання цих важливих завдань. І. Тукаленко спеціально вказує, що «людина в системі соціальних зв'язків перебуває в складній мережі відносин влади, що конституують її як суб'єкта соціальної взаємодії в різних статусно-рольових позиціях. Індивід, всотуючи попередній генераційний досвід і засвоюючи моральні максими, стає компетентним учасником багатьох видів взаємодії: батьків – дітей, вихователів – вихованців, лікарів – пацієнтів, вчителів – учнів, чоловіків – жінок, контактів однолітків тощо» [165, с. 104-105].

Вважаємо за необхідне підкреслити, що ця компетентність стає для людини результатом своєрідного стихійного соціального пізнання і прийняття цієї взаємодії. Дійсно, її участь у системі вказаних та інших зв'язків людина частіш за все або не помічає, або сприймає як даність, і тому вона не вдається до якоїсь рефлексії з цього приводу. На цьому рівні мають місце відносини типу «людина – людина», регулювання яких здійснюється здебільшого звичаями і традиціями.

Істотний внесок у пізнання й розуміння сутності понять держави, влади і політики як сутнісних атрибутів соціуму здійснив Г. Гегель. На його глибоке переконання, важливими умовами ефективності їх функціонування виступають мораль і свобода. Свобода особистості у нього реалізується через право приватної власності й пов'язаних з нею норм правових відносин.

Основні положення його філософії права містять поняття договору, злочину та покарання. Громадянське суспільство являє собою сукупність економічних відносин, зумовлених потребами людей, які задовольняються в процесі їх спільної діяльності та наступного обміну її результатами. Найважливішим моментом при цьому, на переконання філософа, має виступати принцип еквівалентного обміну результатами праці. Слід підкреслити, що Г. Гегель був впевнений, що забезпечення прав особистості, сім'ї та громадянського суспільства здійснюється лише у державі, яка виступає їхнім гарантом.

У своїй роботі «Філософія права» Гегель чітко і послідовно здійснює структурний аналіз розумної правової держави і державності в окремому соціумі. По суті, він став першим теоретиком у сфері дослідження правової держави. Філософ стверджував, що жодна держава не може бути створена штучно, оскільки її формування здійснюється самою історією. До речі, така думка підтверджується загибеллю багатьох могутніх колись імперій, які й були створені штучно шляхом завоювання чужих територій. До того ж, саме Гегель свого часу висловив досить цікаву з позицій соціального пізнання думку стосовно того, що кожен народ має таку державу, на яку він заслуговує. В ній, до речі, зовсім відсутня будь-яка суперечність, оскільки історія держави невід'ємна від історії відповідного народу.

Влада ж як спеціально створений інститут цілеспрямованого впливу на людину переводить взаємодію з нею у площину «людина – інститут», де вона вже не може бути непомітною, оскільки влада діє демонстративно, нагадуючи кожному про свої повноваження, які люди знають і розуміють. Вони ж тією чи іншою мірою брали участь у її формуванні і сподіваються ці повноваження вона використовуватиме для їх блага та в їх інтересах. Однак і влада не є ідеальною, і в суспільстві зустрічаються індивіди з девіантною чи асоціальною поведінкою, й тому владі доводиться вдаватися до застосування примусу і насильницьких методів впливу на своїх громадян.

З цього приводу В. М. Князев зазначає, що «влада – це єдність волі і власності. З точки зору політичної соціології влада – це суспільне вольове

відношення до когось або до чогось як до об'єкту власності, тобто володіння, розпорядження, використання. З суб'єктивного боку влада є здатність до здійснення своєї волі, її втілення в життя. З об'єктивного – це оволодіння будь-чим з метою підкорення своїй волі. Основа влади як дії – примус». При цьому він підкреслює, що «від влади слід відрізнити авторитет. Це – влада без примусу. Єдиний примус, який він допускає, це самопідкорення волі авторитету. Отже, авторитет перетворюється на власне владу, якщо застосовує певні методи примусу. Чим більше примусу, тим більше влади і тим менше авторитету. І навпаки, чим менше примусу, тим менше влади і більше авторитету. Винятки складають авторитарно-тоталітарні режими, при яких страх перед владою перетворюється на певну ментальну рису й навіть суспільну цінність. Тоді авторитет і влада можуть співпадати. Чим більше примусу, а, отже, страху, тим більше авторитету. Бояться – отже поважають» [77, с. 24]. Хоча з останньою думкою важко погодитися.

Пізнання сутності і змісту понять держави, влади і політики є одним з важливих завдань соціальної філософії та її гносеологічної складової. Однак це пізнання не є простим процесом. Справа тут навіть не в тій значній складності і суперечливості самих феноменів, які позначаються відповідними термінами, але й у тій обставині, що у більшості випадків влада зовсім не зацікавлена у можливості її пізнання, оскільки його результатом цілком може виявитися, що вона далеко не належним чином виконує свої функції й діє не в інтересах соціуму, а виключно у своїх власних інтересах. Тому влада може й чинити перешкоди процесам її дослідження в системі соціального пізнання.

Якщо держава виступає формою організації соціуму, то влада – одним з основних механізмів забезпечення його нормального функціонування і розвитку. В ідеалі влада повинна була б бути засобом узгодження цілей, потреб, інтересів і прагнень різних індивідів і соціальних груп. Однак таке узгодження практично неможливе як через істотну їх відмінність і навіть протилежність, так і через дефіцит ресурсів, яких не може вистачати для всіх. Через це час від часу відкриті чи латентні суперечності переростають в

реальні конфлікти, що загрожують самій владі тих, хто її правдами чи неправдами свого часу захопив. Тому влада, перш за все, для свого власного захисту, але під приводом захисту громадського порядку, часто використовує методи примусу і навіть насильства.

Не випадково І. Тукаленко вважає, що «влада і насильство – ці дві категорії політичної науки настільки тісно пов'язані між собою, що провести між ними чітку демаркаційну лінію завдання не з простих». Дослідниця має на увазі те, що «державна монополія на застосування сили, як відомо, визначає особливий статус політичної влади як такої, що домінує над іншими видами і гілками влади». Авторка при цьому підкреслює, що завдяки цьому «держава стає центром дозування насильства (сили). А суспільні настрої толерування чи нетолерування цих доз є барометром прийняття умов владарювання» [165, с. 104-105].

Сама ж влада реалізує свої цілі й наміри за допомогою відповідної політики, яка являє собою складну і досить розгалужену систему принципів і положень, що застосовуються державою і владою у найрізноманітніших сферах суспільного життя. Їх практичне застосування в економіці, науці, культурі, освіті, у сфері соціальних відносин тощо утворює своєрідний кластер внутрішньої політики. Водночас застосування прийнятих положень і принципів державною владою у сфері міжнародних відносин (політичних, економічних, культурних, військових тощо) утворює кластер зовнішньої політики. При цьому часто справжні наміри можуть бути прихованими за словесними деклараціями і демонстрацією миролюбства і співпраці.

Як пише один з найстаріших українських політологів Ф. М. Рудич, «політика – це сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у використанні інститутів публічної влади задля реалізації своїх соціально значущих інтересів потреб». Разом з тим, вчений підкреслює, що «політика – це обмежене застосування влади» [143, с. 6]. Однак хоча політика звичайно і визначається владними структурами, вона істотною мірою може залежати і від настроїв, прагнень та інтересів мас. Тому одним з її завдань постає таке

здійснення впливу на ці маси, завдяки якому владні структури отримують можливість маніпулювати людьми і соціальними групами.

Крім того, на політиці й на її практичному здійсненні позначаються ментальні особливості народу, культурно-історичні традиції, географічні та природно-кліматичні умови і зовнішнє оточення країни. Так, А. О. Сошніков, визначає сучасне становище України як «геополітичне перехрестя» і вважає, що вона – «дуже несталий простір, де постійно виникають зіткнення протилежних енергій взаємовиключних інтересів». При цьому він спеціально підкреслює, що «цивілізації завжди знаходилися в стадії активного чи пасивного протистояння. Історія людства – це, як правило, процес цивілізаційних конфліктів, які набуваючи тих чи інших форм, тривають досить довго, на різних етапах то спалахуючи, то затухаючи, то відступаючи, то наступаючи» [153, с. 32].

Не менші ускладнення для нормального функціонування й розвитку суспільства, а отже і для забезпечення бажаного характеру індивідуального і суспільного буття людини створюють також конфлікти, які породжуються суперечностями між індивідуальними і суспільними інтересами людей, між інтересами і прагненнями різних соціальних груп. Саме для подолання цих суперечностей, які істотно порушують керованість процесів функціонування суспільства і потрібні держава, влада і управління.

Однак організація і практична реалізація державою функції управління суспільними процесами на всіх рівнях не повинна ігнорувати і тих загальних всезакономірностей самоорганізації, саморозвитку і самоуправління, які притаманні будь-яким складним системам, в тому числі і соціальним. А для належного їх урахування саме й необхідне соціальне пізнання, результати якого у вигляді певним чином узагальненої і структурованої інформації мають слугувати належною підставою для прийняття адекватних ситуації управлінських рішень носіями влади.

У зв'язку з цим В. Г. Афанасьєв цілком слушно вказує, що «самокерована система, в тому числі й система соціальна, функціонує на

основі закону необхідного розмаїття, який встановлює пропорції між розмаїттям зовнішні збурень та розмаїттям внутрішнього стану системи, інакше говорячи – між інформацією ззовні та внутрішнім власним запасом інформації [17, с. 116]. Однак, на жаль, досить часто влада, особливо в особі вищих її представників, отримує не достатньо достовірну інформацію, яка відображає об'єктивну картину, а таку, яка є приємною і прийнятною для цих представників влади, яка свідчить про її «мудрість» і «безпомилковість» їхніх управлінських рішень і практичних дій. Тому управління суспільством буде тим ефективнішим, чим більш правдивою інформацією керуватимуться представники влади, приймаючи рішення на підставі пізнання дійсного стану соціуму і характеру його функціонування.

Виступаючи сутнісними атрибутами суспільства, влада і держава, як переконливо свідчить історичний досвід, виникають на етапі структурування суспільства, і їх роль тільки посилюється з його розвитком, з ускладненням цілей і завдань, які ставить перед собою суспільство і які воно може успішно реалізувати тільки за допомогою організуючої ролі держави та її владних і виконавчих інституцій. Тому ми беремо на себе сміливість стверджувати, що марксистська ідея про поступове відмирання держави з просуванням до ідеального суспільства (яким вважалося комуністичне суспільство) хибна у самій своїй онтологічній сутності.

Таким чином, влада, яку здійснюють держава та різні її інститути, відіграє вирішальну роль у забезпеченні бажаного характеру функціонування суспільства, насамперед у політичній і правовій сферах. Також за допомогою правових інструментів вона може і зобов'язана впливати на економічну сферу з тим, щоб бізнес належним чином виконував свою соціальну функцію заради гармонізації суспільних відносин. Сама ж соціальна сфера, а також духовно-культурне життя також мають бути полем активної діяльності державної влади, місцевого самоврядування та інших владних інституцій. Однак їх діяльність також має ґрунтуватися на глибокому знанні й розумінні суспільних закономірностей, як є результатами соціального пізнання.

7.2. Роль держави, влади і політики у соціальному пізнанні

Проблеми взаємовідносин держави, влади і політики, з одного боку, і соціального пізнання, – з іншого, є досить цікавими для дослідника, оскільки вони виявляються не просто суперечливими, а й багатоманітними. Адже сама влада, якою б вона не була, зацікавлена у знанні й розумінні об'єктивних законів суспільного розвитку хоча б для того, щоб успішно здійснювати свої функції і повноваження й діяти так, щоб забезпечити якщо й не повну підтримку населення, то принаймні відсутність у нього прагнення змінити цю владу. І з цих же міркувань влада і держава не зацікавлені у тому, щоб результати соціального пізнання ставали надбанням самого народу, бо він тоді чітко бачитиме й розумітиме хиби і помилки влади і можливі відверті зловживання нею з боку її представників.

Суперечності, які завжди існують між народом, державою і владою в особі її посадовців, звичайно є такими глибокими, що їх важко подолати. Для успішного їх подолання необхідно користуватися результатами соціального пізнання. Однак часто держава і влада спеціально ускладнюють умови та можливості для його здійснення. Перш за все це робиться для того, щоб зберегти якомога довше своє перебування у владі й користуватися у своїх інтересах тими можливостями, які вона відкриває. Цікаво, що ці прагнення позначаються навіть на історичних дослідженнях та інтерпретації минулого.

Тому влада прагне створювати такі умови для суспільного пізнання, за яких його результати всіляко сприятимуть її збереженню. Дійсно, як цілком справедливо пишуть В. А. Смолій та Ю. А. Левенець у передмові до політичної історії України, «влада незмінно черпає легітимність в історії, яку сама й сакралізує». З цією метою влада створює і всіляко підтримує певні ідеологічні засади свого панування, в тому числі й у поглядах на історичний процес. У зв'язку з цим академіки Смолій та Левенець підкреслюють, що «за природою своєї темпоральної конструкції всі ідеології взагалі не здатні обійтися без власних інтерпретацій минулого» [166, с. 11].

На це спрямована не тільки ідеологія, а й політика у тих її проявах, які стосуються впливу на населення – в освіті, культурі, пропаганді й засобах масової інформації. Цей вплив може бути досить істотним і відповідним чином позначатися у прямому тиску на тих вчених, філософів, соціологів і політологів, які займаються соціальним пізнанням на професійному рівні. Тому В. А. Смолій та Ю. А. Левенець зазначають, що «трагедія починається тоді, коли влада насаджує суспільству свою ідеологію як безальтернативне й «науково обґрунтоване» знання. Ми такого зазнали у своєму житті: в другій половині ХХ ст. – втрата позицій політичної історії, а потім її криза, яку вона подолає вже в рамках «нової політичної історії». Багато в чому це спричинене саме упередженістю, партійністю і тим самим поза науковістю державної й національної історії» [там само].

Складна і суперечлива система відносин між державою, владою та тією політикою, яку вони формують і прагнуть практично здійснювати, з одного боку і людиною як одним з найважливіших об'єктів цієї політики, з іншого боку, яскраво проявляється і у сфері соціального пізнання. Дійсно, з одного боку, держава і влада зацікавлені у пізнанні закономірностей соціального буття не тільки для того, щоб ефективно зберігати владу, вирішувати свої завдання й досягати своїх цілей. Вони зацікавлені і в певному рівні (досить обмеженому) соціального пізнання індивідами. Однак при цьому індивідам, які не належать до владних структур, примусово «нав'язується» такий зміст і такі результати пізнання, які необхідні тільки для бажаного саме для владних структур характеру виконання цими індивідами та різними їх угрупованнями певної множини суспільних функцій і обов'язків.

Відомий російський фахівець у сфері соціальної філософії і філософії культури В. М. Межуєв впевнений у тому, що «будь-яка система відносин, яка отримує безособову форму об'єктивованих економічних, політичних або ідеологічних інституцій, виключає із себе діалог. Людина постає в них як об'єкт управління та маніпулювання з боку різних владних структур, але не як суб'єкт, що самостійно мислить». Вчений спеціально підкреслює при

цьому ту обставину, що «навіть набуваючи глобального характеру, така система визнає за краще розв'язувати свої проблеми за допомогою не діалогу між її агентами, а шляхом їх прямого підпорядкування командам та розпорядженням, що надходять згори» [101, с. 96].

Дослідник сутності і природи номенклатури, яка, на його переконання, саме і була правлячим і панівним експлуаторським класом в колишньому Радянському Союзі, М. С. Восленський вказує, що «людське суспільство – складний соціальний механізм. Якщо навіть у примітивному «суспільстві» мурах або бджіл за уявним хаосом ховається усталена структура, то тим більше це стосується спільноти людей. Людина – настільки високо розвинена істота, що вона виявилася у змозі поступово змінювати структуру свого суспільства, що, напевне, відсутнє у тварин. Очевидно, цей новий чинник пов'язаний з тим, чим головним чином відрізняється людина від інших живих істот: з її інтелектом і трудовою діяльністю». Саме завдяки цьому, на переконання вченого, «перед людським суспільством стали відкриватися нові можливості і виникли нові необхідності як у матеріальній, так і в духовній сфері. Це, у свою чергу, не тільки дозволяло, а й примушувало змінювати суспільні структури, пристосовуючи їх до нових умов» [45, с. 589].

Державна ж влада спрямована на те, щоб ці структури зберігалися недоторканими, оскільки вони забезпечують носіям цієї влади можливість зберігати своє положення і користуватися ним. Тому влада формує політику таким чином, щоб демонструвати більшості населення свою турботу про нього і створювати у нього враження, що сама держава існує для народу і виражає саме його інтереси і прагнення. Так, до речі, було і в Радянському Союзі, де компартійна номенклатура одночасно створила і потужну систему ідеологічного впливу на народні маси, і ще більш потужну систему карних органів, які здійснювали тиск аж до фізичного знищення включно тих, хто не піддавався ідеологічному впливу і прагнув хоча б пізнати суспільну сутність того політичного устрою, що існував, і причини економічної неспроможності влади дійсно забезпечити належний рівень добробуту і громадянських

свобод широким верствам населення.

Однак влада та її представники добре розуміють необхідність того, щоб суспільство та його основні структурні і функціональні підсистеми належним чином виконували свою роль, щоб економіка працювала, люди мали роботу і можливість заробляти гроші для того, щоб утримувати сім'ю й задовольняти свої матеріальні й духовні потреби. Тому їй необхідний певний мінімум суспільствознавчих знань. Самі ж ці представники, як правило, не мають ні часу, ні можливості, ні бажання отримувати їх за допомогою соціального пізнання. Тому вони сприяють здійсненню відповідних наукових досліджень з тим, щоб за їх результатами отримувати від фахівців готові знання.

Крім того, постійне ускладнення цілей, змісту і характеру суспільного життя вимагає від системи освіти відповідного підвищення освітньо-кваліфікаційного і загальнокультурного рівня підготовки фахівців. Тому влада змушена розвивати систему освіти, формувати і здійснювати якусь більш чи менш послідовну освітню політику. Суспільні ж потреби вимагають від фахівців наявності не тільки належної професійної, а й соціальної компетентності. А це, у свою чергу, вимагає викладання студентам циклу соціально-гуманітарних дисциплін. Для його здійснення необхідна певним чином упорядкована система знань зі своїм понятійно-категоріальним і науково-довідковим апаратом. Розробка ж і успішне застосування цього апарату в навчально-виховному процесі зі всією необхідністю вимагає проведення досліджень, спрямованих на соціальне пізнання.

Влада, користуючись цією нагодою, ще й хотіла б, щоб при цьому на студентську молодь ефективно здійснювався педагогічний та ідеологічний вплив, за допомогою якого з неї б формувалися прихильники цієї влади та уявлення про її справедливість і прагнення служити виключно народові й суспільству, турбуватися про щастя і добробут людей. Адже саме з таких людей влада отримує можливість рекрутингу нових представників – фахівців та управлінців різного рівня.

Однак, переслідуючи й свої егоїстичні цілі самозбереження, держава і

влада при цьому цілком свідомо обмежують як проблематику соціальних досліджень, так і зміст, обсяг і характер оприлюднення їх результатів. Можна згадати у зв'язку з цим хоча б практику існування в колишньому Радянському Союзі спеціальних закритих фондів, які містили переклади творів західних філософів, соціологів і політологів, чий ідеї і слушні висновки суперечили чи навіть в окремих моментах не повною мірою відповідали постулатам ідеології правлячої комуністичної партії.

Таким чином, роль держави, влади і політики у соціальному пізнанні завжди була і є досить суперечливою. Розуміючи значення його результатів для забезпечення успішності своєї практичної діяльності, вони сприяли цьому пізнанню, однак обмежували його певними рамками у тих випадках, коли виникала певна потенційна загроза, що за результатами цього пізнання в суспільстві можуть виникнути сумніви стосовно правильності державної політики і дійсних цілей представників влади.

7.3. Вплив соціального пізнання на трансформацію влади і політики

Процеси постійного розвитку соціуму, спочатку в науково-технічній та виробничій сфері, потім, оскільки нові техніка й технології вимагають вищої кваліфікації персоналу, а підвищення рівня освіченості й культури населення призводять до поступового самоусвідомлення кожною людиною унікальності своєї особистості, а відтак і свого місця, призначення й ролі у соціумі. Це самоусвідомлення помітно сприяє підвищенню її громадянської активності, енергійному відстоюванню своїх прав і свобод. І коли така особистість діє разом з іншими активними громадянами, виникає у них потреба у ще більш глибокому соціальному пізнанні.

Результати цього пізнання у переважній більшості випадків призводять до бачення численних вад, то й відвертих зловживань владою з боку тих, кому люди її довірили. Громадянська активність найбільш освіченої частини, інтелектуальної еліти суспільства, насамперед її критичне ставлення до влади

викликає подвійну дію. З одного боку, ця критика правильно сприймається владою, представники якої відчують реальну загрозу її втрати і тому в тих чи інших питаннях йде назустріч вимогам людей. Це один шлях поступової трансформації влади та її політики, еволюційний і зовні начебто пасивний, однак його реалізація істотно залежить саме від рівня активності виступів населення і серйозності його вимог.

З іншого боку, зростання організованості населення або тих чи інших його соціальних груп може призводити до кардинальних дій революційного характеру, спрямованих на рішучу заміну влади. Всі ці процеси фактично виступають проявами синергетичних принципів, згідно з якими реалізуються самоорганізація, саморозвиток і самоуправління соціальних систем (рис. 30).

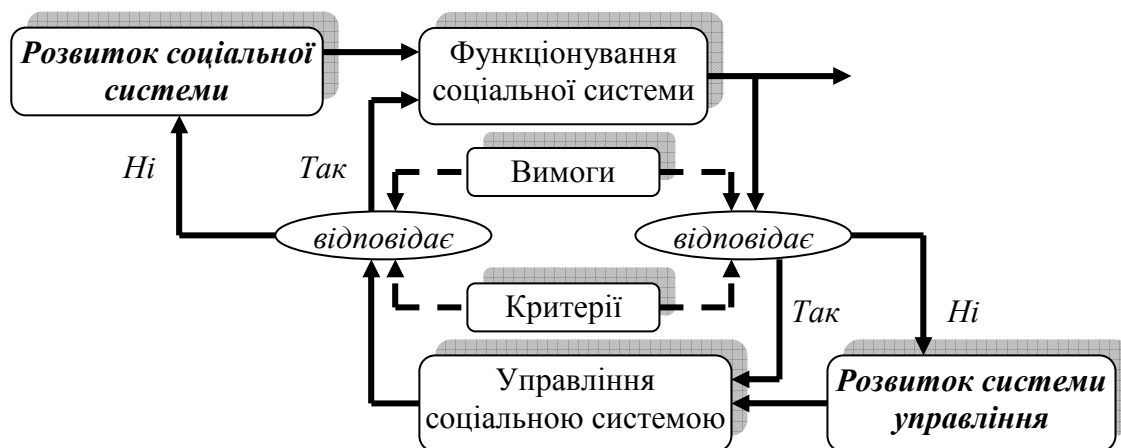

Рис. 30. Діалектика взаємодії між об'єктом і суб'єктом управління

Аналіз наведеної схеми дозволяє виявити діалектику взаємовідносин керівної і керованої структур. Керівна структура, позначена на цій схемі як система управління, включає всю сукупність владних інституцій, які забезпечують необхідний характер функціонування керованої структури, позначеної тут як соціальна система. У звичному розумінні вона виступає об'єктом управління, а його суб'єктом є керівна система. Однак в процесі розвитку соціальної системи, в тому числі й за рахунок соціального пізнання, може складатися ситуація, коли управління нею вже не відповідає її новому стану чи структурі та встановленим вимогам і критеріям бажаного режиму її

функціонування.

В такому разі ці невідповідності породжують сплески активності в соціальній системі, які, в тому числі й завдяки соціальному пізнанню суті цих невідповідностей, і призводять до усвідомлення того, що управління вже не відповідає вказаним вимогам і критеріям. А це усвідомлення стає одним із джерел і спонукальним мотивом зміни системи управління та її подальшого розвитку. Іншими словами, сама соціальна система в цій ситуації виконує функцію суб'єкта управління, а керівна система, змушена міняти свою структуру, характер і принципи формування і реалізації управлінських впливів, опиняється в ролі об'єкта управління. Таким чином, в соціальному управлінні можливі ситуації, коли його суб'єкт і об'єкт немов би міняються своїми місцями і функціями, що приводить до трансформації влади.

Така трансформація є неминучою, оскільки, по-перше, її необхідність випливає з об'єктивних закономірностей самоорганізації і саморозвитку такої складної системи, як соціум. По-друге, в результаті пізнання лідерами мас хибності політики і практичних дій влади вдається підняти ці маси на активний спротив цій політиці та її практичній реалізації. По-третє, однією з об'єктивних суперечностей, внутрішньо іманентних будь-якому суспільству, виступає характер взаємодії і взаємовпливу самого суспільства як об'єкта управління, з одного боку, владних та управлінських структур як суб'єкта управління, – з іншого боку. Практичне ж здійснення управління являє собою реалізацію певної усередненої й узагальненої волі членів соціуму, оскільки їх індивідуальні і групові інтереси й прагнення істотно розрізняються, а часто і взагалі є прямо протилежними. Це особливо чітко проявляється в процесі аналізу практичної діяльності урядів, що здійснюють управління функціонуванням найбільш великих соціальних систем – держав [87].

Сучасний французький філософ Мішель Гуріна справедливо зазначає у зв'язку з цим, що «уряд – це особливий орган в державі, і через це має свою приватну волю, відмінну від загальної волі. Більш того, глава уряду – це індивід, і йому як такому притаманна приватна воля. Існує, таким чином,

суперечність між загальною волею суверенного народу і приватною волею уряду та його глави». І на підтвердження цієї своєї тези автор наводить слова Ж.-Ж. Руссо про те, що «дійсно, якщо і можливо, що воля окремої людини у певному пункті узгоджується з загальною волею, то вже аж ніяк неможливо, щоб ця згода була тривалою і постійною».

Слова про уряд тут слід інтерпретувати з обов'язковим урахуванням політичних реалій Франції. Взагалі ж вони є справедливими для всіх інститутів виконавчої влади. Тому уявляється досить симптоматичним зауваження автора відносно того, що «у уряду неминуче виникає схильність до «виродження», оскільки уряд як орган і його глава як індивід неминуче мають власну політичну волю – волю утриматися при владі. Ця воля неминуче повинна протиставляти їх суверенному народові. З цієї другої точки зору уряд, хоча він в принципі є законним, неминуче прагне до узурпації влади і до беззаконня» [55, с. 475-476]. Більш того, на глибоке переконання Бертрана Рассела, серед множини прагнень людини найсильнішим є прагнення до влади і слави.

Таким чином, уявляється цілком природним вважати (і це підтверджує як повсякденне, так і теоретичне соціальне пізнання), що суперечності між волею й інтересами суверенного народу, суспільства, з одного боку, і владою, – з іншого, є об'єктивними і неминучими, оскільки самі поняття «народ» і «суспільство» значною мірою є категоріями теоретичними, і навіть якщо вважати народом всю сукупність якоїсь конкретної спільноти (країни, національності тощо), то завжди можна виявити наявність та існування величезної множини суперечностей між народом та його окремими (а точніше, кожним!) представниками [87].

Ці суперечності виступають не тільки однією з причин і передумов, а й основним джерелом розвитку й удосконалення суспільства, його різних соціальних груп, а також суспільних відносин між елементами його структури. Існування цих суперечностей та трансформація форми їх прояву (оскільки остаточне їх подолання неможливе в принципі) істотно змінює

звичну структуру відносин, в тому числі відносин між суб'єктами і об'єктами управління, змушуючи розглядати її не як суб'єкт-об'єктну, а як суб'єкт-суб'єктну. Виявлення ж суперечностей та їх характерних особливостей в умовах кожної конкретної ситуації і розкриття їх сутності й характеру постає надзвичайно важливим завданням соціального пізнання.

Результати соціального пізнання, навіть стихійного та повсякденного, можуть використовувати і використовуються у своїх інтересах різні соціальні групи, інколи навіть не рахуючись із загальносуспільними інтересами. Прикладами можуть слугувати як дії бізнесових кіл (закриття підприємств, локауту тощо), так і страйки й інші прояви активності робочих рухів, інколи навіть у загальнонаціональному масштабі, коли економіка зазнає істотних збитків, населення – значних незручностей, в тому числі й матеріальної шкоди. Нам вважається набагато більш ефективною система, що склалася в Австрії, де соціальна злагода досягається легше, тому що вона є основною метою суспільних відносин. До речі, прагнення до соціальної злагоди є одним з положень багатьох соціал-демократичних партій.

Що ж до комунізму, то, як пише Ж. Дерріда, «він відрізняється від інших робочих рухів в основному своїм *інтернаціональним* характером. До нього жоден політичний рух в історії людства не поставав як *геополітика*, і він відкрив, таким чином, простір, в якому ми тепер живемо і який сьогодні сягає своїх меж, меж землі та меж політики» [62, с. 88-89].

7.4. Особливості соціального пізнання у постіндустріальному світі

Межа тисячоліть стала не тільки цікавим суто хронологічним феноменом, вона ознаменувала початок нової, постіндустріальної епохи в історії людської цивілізації. Її супроводжують такі кардинальні зміни у всіх сферах суспільного життя, під впливом яких світ стає все більш динамічним, процеси його еволюції – непередбачуваними і хаотичними, а його структурованість – важко зрозумілою. У ньому постійно виникають нові,

раніше незнайомі нам ситуації соціальної поведінки і спілкування людей та соціальних груп. Ми переживаємо грандіозну соціальну революцію, що набуває глобального характеру, неухильно веде до заперечення як традиційних структур і механізмів соціальних трансформацій, так і системи цінностей, сформованих свого часу промисловою революцією. Тоді машинне виробництво зумовило формування цивілізації нового типу, відомої у світовій філософській та соціологічній літературі як *індустріальне суспільство*. Його особливостями стало те, як зазначає відомий фахівець у галузі соціології та соціальної філософії В. С. Бакіров, що «особисті відносини перетворилися на знеособлені соціально-функціональні зв'язки. «Корпоративна» людина перетворилася на відносно вільну від соціальної групи особу. Набули небаченого поширення стандартизація і масифікація стилів життя і стилів мислення. Матеріальні цінності запанували над духовними. Встановився пріоритет об'єктивного над суб'єктивним, безособових соціальних структур над живою людською діяльністю» [24, с. 19].

Характерним сенсом індустріальної цивілізації виступає те, що вона підпорядкувала все суспільне життя принципам функціонування гігантського механізму. Хоча Л. Мемфорд відносив виникнення соціальної Мегамашини вже до часів древніх цивілізацій, однак саме в індустріальну епоху цей спосіб організації людського життя набув своєї логічної завершеності і поширився на всі сфери суспільного буття.

Як писав з цього приводу К. Ясперс, «бюрократія Єгипту, Римської імперії – лише підступи до сучасної держави з її розгалуженим чиновницьким апаратом. Все, що задумане для здійснення якої-небудь діяльності, має бути побудоване за зразком машини, тобто йому повинні бути притаманні точність, визначеність дій, воно має бути пов'язаним зовнішніми правилами. Найбільшу дію надає найбільша і розроблена з найбільшою досконалістю машина.

Наслідки цієї машинізації виникають з абсолютної переваги механічної

визначеності, обчислюваності й надійності. Все, пов'язане з душевними переживаннями та вірою, допускається лише за умови, що воно корисне для мети, поставленої перед машиною. Людина сама стає одним з видів сировини, що підлягає цілеспрямованій обробці» [186, с. 144].

Характерно, що природа, як і суспільство, виступають у світоглядних структурах індустріалізму у вигляді своєрідного об'єкта впорядкування й організації, перетворення й подальшого вдосконалення. Принцип панування над природою тут невід'ємний від принципу панування над суспільством, над соціальними обставинами і процесами, від прагнення раціоналізувати суспільне життя, побудувати його «згідно з наукою», відповідно до спеціально розроблених соціальних проектів і креслень. Це відразу ж закладає небезпеку конфлікту в системі «людина-суспільство-природа», який ускладнюється ще й розвитком технічної озброєності людей, так званої техносфери. Тим більш, що вона починає виходити з підпорядкування людині й функціонувати за своїми власними закономірностями, наносячи непоправної шкоди природі..

В умовах індустріального суспільства людська праця і саме людське життя потрапляють у подвійну залежність – від техніки і від бюрократичної організації. Її наслідком ставало те, що людина сама перетворювалася немовби на складову частину машини, на одну з її деталей. Романо Гвардіні в роботі під характерною назвою «Кінець Нового часу» переконливо показав, що прихід індустріального суспільства перервав процес становлення і розвитку індивідуально-особової суб'єктивності, що виник у Новий час. Вирвавшись з корпоративних пут Середньовіччя, людина стала було знаходити соціальну автономію, що мовою філософії виражалось в теорії суб'єкта пізнання, мовою політики – в ідеї громадянських свобод, буденною мовою – в уявленнях про те, що кожен людський індивідуум може і повинен розвинути і проявити себе у своєму єдиному, лише йому належному житті [48, с. 144].

Однак в процесі подальшого розвитку індустріальної цивілізації

поступово відбувалася трансформація людської суб'єктності на якусь «квазі-суб'єктність», людина перетворювалася на функціональний придатак техніки. на деталь соціальної машини. Вона вже не спрямовувала свій розум і волю на те, щоб жити самобутнім життям, самостійно визначати її вищі сенси і цілі. Більш того, як вважає М. Вебер, людина починає сприймати і предмети ужитку, і форми життя такими, якими їх нав'язують йому раціональне планування і раціональна організація індустріального суспільства, і робить це вона з упевненістю у їх розумності [43, с. 545]. Свобода зовнішнього і внутрішнього волевиявлення вже не являє для людини серйозної цінності, цілком природним стає її прагнення «вмонтовуватися» в організацію, що склалася, підкорятися її програмам і алгоритмам, «тікати від свободи».

Індустріальна цивілізація неминуче породжує трагедійну соціокультурну форму особистого буття людини. В принципі, «індустріальна» людина здатна до особистої поведінки, до автономної соціально-етичної життєдіяльності. Але, як цілком справедливо зазначає В. С. Бакіров, «ця потенційна внутрішня здатність не реалізовується в машиноподібних соціальних системах, що вимагають від людини підпорядкування, виконання заздалегідь встановлених правил, безлічі команд, бездоганного дотримання численних вказівок, що обступають її з моменту народження і до самої смерті. Тут виявляється онтологічна особливість цивілізації індустріалізму: підпорядкованість діяльності структурам. На методологічному рівні соціального пізнання ця особливість виявляє себе в пануванні натуралізму, у «безсуб'єктивному» підході до соціальної реальності, в уподібненні соціальних процесів процесам природи (пригадаємо хоча б «паралелограм сил» Ф. Енгельса)» [24, с. 20].

Вчений підкреслює, що «соціальне пізнання епохи індустріалізму так чи інакше виключає зі свого методологічного арсеналу принцип індивідуальної суб'єктивності, індивідуальної людської незамінності. Духовні процеси при такому погляді на суспільство або взагалі елімінуються,

або ж розглядаються утилітарно-прагматично – як інструмент організації якихось інших, більш важливих і значущих для суспільства процесів – економічних, політичних тощо» [24, с. 20-21].

Внаслідок цього складається цікава з гносеологічних позицій ситуація. Як пише В. Г. Федотова, індустріальна цивілізація як форма бурхливої соціальної експансії в природне середовище і природні процеси примушує природознавство відмовитися від натуралістичної парадигми і освоювати культуроцентристську програму, тобто досліджувати природу в контексті культури, втілених в ній людських установок, устремлінь і цінностей з урахуванням соціокультурного характеру всіх суб'єкт-об'єктних відносин [168]. Соціальне ж пізнання, навпаки, затверджується в класичних постулатах і аж до останнього часу зберігає натуралістичний принцип, афористично сформульований Е. Дюркгеймом: «Перше і основне правило полягає в тому, що соціальні факти потрібно розглядати як речі» [64, с. 421]. Парадигма соціального пізнання, породжена індустріальною цивілізацією для своїх власних практичних та ідеологічних потреб, – це погляд на соціальні процеси як такі, що функціонують без свідомої участі людини, за своїми законами.

Таким чином, в межах індустріальної цивілізації соціальне пізнання відбувається переважно за стандартами інженерного мислення. Іншими словами, суспільство вважається своєрідною велетенською машиною, в якій кожна людина – лише певна деталь. Тому й соціальне знання слід зводити до форми «проекту», «технології», «розрахункової документації» тощо. Однією з характерних інструментальних особливостей соціального пізнання стає при цьому «вимірювання», підпорядковане розв'язанню соціально-інженерних завдань. Як основна вимога до соціальної науки, висувається побажання тільки розробки конкретних практичних рекомендацій стосовно того, як зробити, як відремонтувати, переробити, запустити по-іншому соціальну машину чи окремі її вузли або як побудувати іншу, більш сучасну, більш ефективну соціальну машину. Як це не дивно, саме таке соціальне

замовлення не викликає сумнівів у багатьох представників соціальної науки. В. П. Тугаринов з цього приводу зазначає, що «науки про людину та її виховання (антропологія, психологія і педагогіка) повинні дати людству такі ж точні й надійні методи виправлення ієрархії людини, які дає, наприклад, механіка для усунення перебоїв у роботі машин. А поки що водій, який ремонтує мотор, для представників вказаних наук є недосяжним методологічним ідеалом» [164, с. 74].

В. С. Бакіров, чия робота була покладена в основу цього підрозділу, вказує, що «в останній третині ХХ століття індустріальна цивілізація, в основі культурного коду якої лежить принцип «науково обґрунтованої» організації природного і соціального середовища, підходить впритул до меж, за якими людське життя починає зазнавати страшених перевантажень і деформацій. Одночасно починається процес становлення нових форм суспільного життя, що так же радикально змінюють соціальне буття людини, як свого часу воно було перетворене в процесі переходу від традиційного суспільства до індустріального. **Постіндустріальна цивілізація** базується не на машинній, а на інформаційній технології. Вона, природно, не відмінняє машинної технології, але підпорядковує її технології отримання, переробки, зберігання, примноження, поширення інформації. Це змінює як виробничий базис суспільства, так і принципи його соціокультурного структурування. Жива праця не тільки починає переважати над оречовленою, але й зазнає глибоких якісних змін, все більше набуває рис «всезагальної наукової праці», «творчої праці» [24, с. 21]. Саме це і стає одним із джерел формування і поступового становлення інтелектуального суспільства, або суспільства знань, як однієї з визначальних атрибутивних рис постіндустріальної цивілізації.

З її становленням та інтенсивним розвитком пов'язане таке характерне явище, як перенесення провідної ролі у суспільному житті від матеріального виробництва до духовного. Оречовлена праця все більш поступає місце живій, яка, на думку деяких дослідників, вже перестає бути суто виробничою

працею, перетворюючись на принципово інший вид людської діяльності з її власною логікою. Це відбувається на тлі децентралізації власності як у традиційних, так і особливо в інноваційних секторах економіки. Зростає технологічний рівень виробництва та його усупільнення, що зумовлено зростанням організаційної і децентралізації й нової якості управління. Ці процеси супроводжуються трансформацією працівника-виконавця у працівника-творця, суб'єкта загальної праці, якщо продовжувати користуватися термінологією Маркса.

Якщо логіка розвитку індустріальної економіки поступово усуває розмаїття, уніфікує сфери і галузі виробництва, то логіка постіндустріальної економіки зумовлює зворотній його розвиток від стандартизації й уніфікації до широкого розмаїття не лише виробництва, а й усіх форм суспільного життя. Отже, відбуваються зміни самих принципів і способів включення людини у виробничі процеси й відносини, в структури суспільного життя взагалі. Водночас відбувається переосмислення життєвих цілей і цінностей, змісту і ролі взаємодії людей, їх спілкування. Для виявлення і розуміння цих тенденцій потрібні і нові підходи й методи, нова парадигма соціального пізнання.

Процеси всебічного розвитку і збагачення людського інтелекту, вияву та вивільнення творчої енергії людини, мобілізація її духовних і моральнісних сил на реалізацію особистісного потенціалу стають провідними мотивами у її діяльності й поведінці, у взаємовідносинах з іншими людьми. Вони утворюють нові фундаментальні умови виробництва і відтворення суспільної цілісності. Як зазначає В. С. Бакіров, «входження в постіндустріальну фазу цивілізаційного розвитку пов'язане з глибокою трансформацією соціальних форм індивідуального людського існування».

Вчений при цьому спеціально підкреслює, що «соціально-рольовий спосіб індивідуальної людської життєдіяльності, що підпорядковує особистість функціональним імперативам суспільних структур, поступово йде у минуле. З елемента, деталі, «гвинтика» соціальної машини,

деперсоналізованого агента соціально-інституційних дій людина перетворюється на реального суб'єкта свого життя. Відбувається перебудова механізмів соціокультурної ідентифікації особистості. Руйнуються традиційні соціально-групові структури, відбувається «відрив» від них індивідів, що супроводжується не лише зростанням відчуття особистої свободи, але й нерідко гострим психологічним дискомфортом, ностальгією по минулій «груповій приналежності», відчуттям самоти. Розпад характерних для індустріального суспільства систем зовнішніх детермінацій життєдіяльності особистості (технологічної, економічної, культурної, психологічної тощо) не просто послаблює її залежність від соціокультурного середовища. Він означає більше – виникнення зворотних ліній детермінації: залежність соціальних структур від стану духовного світу особистості, від процесів, що протікають в її свідомості і психіці, її духовного самопочуття, світовідчуження» [24, с. 22].

Зміна пріоритету соціальних структур над людською індивідуальною життєдіяльністю на зростання ролі особистості у забезпеченні їх нормального функціонування й розвитку знаменує трансформацію соціальної реальності, посилення її мінливості, яка ускладнює можливості однозначного моделювання і прогнозування провідних тенденцій її розвитку. Немовби передбачаючи цю тенденцію, М. Бердяєв писав, що «сьогодні світ прийшов до рідкого стану, в суспільствах немає твердих тіл, будь-яка органічна єдність порушена, і життя на цьому світі стає все більш і більш важким і незабезпеченим» [32, с. 229]. Багато її характеристик дозволяють зрозуміти модель І. Пригожина («порядок через флуктуацію») і включити до фундаментальної світоглядної картини соціального світу такі риси, як розупорядкованість, нестійкість, нерівноважність, спонтанність і т.п. [137, с. 20].

Водночас нова соціальна реальність породжує і нові механізми людської взаємодії і спілкування, принципово видозмінює характер взаємовідношення між особистістю й соціумом, викликає до життя не тільки

потребу в новій методології соціального пізнання, але й пошук нових способів інтерпретації його результатів та їх використання у практиці суспільного життя.

Тому уявляється цілком природним, як В. Г. Федотова підкреслює, що, «соціальне пізнання зазнало серйозних парадигмальних змін в рамках індустріальної епохи – пройшло шлях від класичних форм до некласичних, від натурцентристських дослідницьких програм до культур центристських» [168, с. 41]. Суперечність класики і некласики, натурцентризма і культурцентризма – пружина, що енергійно рухала розвиток методологічного знання в епоху пізнього індустріалізму. Але зараз ця пружина різко послабшала, оскільки нова соціальна реальність ставить під серйозний сумнів загальну основу і класики, і некласики – «природну установку». «Природна установка», згідно з феноменологічною соціологією, – наївна точка зору, яка приймає на віру самостійне існування зовнішнього соціального світу, зовнішньоположеного світу «загальних» значень, що обумовлюють соціальний порядок [116, с. 56-57].

Не можна не погодитися із твердженням В. С. Бакірова стосовно того, що «незважаючи на гострі конфронтації натуралізму і антинатуралізму, сцієнтизму та антисцієнтизму, суспільство розглядується ними гіперсоціально, як зовнішній простір людського життя, як «будинки людини», який може бути більш чи менш зручним, тісним або просторим, але все таки є зовнішнім її житлом. А якщо це так, то кінцеве завдання соціального пізнання – шукати, вимірювати, досліджувати зовнішні по відношенню до людини параметри соціального життя, розробляти «креслення» її будівництва або перебудови. Таке розуміння завдань соціального пізнання – частка загального «індустріального умонастрою», що розділяється і консерваторами, і демократами, і радикалами, і лібералами, і правими, і лівими» [24, с. 23].

Слід спеціально підкреслити, що в часи індустріальної цивілізації цілісність суспільства забезпечувався певним ціннісним консенсусом, який

міг вироблятися на рівні спеціалізованого духовного виробництва, структурованого складною системою взаємодіє соціально-класових, корпоративних, групових та індивідуальних інтересів. Для постіндустріальної ж цивілізації його цілісність, як стверджує І. Р. Пригожин, – це цілісність «дисипативних структур», цілісність самоорганізації. Вона багато в чому йде саме від індивідуальних проявів людської свідомості і поведінки і тому химерна, слабо передбачувана і слабо замкнута на стабільні інтереси соціальних груп і спільностей. У зв'язку з цим сьогодні істотно зростає інтерес у соціальному пізнанні не до соціально-масових явищ, а до явищ особистісно-індивідуальних, духовно-унікальних.

За В. С. Бакіровим, «фокус пізнання зміщується з соціальних структур і наводиться на людську індивідуальність, на суб'єктність соціальних спільнот, груп, але перш за все – на суб'єктність особистостей. Звичайно, сучасне суспільство, як і раніше, є соціоцентричним і прагне підпорядкувати життя людини функціональним імперативам позбавлених індивідуальності структур та інститутів. Але воно нестримно рухається до антропоцентричності, до стану, в якому соціальні процеси, структури суспільного життя виростають з самої людини і замикаються на ній, де весь соціальний *всесвіт обертається навколо людини*. Ідея такого антропоцентризму виражається у визнанні пріоритету інтересів, у визнанні свобод не нації, не держави, не групи, а суверенної людської особистості. Цей принцип зміг увійти до сучасного політичного, правового й етичного мислення тільки тому, що він відображає глибокі зміни в самій соціальній реальності» [там само].

Відомий сучасний французький філософ Ж.-Ф. Ліотар, один з яскравих представників філософії постмодернізму, аналізуючи умови пізнання, що змінилися, в найбільш розвинених країнах, сформулював робочу гіпотезу, згідно з якою статус знання змінюється у міру вступу суспільства у те, що відоме під назвою «постіндустріальна епоха», і у міру вступу культури в те, що відомо під назвою «епоха постмодерну» [194, с. 3]. Адже істотних змін

знає не лише соціальне, але й культурне середовище людської життєдіяльності. На місці монолітної, гомогенної в ціннісному відношенні культури виникає безліч співіснуючих і взаємодіючих між собою культурно-ціннісних світів. Їх взаємодія породжується глобалізацією всіх сфер суспільного життя і стає одним з її найбільш помітних проявів.

Процеси ж демасифікації інформаційного середовища та плюралізації ідеологічного життя репрезентують індивідові не одну чи декілька, а величезну безліч ціннісних систем. У новому соціумі, пише В. С. Біблер, виникає особлива культурна ситуація: у одному «просторі» свідомості «товпляться» різні духовно-культурні спектри. Східний спектр цінностей, західний спектр цінностей, середньовічний, християнський, новочасний, просвітницький і відродженський сенси буття співіснують у діалогічному спілкуванні людей, в повсякденній свідомості кожної сучасної людини [63, с. 7]. Культура епохи постмодерну не є запереченням якоїсь певної традиції на користь нової. Це заперечення традиції як такої взагалі, що робить, за словами В. С. Бакірова, безглуздими поняття «канон» і «ересь». Якщо модернізм, навіть самий авангардний, прагнув відтворити, відобразити реальність, оскільки був переконаний в тому, що вона існує зовні і окрім нього, то постмодернізм заперечує і цей сенс реальності, і спосіб її пізнання. За цим впливає цілком певна філософська позиція: світ – не щось єдине, але щось множинне, і завдання дослідника полягає в тому, щоб ідентифікувати якийсь один з рівноправних і рівноцінних його станів, свідомо знаючи, що ніяке поглиблення в нього не приведе до відкриття і обґрунтування загальної універсальної істини.

Таким чином, вже сам початок постіндустріальної епохи свідчить про те, що фактично сьогодні відбувається становлення нової соціальної реальності. Тому цілком природно, що ця обставина вимагає не просто уточнення чи доповнення часткових методологічних підходів, а рішучого перегляду загальної парадигми соціального пізнання. Іншими словами, сьогодні вкрай необхідним постає завдання з формування дослідницької

програми, яка б орієнтувала ученого у галузі соціально-гуманітарних наук на такі принципові моменти [24]:

по-перше, на перегляд фундаментальних теоретичних уявлень про людину як виключно продукт соціального середовища і прийнятих в ньому культурних моделей поведінки;

по-друге, на аналіз механізмів вільного ціннісного самовизначення індивіда як умови соціальної цілісності;

по-третьє, на визнання плюралізму культурних світів і подолання всіх форм локального культуроцентризму;

по-четверте, на дослідження проявів людської активності в полі дії загальнолюдських культурних імперативів;

по-п'яте, на вивчення антропогенних чинників організації соціальних процесів, конкретних форм і структур суспільного життя;

по-шосте, на проникнення в мікросвіт повсякденності та в механізми його взаємодії з соціально-груповими, соцієнтальними і мегасоціумними структурами суспільних стосунків;

по-сьоме, на гуманітарну експертизу економічних, соціально-політичних, соціально-правових та інших проектів і програм.

Отже, якщо соціальне пізнання *індустріальної епохи* спрямоване на те, щоб досліджувати параметри соціальної машини і сприяти її безперебійному функціонуванню, то його особливістю у *постіндустріальному світі* стає чітка спрямованість на побудову складної й суперечливої картини соціального світу, на дослідження сутності та змісту функціонування соціуму як результату спільної діяльності людей та надзвичайно складної системи їх взаємовідносин.

Як підкреслює В. С. Бакіров, «вже в період пізнього індустріалізму приходять усвідомлення того, що цю машину можна використовувати в різних режимах, залежно від того, яким цілям її функціонування віддавати перевагу. Основним завданням пізнання залишається розробка технології діяльності, сукупності конкретних прийомів, методів зміни раціонально

організованої соціальної реальності. Чи збережеться це завдання в постіндустріальному суспільстві, яке, як ми намагалися показати вище, втрачає будь-яку схожість з механізмом, що підлягає раціональному впорядкуванню? Людина – і це цілком очевидно – не відмовиться від спроб впливати на перебіг соціальних процесів, спираючись на результати соціального пізнання».

Але, на переконання вченого, «це пізнання, для того, щоб відігравати конструктивну роль у постіндустріальному світі, повинне відмовитися від інженерного, технократичного пафосу і віддати перевагу герменевтичним інтенціям, пильно вглядітися в незвідані глибини людської духовності, що самовизначається. У суспільстві, члени якого «відриваються» від соціальних груп, «атомізуються» і опиняються в різних «життєвих світах», головним механізмом підтримки соціальної цілісності виступають не раціональний розподіл праці, а спілкування, комунікація, взаєморозуміння» [24, с. 25].

Сьогодні у самому підході до розуміння герменевтики серед філософів існують певні відмінності. Так, М. Хайдеггер розглядає її як засіб розуміння буття, а згодом разом з неокантіанцем Е. Кассілером та Л. Вітгенштейном і М. Шелером доходить висновку про особливу роль мови в культурі. Але ж мова є не тільки засобом спілкування і взаєморозуміння між людьми, а й потужним засобом пізнання, в тому числі й пізнання соціальних об'єктів, процесів і явищ. У свою чергу, Х.-Г. Гадамер пішов далі Хайдеггера, надавши герменевтиці більш широкого значення, ніж просто метода пізнання буття. Для Гадамера предметом філософії взагалі у її герменевтичній версії фактично виступає не тільки інтерпретація в розумінні явищ, а вся людська культура, налагодження комунікативних зв'язків між людьми.

Окрім герменевтики, особливого значення в постнекласичній соціальній науці набуває *біографічний метод*, відомий ще з початку минулого століття, але проте надзвичайно рідко вживаний сьогодні, наприклад, в соціології. Біографічний метод, побудований на вивченні щоденників, особистого листування, автобіографій, мемуарів, сповідей, на

інтимних інтерв'ю, служить глибшому з'ясуванню і осмисленню суб'єктивних сенсів, мотивів, інтенцій, прагнень та ціннісних підстав людської поведінки. Спроби формалізувати подібну інформацію за допомогою контент-аналізу поки що особливих успіхів не принесли. Зате, як цілком слушно вважає Джанфранко Морра (Morra Gianfranco), процедури герменевтики дозволяють перетворити біографічний метод на найважливіший засіб реконструкції і аналізу духовних станів сучасного суспільства [195, с. 16-20].

Ті кардинальні зміни, яких зазнає суспільство, вимагають нової якості й нових підходів до соціального пізнання й нової методології, перш за все, його виходу за звичні межі. Так, В. Тарасенко, підкреслюючи значення наукового інтелекту в соціології, розуміє під ним «функціональне поєднання розуму, здорового глузду, уявлення й інтуїції, яке забезпечує у єдності рефлексії та саморефлексії виробництво соціологічних ідей, побудову картини соціального світу, розуміння цього світу і самої себе» [160, с. 217]. Постійне ускладнення самого постіндустріального світу й процесів, що відбуваються в ньому, висувають і нові вимоги до його пізнання, і ставлять перед дослідниками нові проблеми, і часто ми часто навіть не знаємо, як підійти до їх розв'язання.

Сьогодні в соціальному пізнанні виключно важливу роль відіграють його особистісний вимір, цілі, інтереси і прагнення людей та їх діяльність, адже саме люди у всій своїй сукупності та взаємовідносинах і утворюють соціум. В той же час їх активність, яка раніше в соціальному пізнанні ігнорувалася, визначає складну й суперечливу сукупність процесів функціонування і розвитку соціуму.

З позицій нової стратегії пізнання активність суб'єкта – не перешкода для виміру соціальної реальності, а, навпаки, його найважливіша передумова. Як пише В. Б. Моїн, «основний аргумент на користь тієї чи іншої методики – зовсім не кількісні показники стійкості, а уявлення самого дослідника про природу соціальної реальності, вимірюваної за допомогою цієї методики. Це

суто особовий процес, при якому цілком відкидається сцієнтистський камуфляж «об'єктивності». Дослідникові надається повна свобода, він вільний вибрати будь-яку методика, навіть саму ненадійну з погляду традиційних показників точності, стійкості, валідності. Основний прийом при виборі методики – не порівняльний аналіз показників надійності, а уявний експеримент, припущення про можливі способи інтерпретації вихідних даних або їх соціальної та соціально-психологічної обумовленості; експлікація теоретичних і буденних уявлень дослідника, що обґрунтовують включення вихідних даних в той чи інший інтерпретаційний контекст» [108, с. 116].

Застосування при дослідженні соціальних процесів і явищ «гнучких» методів зближує наукове соціальне пізнання з різними позанауковими його формами. Сьогодні зустрічаються випадки, коли праці письменників, критиків, публіцистів, журналістів, художників, кінематографістів тощо точніше і глибше розкривають сутність того, що відбувається навколо нас і з нами самими в сучасному складному соціальному світі. Досить згадати хоча б творчість Ліни Костенко, Оксани Забужко, Віктора Ковтуна та інших. Таким чином, сьогодні постає складна методологічна проблема співвідношення «жорстких» і «гнучких» методів, наукових і позанаукових підходів, використання для соціального пізнання таких засобів, як математичне моделювання, соціально-гуманітарні експертизи і діагностика, ситуативні аналізи, ролеві та імітаційні ігри, інші нетрадиційні методи.

8. СОЦІАЛЬНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ І ПЕРЕДБАЧЕННЯ

Людей завжди цікавило й цікавить сьогодні, що ж принесе їм майбутнє як безпосередній завтрашній день, так віддалені перспективи цивілізаційного розвитку. Тому вони зверталися до різних пророків, віщунів, провісників, чаклунів тощо. Свої сміливі бажання і мрії вони втілювали у легенди, казки та міфи і пов'язували майбутнє з можливістю здійснення цих мрій. Так народжувалися уяви про можливість літати в повітрі за допомогою крил, як у Ікара з Дедалом, або, що ближче до реальності, килима-самольота, про чоботи-скороходи, про можливість бачити й розмовляти на відстані тощо. Такі й подібні їм казки та легенди відображали, за великим рахунком, не лише мрії, а й певні соціальні потреби, можливо, ще навіть не до кінця й усвідомлені людьми і суспільством.

Ці легенди, казки та міфи не тільки склали потужний шар культури, а й стали важливим надбанням соціуму, так би мовити, своєрідною програмою його дій з розвитку можливостей людини, або певним прогнозом напрямів науково-технічного прогресу. Дійсно, без таких мрій і легенд важко уявити собі створення літаків і автомобілів, телефону, радіо і телебачення, а сьогодні ще й Інтернету. Вони не тільки істотно розширили можливості людини та соціуму, а й кардинально змінили характер людської цивілізації. Цікаво, що задоволення одних потреб завдяки досягненням науково-технічного прогресу породжує інші, ще більш складні й масштабні, які активно стимулюють подальший розвиток пізнавальної і прагматично-конструктивної діяльності людей, сукупність якої отримала назву науково-технічної революції (НТР).

Але з позицій соціального пізнання оцінки її ролі далеко не однозначні. Це пов'язано з тим, що, як пишуть В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський та М. І. Михальченко, «могутній поштовх розвитку цивілізації, який стимулювала НТР, одночасно виявив і нову низку глобальних суперечностей, які створили у світі енергетичну кризу, спричинили демографічний вибух, екологічну і ядерну загрозу. Пошук розв'язання суперечностей, породжених

НТР, став лейтмотивом наукових роздумів мислячої еліти Планети». Відомі фахівці з соціальної філософії, автори зазначають, що «А. Сахаров, зокрема, ініціює заборону зброї масового знищення як такої, Компонер та А. Печчеї формулюють нові цілі для людства, А. Швейцер прогнозує повернення до етики фундаментальних цінностей, ряд вчених обґрунтовують варіанти відвернення екологічної катастрофи» [8, с. 202].

Тут можна було б згадати і М. М. Моїсеєва, і представників Римського клубу, які використовують результати соціального пізнання, в тому числі й досягнення природничих дисциплін та наукового прогнозування для того, щоб довести до урядів, неурядових організацій і впливових громадських і політичних діячів та широкої громадськості серйозну тривогу, пов'язану з реальністю глобальної екологічної катастрофи, яка загрожує самому існуванню людини як біологічного виду.

Велика група авторитетних вчених – представників гуманітарних наук, філософів і діячів культури звернулися до людства з вагомим, глибоко аргументованим закликом, в якому рішуче заперечується тоталітаризм і проголошується неприйняття насильницького шляху розвитку людської цивілізації. Вони закликають повернутися до системи загальнолюдських цінностей і пріоритетів та до утвердження на цій основі нового мислення і нового світового порядку. Необхідність нового мислення свого часу визнав М. С. Горбачов, ці ж ідеї висловлюють у своїх фундаментальних працях Банхоффер, Маркузе, К. Поппер, Дж. Оруелл, Ю. Хабермас, М. Хайдеггер, К. Ясперс та інші філософи, соціологи і політологи.

М. М. Моїсеєв чітко висловився про два можливих шляхи подальшого розвитку людства. Він позначив їх як трагічну та оптимістичну перспективи. Стосовно першої відомий вчений змалював таким чином: «людство як біологічний вид є смертним, і в цьому значенні кінець людської історії колись настане. І не в якому-небудь невизначеному майбутньому, а цілком можливо, вже в середині XXI століття» [110].

Цілком очевидно, що вибір та реалізації прийнятної стратегії розвитку

цивілізації залежить від результатів наукового прогнозування можливих її наслідків, глибокого їх осмислення й вірної інтерпретації.

8.1. Соціальне пізнання і логіка суспільного прогресу

Соціальне пізнання, за великим рахунком, здійснюється не з якоюсь однією метою, а переслідує певну систему цілей. По-перше, воно необхідне для знання й розуміння зовнішнього світу, в тому числі й закономірностей функціонування та розвитку соціуму заради задоволення людської потреби у знаннях. По-друге, однією з важливих цілей цього пізнання є можливість передачі відповідних знань прийдешнім поколінням в системі освіти з тим, щоб вони враховували досвід попередників і не повторювали їх помилок. По-третє, соціальне пізнання здійснюють з метою практичного впливу на перебіг суспільних процесів заради їх раціоналізації та забезпечення їх відповідності об'єктивним закономірностям функціонування і розвитку суспільства. По-четверте, за результатами соціального пізнання відкривається можливість (принаймні, теоретична) раціональної побудови такої системи суспільних відносин, яка б найкращим чином задовольняла потреби та інтереси якщо не всіх, то хоча б переважної частини членів соціуму. Нарешті, по-п'яте, тільки соціальне пізнання дозволяє нам визначити провідні тенденції суспільного розвитку, їх відповідність логіці соціального прогресу та потреби у якихось змінах, що могли б забезпечити таку відповідність.

Слід підкреслити, що соціальне пізнання являє собою суто філософську проблему, хоча воно й стосується багатьох соціологічних, культурологічних, гуманітарних, суспільно-політичних, соціально-економічних, інших проблем як теоретичного, так і прикладного характеру. Однак належне їх розв'язання вимагає перш за все глибокого філософського осмислення, яке і є завданням соціального пізнання. Саме воно дозволяє визначити загальні закономірності, а отже і логіку суспільного розвитку, формувати в суспільній свідомості розуміння необхідності виходити при здійсненні практичної діяльності з

норм і вимог цієї логіки, а не діяти всупереч їй.

Як приклад такого підходу, можна навести думку відомого фахівця з філософії господарства Ю. М. Осипова стосовно того, що «філософсько-господарське осмислення економіки дозволило помітно, якщо не докорінним чином, інакше поглянути на економіку, її онтологію. Цілісність філософського-господарського підходу, який нічого не виключає з об'єкта і предмета, як і не обмежується якимось певним методом пізнання, дозволила не тільки розрізнити особливе в економіці – економічне начало, але й розглянути це начало як таке, що цілісно реалізується – економічно та неекономічно». З його словами, «для філософії господарства є лише одне онто-гносеологічне обмеження – сама господарська реальність, яка у свою чергу нічим не обмежена... крім...господарської реальності – складної, різноманітної, комплексної» [118, с. 9].

Уявляється, що подібний філософський підхід сьогодні стає вкрай необхідним не тільки для економіки і господарської діяльності, які чітко розмежовує Ю. М. Осипов, а й для всіх інших сфер суспільного життя. Що стосується філософського осмислення історичного процесу, то з часів, коли Г. Гегель розробляв свою філософію історії, відбулися настільки значні зміни і в характері та змісті суспільного життя, і в розумінні сутності історичного процесу, що сьогодні вкрай необхідно стає розробка нової філософії історії. Адже історія, за словами Осипова, «перш за все діяння – діяння самої людини, хоча й діяння, яке проходить через трансцендентність і нею значною мірою обумовлене» [118, с. 10]. Так ось це людське діяння сьогодні кардинально змінилося і за своїми цілями, і за знаряддями, і за масштабами, і за впливом на природу, на саму людину і суспільство в цілому.

На жаль, цей вплив є таким багатоманітним, що у його загальному складі виявляються як позитивні, так і значною мірою негативні компоненти, причому останні є результатом ігнорування чи свідомого або несвідомого порушення людиною і суспільством норм і вимог логіки науково-технічного і соціального прогресу. Безумовно, частина цих порушень відбувається через

елементарне незнання її принципів положень. І в цьому незнанні істотна провина лежить на тих суспільствознавцях, які не приділяють належної уваги як дослідженню цієї логіки, так і настійному її впровадженню в суспільну свідомість. Можна тільки дивуватися з таких двох обставин. По-перше, зміст і напрямки досліджень з соціального пізнання практично не передбачають вивчення логіки науково-технічного і соціального прогресу.

По-друге, зміст сучасної системи освіти включає безліч дисциплін, матеріал яких більшості людей ніколи в житті не знадобиться, а логіці діяльності, логіці спілкування й міжособистісних відносин взагалі, логіці того ж науково-технічного і соціального прогресу, тобто тому, що стає вкрай важливим у житті сьогодні й набуватиме ще більшої важливості завтра через його істотну невизначеність, школярів і студентів чомусь не навчають. Але ж саме їх доведеться ставати учасниками і безпосередніми творцями цього самого і науково-технічного, і соціального прогресу, їм жити в його умовах.

Взагалі аналізуючи історичний процес, спочатку важко збагнути його логіку, оскільки для його конкретних проявів (а історію, особливо ту, що не дуже віддалена, ми бачимо лише в цих самих конкретних проявах) досить характерні випадковості, зигзаги, зворотний рух тощо. Для того, щоб можна було досягнути загальний тренд і за його допомогою визначити провідні тенденції суспільного розвитку, короткого життя людини не вистачає. А ті хиби й помилкові дії, які припускали наші попередники, нас мало цікавлять. У кожного покоління свій розум і своє бачення цілей і характеру історичного процесу. Тому не випадково виникла сентенція про те, що історія вчить тільки тому, що вона нічому не навчає.

І ця обставина тільки посилює значення проблеми досягнення логіки суспільного розвитку як надзвичайно важливого, можна навіть сказати, життєво важливого для соціуму та його майбутнього, завдання соціального пізнання. При цьому ми виходимо з того, що ця логіка повинна бути дійсно виведена з результатів ретельної пізнавальної діяльності, а не сформульована на основі якихось спекулятивних умовиводів чи абстрактних побудов. Вона

має охоплювати результати глибокого і всебічного аналізу історичного процесу та визначення на його основі чіткого тренду. І якщо в результаті цілеспрямованої пізнавальної діяльності не вдається виявити цього тренду, значить, пізнання здійснювалося на хибних методологічних принципах.

Належна ж організація соціального пізнання сама повинна бути побудована на чітких логіко-методологічних засадах з чітко ж поставленою системою цілей та вибором адекватних інструментальних засобів. Людство в процесі свого історичного розвитку досягло такої могутності, створило таку матеріально-технічну базу і такі технології, що може як забезпечити повне й загальне задоволення розумних індивідуальних потреб, так і викликати своє самознищення як біологічного виду *Homo sapiens* разом з досягненнями цивілізації, всієї матеріальної і духовної культури.

Щоб уникнути цієї вже не просто песимістичної, а відверто кажучи, смертельно катастрофічної ситуації, людство, насамперед його мисляча еліта повинні не просто збагнути на основі результатів соціального пізнання логіку суспільного розвитку (вона, на наше глибоке переконання, в найбільш загальних рисах має відповідати логіці природного розвитку), а впровадити її в суспільну свідомість. Більш того, саме логіка суспільного розвитку має стати основою суспільної свідомості, нею повинні керуватися владні структури при прийнятті відповідальних, доленосних рішень. Соціум же має добре розуміти цю необхідність і при невідповідності таких рішень вимогам і принципам логіки суспільного розвитку повинен рішуче виправляти хибні дії лади, а то і взагалі змінювати некомпетентне керівництво.

Результатом соціального пізнання логіки суспільного розвитку має стати глибокий перегляд змісту і сутності таких соціально-філософських категорій, як соціальний прогрес, влада, політика, легітимність тощо. Їх онтогносеологічними підставами повинні стати відповідність принципам логіки розвитку, чітко усвідомлена особиста відповідальність кожної людини, насамперед наділених владними повноваженнями осіб за життя і здоров'я інших людей, за належні умови їх життєдіяльності у злагоді з природою і

суспільством. Така усвідомлена їх відповідальність повинна поширюватися на все просторово-часові координати людського буття. У просторовому відношенні це означає, що кожен з нас має враховувати, як наші дії можуть позначитися не тільки на людях нашого безпосереднього оточення, а й на всьому населенні планети. У часовому ж відношенні це означає необхідність нашої відповідальності не тільки перед сучасниками, а й перед прийдешніми поколіннями за те, яким ми збережемо для них середовище нашого буття.

Виховання такого почуття особистої відповідальності кожної людини перед Богом, людьми і своєю совістю ставить ще одне надзвичайно важливе завдання перед соціальним пізнанням. Воно полягає у вивченні самої людини та її соціальної природи. Йдеться перш за все про пізнання механізмів впливу на свідомість в процесі навчання і виховання, які б забезпечували розвиток порядності і совісті, формування чітких моральнісних принципів на рівні своїх власних переконань, а особисті прагнення й інтереси відповідали системі загальнолюдських життєвих цінностей. А це може привести до кардинальної зміни освітньої парадигми взагалі. Уявляється, що її цільова установка має виходити з необхідності формування ноосферного мислення й загальної гуманістичної спрямованості всієї індивідуальної і спільної з іншими людьми діяльності кожної особистості. А це має передбачати глибоке розуміння нею того, що її щастя (а не тільки матеріальний добробут) може бути повним лише за умови, коли вона активно сприяє щастю інших людей, що її інтереси мають відповідати суспільним інтересам.

Основним же положенням логіки соціального прогресу виступає такий вибір цілей, змісту й характеру матеріальної і духовної діяльності, такої стратегії функціонування суспільства і людської цивілізації взагалі, який би забезпечував сталий розвиток, збереження і покращення умов і якості життя не тільки сучасного, а й прийдешніх поколінь. Ця логіка передбачає на кожному історичному етапі здійснення таких змін, які б відкривали нові можливості для реалізації творчих потенцій кожної особистості і в той же час сприяли збереженню і зміцненню прагнення людей дотримуватися системи

одвічних, або загальнолюдських життєвих цінностей.

8.2. Футурологія і наукове прогнозування

Палке прагнення людини хоча б одним оком зазирнути за горизонт сьогодення, подивитися, чого можна чекати їй особисто й людству взагалі у найближчому майбутньому та у віддаленій перспективі, призвело до появи трьох напрямків і форм передбачення. Перша з них полягає у різних пророцтвах, засади яких відомі лише самим носіям цієї форми передбачення. Другу, більш наукову, або, скоріше, науково подібну форму становить так звана футурологія, тобто наука про майбутнє. Її представники поєднують аналіз наукових досягнень зі своїми власними роздумами і вимальовують картину майбутнього залежно від своїх настроїв і психологічних установок. Нарешті, третя форма полягає у науковому прогнозуванні на основі побудови математичних моделей основних суспільних процесів, урахування певної ретроспективи і спроб екстраполяції виявлених залежностей на більш чи менш значущий період у майбутньому. Лишаючи осторонь пророцтва і відверту містику, розглянемо сутність і зміст футурології та наукового прогнозування і проаналізуємо їх значення для соціального пізнання.

Футурологія у короткому філософському словнику під редакцією А. П. Алексєєва визначається як «сукупність уявлень про майбутнє людства, сфера прогнозування перспектив соціальних змін». Сам цей термін увів до наукового вжитку німецький соціолог О. Флехтхейм (1943), який «філософію майбутнього» розглядав як альтернативу ідеологічним утопіям, хоча згодом її прогностичні можливості стали ідеологічною зброєю в холодній війні. В 70-80-ті роки інтерес до соціальної прогностики знизився. Сфера досліджень футурології визначена нечітко і охоплює прогностичні функції різних соціальних наук. Вона розглядає глобальні перспективи розвитку як людства у цілому, так і окремих сфер суспільного життя (наука і техніка, культура і освіта, економіка і політика) [84, с. 425].

Останнім часом під впливом істотних зрушень в духовному житті людей сфера прогностичних інтересів футурології поширюється на систему цінностей, на можливий характер міжособистісних відносин і спілкування, на цілі, зміст і характер управління суспільним виробництвом та іншими видами спільної діяльності людей. Як і взагалі у філософській рефлексії майбутнього розвитку людства, у футурології сьогодні склалося два ціннісно орієнтованих напрямки. Песимістичний виходить з обґрунтування неминучості глобальної катастрофи й загибелі людської цивілізації, тоді як оптимістичний напрямок вважає, що постіндустріальне суспільство знайде і реалізує ефективні засоби відвернення цієї перспективи.

Слід відзначити, що результати прогностичних пошуків футурологів серйозно впливають на характер процес формування світоглядних позицій і ціннісних орієнтацій багатьох людей, які на їх основі обирають цілі і шляхи суспільного розвитку. Хоча мисляча еліта дещо скептично ставиться до їх прогнозів як через недостатню їх обґрунтованість, так і внаслідок глибокого розуміння істотної ролі, яку відіграє чинник невизначеності в реалізації планів і програм суспільного розвитку.

Певною альтернативою численним спробам футурологів передбачити майбутнє, виступає наукове прогнозування. Хоча й фахівці у цій сфері також виходять з того, що вони можуть змалювати тільки імовірнісну, і то досить розмитую картину шляхів і напрямків подальшого цивілізаційного розвитку. Тому вони майже не беруться за розв'язання проблем глобального характеру і переважають розглядати часткові, локальні завдання. Виключенням можуть вважатися хіба що роботи Дж. Форестера [173], Д. Медоуза, Л. Річардсона [196] та інших, які здійснювали спроби довгострокового прогнозування соціально-економічного розвитку людської цивілізації.

Цінність наукового прогнозування полягає в його об'єктивності, в його інструментарії, який використовує математичні моделі та інформаційні комп'ютерні технології. Його успіхи в обґрунтуванні різних стратегічних рішень розвитку підприємств, галузей, інших соціально-економічних систем

зумовили появу спеціальної наукової дисципліни, якою стала економічна кібернетика. На основі використовуваних нею економіко-математичних моделей створюються передумови програмування і планування та прийняття управлінських рішень різного масштабу і часового горизонту. Життєва реальна практика переконливо свідчить, що хоча прогноз і розглядається як імовірнісне судження про майбутнє, він часто має високу міру вірогідності.

Однак істотна інформаційна невизначеність соціально-політичних процесів, значна їх залежність від суб'єктивних чинників і можливість неочікуваних стрибків та несподіваних подій зумовлює прагнення фахівців з наукового прогнозування утримуватися від спроб передбачення розвитку соціально-політичних систем і процесів, що в них відбуваються. Але окремі вчені і політичні діячі і в цій сфері дають достатньо чіткі й обґрунтовані прогнози. Для прикладу досить згадати пророцтво, яке виголосив свого часу Збігнев Бжезінський стосовно розвалу Радянського Союзу.

В той же час хоча наукове прогнозування і спирається на математичні моделі і методи, воно ще значною мірою лишається скоріше мистецтвом, ніж наукою. Використання прогностичної функції наукових теорій часто важко піддається формалізації, без якої неможливо побудувати коректні моделі досліджуваних об'єктів і явищ. Тим не менш сьогодні відбуваються спроби використання ефективних методів наукового прогнозування суспільних процесів за такими двома напрямками. Перший з них пов'язаний з розробкою варіантів або сценаріїв можливого майбутнього і використовує пошукові моделі, в той час як другий пов'язаний з розробкою сценаріїв бажаного характеру суспільного розвитку і використовує так звані нормативні моделі, які виходять із суспільних ідеалів, потреб та моральнісних норм.

Особливо цікавим є прогнозування суспільного розвитку для країн, які перебувають на різних стадіях розвитку і можуть аналізувати досвід тих, що вже досягли певного рівня демократизації суспільного життя, соціально-економічного, науково-технічного і технологічного розвитку. Адже не тільки їх досягнення, а й недоліки можна врахувати при вибудовуванні власної

траєкторії розвитку. Правда, можна запропонувати прекрасну стратегію, а де взяти ресурси, а тому числі кадрові, на її реалізацію? Яким чином набути належний організаційно-управлінський досвід. В той же час Ю. Савельєв справедливо вказує на те, що «слід зазначити, що для суспільств, які розвиваються, або, використовуючи відповідний термін модернізаційної парадигми, які перебувають в процесі доганяючого розвитку («catching-up development»), пояснення особливостей цього розвитку вкрай актуальне, і застосування різноманітних варіантів теорії модернізації у поєднанні з теорією «держави, орієнтованої на цілі розвитку», часто виявляється адекватним пізнавальним інструментом» [147, с. 47]. Однак і тут істотну роль відіграють суб'єктивні чинники.

Як один з важливих інструментів соціального пізнання, прогностичні моделі формуються за допомогою інтегрування результатів опитування чи анкетування думок експертів, застосування «мозкового штурму», ділових та рольових ігор. Світоглядно-методологічною основою сучасного наукового прогнозування, як, до речі, і футурології, є концепції постіндустріального суспільства, інформаційного суспільства, суспільства знань тощо. Істотний внесок у їх формування здійснили Р. Арон, Д. Белл, З. Бжезінський, Г. Кан, Ж. Фурастьє та інші. Важливим став вплив на визначення змісту і способів побудови прогностичних моделей суспільних процесів ідей конвергенції, авторами формулювання і розвитку яких стали Ф. Бааде, Дж. Гелбрейт, Г. Маркузе, У. Ростоу, А. Тоффлер, Ю. Хабермас, Р. Юнгк та інші.

Відомі спроби використання як одного з інструментів соціального пізнання прогностичних моделей, розроблених на основі теорії так званого «випереджувального відображення дійсності», яка була розроблена відомим фізіологом П. К. Анохіним. Однак вчений говорив про специфічне явище «випереджувального збудження», притаманного всьому живому. Спроби ж безпосереднього виведення з цієї суто біологічної властивості твердження про здатність людини до наукового чи будь-якого іншого прогнозування являють собою «наочний приклад спрощеної редукції, механічного

зведення соціального до біологічного» [83, с. 396]. В дійсності ж те випереджувальне відображення є результатом «засвоєння» організмами первинних природних закономірностей як постійно повторюваних явищ і пристосування до них.

Соціальне прогнозування, безумовно, має право на своє існування, а його результати можуть використовуватися в суспільній практиці. Однак слід розуміти, що воно дає лише імовірнісне знання, достовірність якого істотно знижується із зростанням горизонту прогнозування. При цьому самі методи прогнозування мають виходити з відомих і перевірених закономірностей суспільного розвитку, а не ґрунтуватися лише на гіпотезах, запропонованих фахівцями з прогнозування. Крім того, прогнозування обов'язково повинно мати системний характер, використовувати всю множину різноманітної інформації про стан об'єкту прогнозування, характер його функціонування і провідні тенденції розвитку. Особливий інтерес широких кіл громадськості викликають прогнози перспектив людської цивілізації.

8.3. Глобальні проблеми людства і перспективи людської цивілізації

Сучасний етап історії людської цивілізації посідає особливе місце. Для його характеристики уявляється доцільним поширити оцінку, яку використав для ХХ століття видатний фізик, один з фундаторів квантової механіки Макс Борн, підкреслюючи трагічне поєднання величких тріумфів розуму і поразок здорового глузду. Дійсно, епохальні відкриття й винаходи істотно розширили можливості людства, незрівнянно підвищили продуктивність праці та умови, в яких вона здійснюється. Тісні, брудні, задимлені цехи ХІХ, та й десь ще і ХХ століття поступилися чистим і просторим приміщенням, які нагадують скоріш наукові лабораторії. В них працюють добре освічені фахівці високої професійної кваліфікації. Промислові роботи виконують складні й монотонні операції. Однак поряд з цією майже ідилічною картиною виявляється безліч складних проблем, шляхів і способів розв'язання яких ніхто не знає.

Дослідження цих проблем повинно істотно допомогти людству як у соціальному пізнанні взагалі, так і у формуванні й реалізації раціональних стратегій їх подолання й забезпечення умов і можливостей збереження нашої цивілізації та її подальшого успішного розвитку. Уявляється очевидним, що до організації такого дослідження необхідно підходити з системних позицій, оскільки зазначені проблеми виникають і загрозово наростають у цілісній єдності. Вона зумовлена тією обставиною, що спільне джерело цих проблем криється в людині, у її господарській діяльності й недостатньому розумінні сутності, глибини й масштабів дійсно смертельної небезпеки, яку вона несе самому існуванню людства.

Серед цих проблем досить тільки навести ті, що мають глобальний характер і серйозно ускладнюють соціальне буття людства сьогодні, роблячи невизначеним його майбутнє, навіть ставлячи під сумнів можливість самого подальшого існування нашої цивілізації. Розглядаючи ці проблеми, ми їх не ранжуємо, не вводимо якоїсь ієрархії. Всі вони уявляються однаково складними, важкими і не мають однозначних способів розв'язання.

Такими проблемами виступають, по-перше, незворотні зміни клімату, насамперед глобальне потепління, яке загрожує значним підйомом рівня океанських вод внаслідок топлення льодовиків, в результаті чого під водою можуть опинитися цілі країни. Хоча й відома одна з причин цього явища – надмірні викиди оксидів вуглецю в атмосферне повітря, – уряди найбільш економічно розвинених країн, перш за все США, не йдуть на їх скорочення під тиском монополій. Однак природно-кліматична криза є тільки однією із складових більш загальної екологічної проблеми, її проявом і водночас результатом. Постійно зростаючі масштаби забруднення навколишнього природного середовища призводять до того, що сьогодні майже півтора мільярда людей не мають можливості пити чисту воду, значна частина населення дихає повітрям, в якому концентрація шкідливих речовин істотно (іноді в десятки разів) перевищує припустимі норми.

По-друге, серйозною глобальною проблемою виступає можливість

використання наукових досягнень в антигуманних цілях. Яскравий приклад дає використання ефекту ланцюгової ядерної реакції для виробництва як електричної енергії, так і ядерної зброї. Не випадково видатний французький фізик, лауреат Нобелівської премії Луї де Бройль свого часу говорив, що проблема сучасності полягає у тім, чи зможе людина пережити власні винаходи. Катастрофи на Чорнобильській АЕС і на японській Фукусіма наочно продемонстрували, що навіть і мирне використання ядерної енергії пов'язане з підвищеною небезпекою. А скільки антропогенних і техногенних аварій і катастроф відбувається у світі щорічно!

По-третє, нагромаджена величезна кількість зброї масового знищення породжує ще одну глобальну проблему, яка полягає у небезпеці, що вона може потрапити до рук терористів чи екстремістських політичних режимів. Сама по собі проблема тероризму теж є серйозним викликом людству, його досягненням у духовно-культурній сфері, успішному здійсненню процесів міжкультурної комунікації, які набувають небаченого раніше поширення і активно сприяють розвитку толерантності у суспільній свідомості. А саме толерантність має бути основою миру, взаєморозуміння та плідної співпраці між народами і країнами у різних сферах суспільного буття. Це досить непросте завдання, оскільки існує множина суперечностей – політичних, економічних, релігійних, територіальних тощо, які серйозно перешкоджають досягненню такого миру і взаєморозуміння.

По-четверте, серйозною глобальною проблемою і, до речі, одним із джерел тероризму виступає істотна відмінність у рівні добробуту населення економічно і культурно розвинених країн (так званого «золотого мільярда») і країн третього світу, де зберігається бідність і страшна убогість. Хоча окремим з них вдалося подолати свою відсталість (Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Бразилія), бідність залишається біллю й ганьбою сучасної світової спільноти, ефективних шляхів подолання якої ніхто не може запропонувати. Вона, у свою чергу породжує проблеми голоду, зростання злочинності, масової нелегальної міграції тощо.

По-п'яте, людство ще до кінця не усвідомило серйозність проблеми не просто реальної, але й досить близької перспективи вичерпання багатьох видів вкрай важливих для його життєзабезпечення природних ресурсів. Йдеться не тільки про нафту і газ, руди чорних і кольорових металів, а й про ту ж чисту прісну воду, про родючість ґрунтів тощо. Не випадково дехто з футурологів прогнозує, що вже в першій половині ХХІ століття можуть виникати війни за володіння джерелами води. Інші розробляють проекти транспортування до своїх країн айсбергів, топлення яких може забезпечити їх населення прісною водою.

По-шосте, серйозну глобальну проблему являє і демографічний вибух, який має місце знов-таки переважно в країнах «третього світу» і зростаюча депопуляція при загальному старінні населення в економічно розвинених країнах. Перше явище зумовлене суперечністю між традиційно високим рівнем народжуваності, який раніше в умовах високої дитячої смертності забезпечував нормальне відтворення населення і підкріплювався релігійними заборонами абортів і контрацепції, та досягненнями медицини, яка дозволила істотно скоротити дитячу смертність. В той же час друге явище виникло як результат тих же досягнень медицини, які дозволили істотно подовжити тривалість життя при постійному скороченні рівня народжуваності. Спільним наслідком цих двох процесів стає, з одного боку, зростання бідності, голоду, безробіття і злочинності в країнах третього світу, що спонукає людей до нелегальної еміграції до Європи, а з іншого – зміну національної і расової структури населення розвинених країн. А це створює в них нові проблеми працевлаштування, організації освіти дітей мігрантів, соціальної допомоги тощо. Крім того, соціальна напруженість, зумовлена низьким життєвим рівнем мігрантів інколи породжує протести, що переростають в акти насильства. Зростають і суперечності в суспільстві на расовому, соціально-економічному, релігійному та культурному підґрунті.

По-сьоме, прагнення населення країн третього світу до підвищення свого життєвого рівня разом з постійним зростанням та ускладненням потреб

населення розвинених країн породжують також серйозні енергетичні та продовольчі проблеми. Тим більш, істотне зростання населення відбувається в країнах, де по кілька років не випадає ні краплі дощу, й люди сподіваються тільки на зовнішню продовольчу допомогу (Сомалі, Джибуті, Бангладеш, Ефіопія, Еритрея, С'єрра-Леоне та інші). Проблема гострої нестачі продуктів харчування ускладнюється ще й застосуванням архаїчних технологій в аграрному секторі економіки багатьох країн третього світу та використанням низьковрожайних сільськогосподарських культур, істотною різницею цін на їх продукцію й на необхідні техніку, паливо та мінеральні добрива.

По-восьме, хоча вище вже згадувалися досягнення медицини, вони ще далеко не повною мірою позначаються на якості охорони здоров'я. В той же час належна їй організація і практичне здійснення ускладнюють такі явища, як поширення наркоманії, алкоголізму, СНІДу. Знов час від часу виникають епідемії хвороб, які вже вважалися назавжди викоріненими. Серед них слід назвати холеру, туберкульоз, гепатит та інші. Інтенсифікація суспільного життя, особливо в містах, незадовільний стан навколишнього природного середовища та інші чинники стали потужними джерелами серцево-судинних, нервово-психічних та онкологічних захворювань.

По-дев'яте, гострою глобальною проблемою стають все більш помітне занедбання духовності, а то й відверта вандалізація культури. Здавалося б, що розвиток інформаційних технологій і телекомунікаційних засобів разом з посиленням процесів між культурної комунікації сприятимуть взаємному збагаченню культур і подальшому посиленню рівня духовності. Однак в дійсності, як це часто буває, розвиток ринкових відносин і комерціалізація всіх сфер духовного життя, а то й цілеспрямована політика певних кіл стали чинниками занедбання традиційних життєвих цінностей, естетичних ідеалів і самих духовних потреб. Набувають поширення, особливо у молодіжному середовищі, далеко не кращі зразки західної псевдокультури з пропагандою бездуховності, вседозволеності й культу насильства.

Нам вже доводилося писати про те, що «як і будь-яке соціальне явище,

процеси глобалізації та міжкультурної комунікації призводять не тільки до безумовно позитивних наслідків, але й, на жаль, як вже зазначалося вище, супроводжуються і значними негативами. Їх корені лежать у прагненні могутніх економічно розвинених країн світу посилити свій вплив на всі інші країни, в першу чергу на ті, які входять у сферу тих чи інших їх інтересів. Цей вплив організовується системно і здійснюється за всіма можливими напрямками – за політичним, економічним, культурним та соціально-психологічним. Його мета полягає у поступовому розмиванні духовності народу відповідної країни з тим, щоб нав'язати людям ту систему цінностей, яка б відповідала стратегії суб'єкта впливу. Оскільки цей вплив йде переважно із західних країн, то явища, пов'язані з ним і отримали назву вестернізації» [61, с. 154-155].

По-десяте, відбуваються істотні зміни геополітичної структури світу. З розпадом Радянського Союзу світ спочатку з двохполярного перетворився на однополярний з безсумнівним пануванням США, однак досить швидко стає багатополарним. Не тільки Європейський Союз став потужним економічним центром і геополітичним чинником, а й Китай та Індія, які стрімко зростають в економічному плані, набувають все більшої політичної ваги й авторитету у світової спільноти. Росія також всіляко намагається відновити статус великої держави, форсуючи як економічний розвиток, так і підвищення військової могутності. Результатом стало перетворення «Великої сімки» на «Велику вісімку», в якій вона посіла повноправне місце поряд з США, Японією, Канадою, Німеччиною, Великобританією, Францією та Італією. Політичними реаліями стали такі авторитетні угруповання, як «Група 20» і БРІК (Бразилія, Росія, Індія і Китай). До складу останньої тяжіє і вже майже офіційно стала її членом Південно-Африканська Республіка. Істотні ускладнення в картину сучасного світу вносять економічні процеси. Серед них помітне місце посідає фінансово-економічна криза, яка тим чи іншим чином торкнулася багатьох країн та помітно позначилася і на їх політичних позиціях.

Розглянутими проблемами складність і суперечливість сучасного етапу

суспільного розвитку далеко не обмежується. Можна навести й багато інших не менш складних і загрозливих проблем як глобального, так і регіонального характеру. Неупереджений аналіз множини цих проблем та динаміки їх взаємовпливу і взаємодії знов і знов підтверджує істотну складність завдань соціального пізнання, знов і знов викликає сумніви в існуванні об'єктивних закономірностей. Однак цей песимізм вважаємо недостатньо обґрунтованим. Адже соціально-економічним процесам іманентна істотна інерційність, тому і сутність, і глибинні причини сучасних проблем, шляхи і засоби успішного їх розв'язання можна бути більш чітко визначити тільки з часом. Тому уявляється доречним навести відомі рядки С. О. Єсеніна про те, що

Лицом к лицу лица не увидать,

Большое видится на расстоянии.

Оце «большое» ми зможемо осягнути, збагнути й адекватно оцінити лише через деякий час. І тоді воно цілком вкладатиметься в загальну канву соціального прогресу, але не так, як природні явища завжди повторюються в однакових умовах (суспільство за своєю природою не може створювати абсолютно однакових умов), а з урахуванням своїх індивідуальних якостей, рис та особливостей, в тому числі зумовлених суб'єктивними чинниками.

Однак саме ці особливості часто здані відігравати вирішальну роль в практичній реалізації стратегії розвитку соціуму та її відповідності загальним закономірностям і визначальним тенденціям. Все залежить від розуміння тим суб'єктом, який приймає рішення, сутності цих закономірностей і тенденцій та їх об'єктивного характеру. Сьогодні такими тенденціями виступають по-перше, глобалізація світогосподарських зв'язків як більш високий рівень їх інтернаціоналізації, по-друге, загальна демократизація суспільного життя, по-третє, становлення і функціонування громадянського суспільства і по-четверте, виразно інноваційний характер розвитку всіх підсистем соціуму і всіх сфер суспільного життя.

Однак ці у цілому позитивні тенденції можуть істотно спотворюватися цілеспрямованим впливом на духовне життя суспільства, закономірності

якого є найбільш складними для їх пізнання, осягнення й розуміння. В ньому особливо тісно переплітаються об'єктивні і суб'єктивні чинники, а процеси взаємодії духовної і матеріальної діяльності людей відбувається в умовах складного і суперечливого узгодження величезної множини індивідуальних та суспільних цілей, прагнень, інтересів та ідеалів. Характер процесів цього узгодження значною мірою залежить від загальної і професійної культури учасників діяльності, їх вихованості та емоційно-психологічних особливостей. А ці характеристики формуються під істотним впливом суспільної свідомості, в тому числі творів літератури і мистецтва.

Сьогодні начебто не модно згадувати радянські часи, однак мистецтву тієї доби було притаманне не тільки ідеологічне забарвлення, але й гуманізм, висока моральність, добрий гумор. Воно прагнуло прищеплювати людям як чуйність і доброзичливе ставлення один до одного, так і готовність прийти на допомогу тому, хто її потребує. Уважний же погляд на більшість творів сучасної «культури» дозволяє дійти цілком обґрунтованого висновку, що вона прагне наслідувати далеко не кращі зразки західного мистецтва з його бездуховністю, пропагандою егоїзму, агресивності, аморальності та філософії «людина людині – вовк», «кожен за себе, один Бог за всіх».

Такому спотворенню нашої культури передувала масована експансія західної, перш за все американської культури, так званих фільмів жаху, «ідеї» яких несли навіть мультиплікаційні стрічки для дітей. Коли ж населення привчили до цих «творів культури і мистецтва», коли масовому глядачеві надійно нав'язали думку про надмірну заідеологізованість і примітивізм творів радянської культури і мистецтва, що лише західні митці мають необмежену свободу самовираження, подібні «твори» почали продукувати і пропонувати нам і наші діячі культури. Характерно, що часто вони прагнуть навіть перевершити своїх західних вчителів за кількістю вбивств, насильства і проявів моральної розбещеності. Непристойності стали нормою у діалогах героїв фільмів і спектаклів, літературних творів. Митці навіть вкладають їх у вуста дітей, дівчат і жінок.

Отже, замість духовного виховання людей відбувається вандалізація культури, про яку вже йшлося вище. Небезпека її можливих наслідків набула глобального характеру через свою поширеність, загрозу руйнування моралі й духовності та через те, що вона стала лише однією із складових своєрідного ланцюжка надзвичайно складних вибухонебезпечних проблем. При цьому, на переконання С. Е. Крапивенського, «навмисне чи випадкове детонування будь-якої ланки якого покладе край земній цивілізації. І в той же час вандалізація культури сама виступає одним з потенційних детонаторів, серйозною перешкодою на шляху вироблення основними соціальними силами сучасності нового політичного мислення» [83, с. 372-373].

Що ж виступає основними з причинами вандалізації культури як глобального явища? Одна з них лежить у технізації суспільного життя, яка витісняє його гуманітаризацію, породжує технократичний тип мислення і відповідний тип людини як дегуманізованої особистості. Ще одна причина полягає у певному порушенні оптимального співвідношення в системі «цивілізація – культура», яке підтримувалося у стані відносної рівноваги на попередніх етапах розвитку людської цивілізації. До причиною слід віднести й вихід на арену активної суспільної діяльності радикально налаштованих, але недостатньо культурних мас. Саме це явище Х. Ортега-і-Гассет назвав «повстанням мас». Нарешті, ще однією причиною виступає діяльність правлячих кіл різних країн, спрямована на посилення свого впливу на всі сфери суспільного життя та його контролю заради досягнення власних цілей.

Ми вже зазначали, що «небезпечний характер вказаного спотворення і руйнування культури зумовлює те, що ці процеси здатні виходити далеко за межі власне духовно-культурного поля. Наприклад, цілком природно, що поширення в суспільстві бездуховності вкрай негативно позначається на стані й характері освіти, коли самі педагоги як бездуховні ремісники просто не в змозі прищепити духовно-культурні цінності учням і студентам. Крім того, руйнування культури стане очевидним у спотворенні естетичних смаків та ідеалів, через що зі всією неминучістю призведе до деградації мистецтва,

оскільки митці прагнутимуть «підганяти» свої твори під низькі потреби й ідеали замовників» [61, с. 156-157].

Не слід забувати, що обидві ці сфери все ж досить близькі до культури чи навіть є її частинами. Однак руйнація культури, спотворення системи цінностей і деградація духовності в умовах глобалізації призводить і до змін в системі суспільного виробництва і в суспільних відносинах, в тому числі в характері міжособистісного спілкування. Важко не погодитися з тим, як пише С. Е. Крапивенський: «коли згадати, що виробництво і відтворення суспільного життя є виробництвом і відтворенням матеріальних і духовних благ, виробництвом і відтворенням суспільних відносин, виробництвом і відтворенням самої людини, то виявляється, що вандалізація культури здійснює згубний вплив на кожну з цих сторін суспільного життя». Її, на глибоке переконання вченого, «не можна звести тільки до руйнування матеріальних і духовних цінностей у вузькому, прямому розумінні слова. Відбувається вандалізація культури відносин – міжособистісних (наприклад, «позастатутні відносини в армії»), сексуальних (зростаюча статева розбещеність), міжнаціональних (національна неприязнь) тощо». Автор при цьому спеціально підкреслює, що «відбувається і вандалізація самої людини: в одних випадках незасвоєння, в інших – підточування високих моральнісних цінностей» [83, с. 374].

Навіть без спеціальних досліджень легко впевнитися у цьому, спостерігаючи особливості спілкування, особливо сучасної молоді. Сьогодні вже нецензурна лексика у студентському середовищі стає майже нормою, а її вживання навіть не вважається чимось ганебним і недозволенним. А студенти ж – це майбутня еліта нації, призначена для здійснення виховного впливу на інших людей. Яким же він може бути?

Тому ми цілком згодні з тим, що, як пише Н. Е. Буланкіна, «кризові явища – руйнування навколишнього природного середовища, боротьба за ресурси, що стрімко виснажуються, возведення в норму жорстокості, культу грубої сили войовничий індивідуалізм, примітивізація почуттів та інтересів,

взаємне відчуження, прагнення до збагачення за рахунок інших, агресія і насильство в суспільстві – обумовили особливу гостроту проблеми гуманізації національних освітніх систем [40, с. 14]. Ось чому призначенням освіти як важливого соціального інституту, як одного з найпріоритетніших складників соціокультурного простору будь-якої нації і країни має вважатися сьогодні нейтралізація вказаних проявів дегуманізації суспільства, підвищення духовності й загальне оздоровлення людства і суспільних відносин.

В. Г. Кремень зі своїми співавторами зовсім не випадково вважає, що «основною ознакою, яка вирізняє інтелектуальну еліту, є інтегральне поняття впливу на колектив, населення, народ, людство, вплив на розвиток науки, культури, техніки тощо. Власне, за рівнем впливу можна виокремити інтелектуальну еліту, місцеву, регіональну, загальнонаціональну, еліту людства... загальнонаціональну еліту утворюють яскраві особистості, таланти національного рівня, а також уся сукупність регіональних еліт» [65, с. 43].

При цьому дослідники спеціально підкреслюють, що «Інституційно максимальні можливості для вирішення завдань щодо формування інтелектуальної еліти має *система освіти*. Сьогодні можна говорити про те, що вона значно змінилася під впливом нових викликів сучасності і в результаті сама стала одним із чинників кардинальної зміни суспільних систем. Тому освіта посіла особливе місце в системі соціальних інститутів, характерне для постіндустріального суспільства, що розвивається, і суспільства інтелекту, що формується» [65, с. 47].

Ми так детально зупиняємося на проблемах духовності й культури тому, що їх втрата може зробити безглуздими будь-які спроби забезпечити належний розвиток нашої цивілізації, який був би спрямований на здоров'я і щастя кожного індивіда, на його повноцінну творчу діяльність та особисту самореалізацію. Без духовної складової перспективи цивілізації стають примарними, вона втрачає свою людяність і вектори ноосферного розвитку.

8.4. Філософське осмислення майбутнього

Осмислення того факту, що майбутнє починається сьогодні, що воно буквально виростає із сьогодення, примушує людство хоча б в уяві на мить зупинитися у своєму стрімкому бігу й оцінити, а чи варто того наші зусилля і прагнення, а чи роблять нас більш щасливими наші матеріальні надбання. Замислитися над цим мають саме філософи. Бо саме майбутнє людства має бути, за великим рахунком, предметом соціального пізнання. Дійсно, ми вже ні минулого, ні сьогодення змінити не можемо. До того ж, згідно з відомим висловом, історія вчить тільки тому, що вона нічому не вчить. А ось для того, щоб запобігти катастрофічним можливостям у майбутньому, необхідно хоча б окреслити його контури, і вже сьогодні вибудовувати ефективну стратегію безболісного і безкризового входження у завтрашній день.

Цілком очевидно, що інноваційний тип світового розвитку, який став визначальною рисою сьогодення, і має розглядатися як основа майбутнього людської цивілізації. Аналіз характерних ознак інноваційного типу розвитку дає, на наш погляд, певні орієнтири для уявлення про принаймні найближчі перспективи. *По-перше*, відбувається надзвичайно стрімке, лавиноподібне зростання обсягів науково-технічної інформації з одночасним скороченням циклу її старіння й оновлення. Про це свідчить практика вищої технічної школи, де часто знання, отримані студентом на першому курсі, безнадійно застарівають, коли від підходить до дипломного проектування. *По-друге*, все більш прискорюється шлях від наукових відкриттів і технічних винаходів до їх трансформації у виробу й технології та оперативного застосування у виробничій практиці. Ці процеси особливо стимулює ринкова економіка з її загостренням конкурентної боротьби.

По-третє, сьогодні відбувається цікавий і все більш помітний перехід від вже звичного прискорення науково-технічного прогресу до своєрідного його розгалуження. Воно полягає у тому, що відкриття і винаходи, здійснені у якійсь одній сфері суспільного виробництва, отримують застосування в

інших, іноді зовсім несподіваних і досить далеких від тієї, на яку вони були спрямовані. *По-четверте*, сьогодні вперше в історії нашої цивілізації склалася ситуація, коли *зміна покоління речей відбувається швидше за зміну покоління людей*. Якщо колись дідусь з гордістю передавав онуку у спадщину свого годинника, до сьогодні у жодної людини й думки не виникне передати навіть дітям, не говорячи вже про онуків, наприклад, мобільний телефон, бо моделі останніх так швидко змінюються, що вони можуть становити цінність хіба що для музею історії техніки.

По-п'яте, вказані процеси накладають відповідний *відбиток на всю систему життєвих цінностей, на систему виробничих та міжособистісних відносин, на характер спілкування*. В результаті формується принципово нове ставлення людей до надбань матеріальної й духовної культури. *По-шосте*, інноваційний тип світового розвитку виник в умовах реальної перспективи вичерпання багатьох видів не відновлюваних природних ресурсів і тому орієнтується на *енерго- та ресурсозбереження*, на широке застосування *перспективних високих технологій* та на мікромініатюризацію.

Результати навіть поверхневих спроб соціального пізнання процесів інноваційного розвитку в контексті їх генезису та проєкції у майбутнє дозволяють впевнено стверджувати, що сам по собі інноваційний розвиток не є чимось випадковим. Він являє собою цілком закономірне явище, важливий і в той же час досить характерний прояв загальних закономірностей логіки науково-технічного і соціального прогресу, логіки розвитку людської цивілізації. І у цій якості він може вважатися ще одним переконливим підтвердженням об'єктивного характеру цих закономірностей.

Однак водночас інноваційний розвиток висвітлює й досить тривожні перспективи людства та його буття. Світова фінансово-економічна криза 2010-2012 рр. яскраво продемонструвала обмеженість можливостей ринку та притаманні йому глибокі внутрішні хиби, які не дозволяють сподіватися на подолання бідності й на перспективу досягнення країнами, що розвиваються, життєвого рівня населення країн так званого «золотого мільярда». Ще більшу

загрозу створюють незворотні природно-кліматичні зміни, зокрема все більш відчутне глобальне потепління з топленням льодовиків і хронічною посухою в багатьох країнах світу. Вже в Інтернеті з'явилося повідомлення, що біржі торгуватимуть питною водою.

Ці перспективи навіть дали підстави деяким політологам прогнозувати, що третя світова війна є неминучою, і вона вестиметься саме за можливість користуватися чистою питною водою. Тому так зростає значення соціального пізнання, яке, можливо, дасть людству шанс вижити. Адже зовсім не випадково світова інтелектуальна еліта глибоко замислюється про подальшу долю нашої цивілізації. Сьогодні все більше людей усвідомлюють, що її чекає, найбільш імовірно, дві цілком реальні перспективи. Одна з них є песимістичною, якщо взагалі не трагічною, тоді як інша – оптимістичною. Першу з безжалісною відвертістю висвітлив свого часу відомий російський вчений академік М. М. Моїсєєв. За його словами, «людство як біологічний вид є смертним, і у цьому значенні кінець людської історії колись настане. І не в якомусь невизначеному майбутньому, а цілком можливо, вже в середині ХХІ століття» [110, с. 33].

В 1972 році вийшла відома книга Д. Медуза «Межі зростання», в якій на основі використання складних і детально опрацьованих математичних моделей було обґрунтовано межі зростання як чисельності населення нашої планети, так і виробництва та споживання продукції. Ці моделі лімітувалися обмеженістю й перспективами вичерпності основних природних ресурсів, які не відновлюються. В наступний період численні дослідники й цілі наукові колективи виконали аналогічні дослідження з використанням удосконалених моделей, які підтвердили і збагатили загальний песимістичний висновок Медуза про вичерпність основних джерел життєзабезпечення людей, а відтак і про неминучість катастрофічної загибелі людства при збереженні існуючих тенденцій його розвитку. При цьому, як чітко підкреслює В. І. Корняков, «смертний вирок людству – це вирок науки». Аналізуючи наявні публікації з цього питання, вчений пише, що «історичні терміни страшного суду, які

називають різні дослідники, не повністю співпадають, але численні «календарі» відводять апокаліпсису найближчі 20-30 років: в 2020-ті рр.. тяжко виявиться (обрушиться) нестача найважливіших ресурсів, а десь в середині століття наша цивілізація припинить існування». Однак, за його словами, пишуть і про більш тривалі терміни [81, с. 17].

Умовно поділяючи фахівців, що займаються науковим прогнозуванням майбутнього, на песимістів та оптимістів, ми б віднесли цитованого вище автора до числа реалістів. Цю нашу думку підтверджують його слова про те, що він вважає «більш імовірним, навіть неминучим, інший прогноз. Нас чекає дуже тривалий, з важкими втратами (матеріальними і, напевне, людськими) період немовби мобілізаційних економіки і побуту на кшталт обложеної фортеці, але в решті решт розвиток людства відновиться за перерваною моделлю створення і розвитку ноосфери В. І. Вернадського» [там само]. Ми цілком згодні з цією думкою. Дійсно, В. І. Вернадський висунув положення про вічне існування життя на Землі, що його забезпечить створювана людьми ноосфера, або сфера панування розуму. Однак для її ствердження необхідні серйозні зрушення у глобальній суспільній свідомості й одностайне прагнення людства зберегти духовні здобутки цивілізації.

В раціональному виборі й успішній реалізації стратегії розвитку нашої цивілізації істотну роль може і повинне відіграти соціальне пізнання. Адже, як відзначав П. В. Копнін, «розвиток конкретних соціологічних досліджень – справа фахівців не однієї якоїсь галузі соціальної науки. Вся існуюча система суспільних наук повинна допомогти вивчити суспільство взагалі і особливо сучасне суспільство. Наше завдання не тільки дослідити його таким, яким воно існує сьогодні, але й створити модель майбутнього суспільства, в якому люди хочуть жити і яке є досяжним» [80, с. 397].

Хоча це писалося понад сорок років тому, думка вченого й сьогодні звучить досить актуально, підкреслюючи методологічне значення завдань соціального пізнання і перспектив його практичного застосування.

Той же В. І. Корняков, розвиваючи тему переживання загрози самому

існуванню людства та його виживання за сценарієм, що вже згадувався, впевнений у тому, що «для сьогоденного перезаклопотаного (в розвинених країнах) споживацтвом людства, яке забуло слово «досить», напевне, настане щось на кшталт переддення пекла. Тяжко, дуже тяжко буде даватися йому уміння жити і виживати на тотальній картковій системі в обстановці постійних випробувань, багатоліких ударів Природи». Вчений підкреслює, що «диким несусвітним маренням виглядатимуть для нього спогади про його ж власну ринкову економічну систему, що базується на егоїзмі, індивідуалізмі, боротьбі з собі подібними».

Але, виходячи з загального оптимістичного настрою, він вважає, що «в решті решт (дуже можливо – через покоління, через істотні обмеження, втрати і жертви) люди не тільки навчаться жити дійсно спільно, стійко підтримуючи один одного і по Природі, у злагоді з нею. Вони не на словах, а насправді оволодіють мистецтвом ноосферного життя-творчості» [61, с. 22].

Песимістичні настрої стосовно сприйняття майбутнього отримали своє відображення в ідеї, яку відомий сучасний філософ Френсіс Фукуяма сформулював як «кінець історії». Інший же сучасний філософ Жак Дерріда у відповідь більш оптимістично пише, що треба запитати себе, чи кінець історії не є просто кінцем певного концепту історії.

ПІСЛЯМОВА

Соціальне пізнання є одним з найскладніших і найнеобхідніших видів пізнавальної діяльності людей. Його складність зумовлена складністю самого об'єкта пізнання, динамічним характером його функціонування і розвитку, тісним і неоднозначним поєднанням об'єктивних і суб'єктивних, випадкових і закономірних, загальних і одиничних природних і людських чинників. Необхідність соціального пізнання пов'язана з тією обставиною, що буття людини є одночасно індивідуальним і суспільним, що її життєзабезпечення визначається як станом соціуму, в якому вона існує, соціальним та економічним статусом самої людини, участю її у спільній з іншими людьми діяльності в системі суспільного виробництва. Ці два чинники – складність соціального пізнання та гостра потреба в його результатах – зумовили пильний інтерес до нього з боку як дослідників, які використовують професійні методи і засоби пізнання, так і пересічних громадян, які прагнуть зрозуміти зміст і сутність суспільних процесів на повсякденно-побутовому рівні. Адже часто цього їм достатньо, щоб пристосуватися до цих процесів.

Однак сприйняття суспільних явищ практично кожною людиною – фахівцем, і дилетантом – є суб'єктивним. Воно визначається рівнем її освіченості та інтелектуального розвитку, її світоглядними позиціями та індивідуальним життєвим досвідом. Сприйняття, розуміння й оцінка цих явищ істотно залежать від політичних уподобань, релігійних вірувань і психологічних особливостей людини, від її схильності до навіювання, довіри її до суб'єктів впливу на суспільну свідомість.

Цікавими і не до кінця зрозумілими є й самі механізми формування та функціонування такого феномену, як суспільна свідомість. Навіть сутність та структура суспільної свідомості викликають певні розбіжності у поглядах і навіть гострі суперечки серед фахівців. Серед численних сучасних поглядів на сутність суспільної свідомості переважає її розуміння як «сукупного продукту духовного виробництва» [83, с. 219]. Ми б додали до цього ще й

такий аспект суспільної свідомості, згідно з яким вона виступає одним з результатів соціального пізнання.

Однак індивідуальний характер сприйняття цих результатів робить саму суспільну свідомість надзвичайно розмитою. Дійсно, різні соціальні та професійні групи населення по-різному сприймають і оцінюють одні й ті ж процеси і явища суспільного життя. І ця відмінність є цілком природною, вона є наслідком як прояву індивідуальних психологічних характеристик людей, так і різного сприйняття ними і самих явищ, і тих їх оцінок, які прагнуть буквально нав'язати людям представники різних політичних сил. При цьому істотну роль можуть відігравати як політичні уподобання самих індивідів, так і їх симпатії чи антипатії до тих чи інших політичних діячів, які переносяться й на всю партію чи угруповання, яке цей діяч представляє.

У цій роботі ми спробували системно підійти до аналізу феномену соціального пізнання, викласти наше розуміння його сутності, специфіки та механізмів реалізації. При цьому ми виходили з того, що соціальне пізнання є одним з видів пізнання взагалі, і воно здійснюється як в процесі спеціально організованої пізнавальної діяльності, так і незалежно від волі й бажання людини, оскільки її повсякденна практична діяльність відбувається в соціумі й буквально пронизана впливом процесів і явищ, що супроводжують його функціонування і розвиток і самі є їх проявами.

Досліджуючи феномен соціального пізнання, ми дійшли висновку про вкрай цікаві його онтологічні та гносеологічні особливості. Досліджуючи соціум, це пізнання не тільки дає людям знання закономірностей суспільного розвитку й тим самим допомагає осягненню його логіки та розумінню діяти відповідно до її положень і принципів. Згодом, трансформуючись у суспільну свідомість, результати соціального пізнання дозволяють людям свідомо спрямовувати свої зусилля на перетворення суспільства і свого суспільного буття відповідно до логіки соціального прогресу та своїх індивідуальних і суспільних потреб. Більш того, в процесі суспільного розвитку, йдучи раніше незаними шляхами, люди через свою суспільну свідомість стимулюють

подальшу активізацію соціального пізнання з метою отримання за його допомогою певні випереджаючі знання, які призначені слугувати надійним логіко-методологічним орієнтиром в ситуаціях невизначеності й ризику хибних дій та відповідальних рішень.

Сподіваємося, що дехто з читачів поділятиме наші погляди і підходи, і ми будемо раді, що знайшлися однодумці. Ми готові спілкуватися з ними на наукових форумах і на сторінках наукової періодики, поглиблюючи наше спільне розуміння феномену соціального пізнання, його методології та шляхів практичного використання його результатів. Ми також щиро вітаємо й тих, чий погляд і переконання відрізняються від наших. Адже це не тільки є прояв індивідуальності сприйняття сутності й завдань соціального пізнання та їх розуміння, але й можливість у доброзичливому науковому спілкуванні спробувати знайти істину. Ми глибоко впевнені, що навіть у тому разі, коли не зможемо знайти з ними спільних точок зору, знайомство з позиціями один одного сприятиме взаємозбагаченню й подальшому розвитку нашої загальної та філософської культури.

Ми з глибокою вдячністю зустрінемо будь-які відгуки і зауваження на нашу роботу і будемо раді враховувати їх у наших подальших дослідженнях цього цікавого, багатоманітного, суперечливого і навіть дещо таємничого феномену, яким є соціальне пізнання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Августин Аврелий*. Исповедь. – Кн 11, гл. XX. – М.: Директ-медиа, 2002. – 509 с.
2. *Аверьянов А. Н.* Системное познание мира. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1985. – 263 с.
3. *Адорно Т. В.* К логике социальных наук // Вопросы философии. – 1992. – № 10. – С. 76-86.
4. *Акофф Р.* Акофф о менеджменте / пер. с англ. – Спб.: Питер, 2002. – 448 с. – (Серия «Теория и практика менеджмента»).
5. *Алтухов В. Л.* Логика человеко- и мироустройства. – М.: Спутник, 2003. – 97 с.
6. *Андреева Г. М.* Психология социального познания: Учебное пособие – М.: Аспект-Пресс, 2008. – 304 с.
7. *Андрущенко В. П.* Організоване суспільство: проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2006. – 502 с.
8. *Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І.* Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
9. *Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І.* Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія. – К.: Генеза, 2006. – 656 с.
10. *Анисимов О. С.* Предпосылки становления методологии ноосферного развития // Человек и общество: ноосферное развитие: монография / О. С. Анисимов, Г. В. Атаманчук, В. К. Батулин и др.; под ред. В. Н. Василенко и др. – Москва; Белгород: Белгор. обл. типогр., 2011 (Энциклопедия ноосферных знаний). – С. 171-198.
11. Античные философы. Свидетельства. Фрагменты. Тексты. – К.: Изд-во. Киев. ун-та, 1955.

12. *Антонов Е. А.* Философский метод познания в контексте современной культуры (опыт рефлексивного осмысления): монография. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2006. – 208 с.
13. *Антонов Е. А.* Использование синергетических принципов в социально-гуманитарных науках: возможности и границы // *Філософія і сучасність*. – № 4. – С. 108-122.
14. *Аристотель.* Собр. соч. В 4-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1975.
15. *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. – М.: Прогресс-Политика, 1992. – 608 с.
16. *В. И.* Синергетика как феномен постнеклассической науки. – М.: РАН. Ин-т философии, 1999. – 203 с.
17. *Афанасьев В. Г.* Социальная информация и управление обществом. – М.: Политиздат, 1975. – 408 с.
18. *Бабаев В. М.* Філософський аналіз інструментарію управління розвитком соціального простору міста // *Філософія і сучасність*. – 2009. – № 3. – С. 55-63.
19. *Бабаев В. Н.* Организационный моделинг структур управления современным мегаполисом // *Теорія і практика управління соціальними системами*. – 2002. – № 1. – С. 9-13.
20. *Бабаев В. М., Пономарьев О. С., Романовський О. Г.* Психодіагностика у системі державного управління і місцевого самоврядування. – Харків: Фоліо, 2006. – 416 с.
21. *Бабаев В. М., Пазиніч С. М., Пономарьев О. С.* Логіка для інженерів : підручник — Харків : ХНАМГ, 2007. — 531 с.
22. *Баева Л. В.* Ценностные основания индивидуального бытия: Опыт экзистенциальной аксиологии: Монография. – М.: Прометей, 2003. – 240 с.
23. *Бакиров В. С.* Социальное познание и общение в постиндустриальном мире // *Філософія спілкування*. – 2009. – № 1. – С. 19-27.

24. *Бакиров В. С.* Социальное познание на пороге постиндустриального мира // *Общественные науки и современность.* – № 1. – 1993. – С. 68–77.
25. *Бакиров В. С.* Коммуникативная природа пространственно-временных характеристик социума // *Філософія спілкування.* – 2009. – № 2. – С. 10-13.
26. *Барг М. А.* Эпохи и идеи: Становление историзма. – М.: Мысль, 1987. – 354 с.
27. *Барг М. А.* Категории и методы исторической науки. – М.: Наука, 1984. – 343 с.
28. *Бейтсон М. К.* Возраст активной мудрости / Пер. с англ. – М.: Карьера Пресс, 2013. – 352 с.
29. *Беленький В. Х.* О парадигме развития России // *Социально-гуманитарные знания.* – 2002. – № 3. – С. 19-33.
30. *Бергсон А.* Творческая эволюция / пер с фр. – М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – 383 с.
31. *Бердяев Н. А.* Самопознание (опыт философской автобиографии). – М.: Международные отношения, 1990. – 336 с.
32. *Бердяев Н. А.* Философия неравенства. – М.: ИМА-пресс, 1990. – 288 с.
33. *Бердяев Н. А.* Судьба человека в современном мире // *Новый мир.* – 1990. – №1. – С. 207-232.
34. *Бернал Дж.* Наука в истории общества /пер. с англ. – М.: Иностран. лит., 1956. – 735 с.
35. *Бондаренко Г. В.* Историчне пізнання: питання теорії і практики. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 189 с.
36. *Борн М.* Физика в жизни моего поколения. – М.: Изд-во иностр. лит., 1963.
37. *Буданов В. Г.* Методология синергетики в постнеклассической науке и образовании. – Изд. 2-е, испр. – М.: Издательство ЛКИ, 2008 – 232 с.

38. Будзан Б. П. Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 349 с.
39. Будко В. В. Философия науки. – Харьков: КОНСУМ, 2005. – 268 с.
40. Буланкина Н. Е. Гуманизация отечественного образования // Педагогические технологии. – 2008. – № 3. – С. 14-24.
41. Булатов М. А. Логические категории и понятия. – К.: Наукова думка, 1981. – 236 с.
42. Валлерштайн И. Анализ мировых систем: современное системное видение мирового сообщества // Социология на пороге XXI века: Новые направления исследования. — М., 1998.
43. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 809 с.
44. Вернадский В. И. О науке. – Т. 1. – Дубна: Изд. Центр «Феникс», 1997. – 576 с.
45. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М.: Советская Розсип совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.
46. Гадамер Х. Г. Истина и метод. – М.: Прогресс, 1998.
47. Гайворонская В. В., Пазынич С. Н., Пономарев А. С. Концепция эоантропоцентризма и культура преподавателя высшей школы // Вестник Российского государственного торгово-экономического университета. – 2006. – № 2 (14). – С. 182-185.
48. Гвардини Р. Конец Нового времени // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 127-163.
49. Гегель Г. В. Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990. – 526 с.
50. Гегель Г. В. Ф. Политические произведения. – М.: Мысль, 1978. – 440 с.
51. Герасимчук А. А., Тимошенко З. І. Курс лекцій з філософії: Навч. посіб. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. – 422 с.
52. Грехнев В. С. Социальная философия как форма знания и познания // Социальная философия: Учебник. – Под ред. И. А. Гобозова. – М.: Издатель Савин С. А., 2003. – С. 6-46.

53. Григорьев С. И., Субетто А. И. Основы неклассической социологии. – М.: РУСАКИ, 2000. – 226 с.
54. Губерський Л. В. Культуротворча сутність людини і перспективи її розвитку // Філософія і сучасність. – № 2. – С. 31-41.
55. Гурина М. Философия: Учеб. пособие / пер. с фр. – М.: Республика, 1998. – 540 с.
56. Гусейнов А. А. О чем мы говорим, когда говорим о диалоге цивилизаций // Международная жизнь. – 2008. – № 3. – С. 34–43.
57. Давыдов Ю. Н. Эволюция теоретической социологии XX века // Социс. – 1995. – № 8. – С. 53-59.
58. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – СПб.: Диамант, 1996. – Т.4.
59. Данбар Р. Лабиринт случайных связей. – М.: Ломоносовъ, 2012. – 288 с.
60. Декарт Р. Сочинения в 2-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1989. – 656 с. – (Сер. Философское наследие).
61. Дерев'янюк Ю. П., Пазиніч С. М., Пономарьов О. С. Естетичні ідеали культурної спадщини народу: монографія / під заг. ред. О. С. Пономарьова. – Харків: Раритети України, 2012. – 268 с.
62. Дерріда Ж. Привиди Маркса. – Харків: Око, 2000. – 272 с.
63. Диалог и коммуникация – философские проблемы (материалы «круглого стола») // Вопросы философии. – 1989. – № 7. – С. 3-27.
64. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / пер с фр. – М.: Наука, 1990. – 270 с.
65. Еліта: витоки, сутність, перспектива / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн, С. В. Пролесєв [та ін.]; за ред. В. Г. Кременя. – К.:Т-во «Знання» України, 2011. – 527 с.
66. Заветный С. А. Общение как вид социального познания // Філософія спілкування. – 2012. – №. 5. – С. 43-49.

67. *Завєтний С. О., Пономарьов О. С., Пазиніч С. М.* Філософія впливу: монографія. – Харків: Видавець Савчук О. О.; ХНТУСГ ім. П. Василенка, 2011. – 204 с.
68. *Иванов В. В.* Методология исторической науки. – М.: Высшая школа, 1995. – 415 с.
69. *Ивин А. А., Никифоров А. Л.* Словарь по логике. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 384 с.
70. *Ильин В. В.* Теория познания. Эпистемология. – М., 1994.
71. История методологии социального познания. Конец XIX - XX век: Сб. ст. / РАН. Ин-т философии; Отв. ред. *В. Б. Власова*. – М., 2001. – 247 с.
72. *Каган М. С.* Человеческая деятельность. (Опыт системного анализа). М.: Политиздат, 1974. – 328 с.
73. *Камю А.* Бунтующий человек. – СПб: Питер, 2000. – 544 с.
74. *Кант И.* Критика чистого разума. – Симферополь: Реноме, 2003. – 464 с.
75. *Кара-Мурза С. Г.* Маркс против русской революции. – М.: Яуза, ЭКСМО, 2008. – 320 с.
76. *Кістяковський Б. О.* Проблеми і завдання соціально-наукового пізнання // Філософська і соціологічна думка. – 1992. – № 2.
77. *Князєв В. М.* Соціальна технологія та управління політичними процесами в Україні: Препринт Національного інституту стратегічних досліджень. – Вип. 38. – 1995. – 36 с.
78. *Козлова О. Н.* Управляемость социальной жизни: от быта к бытию // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 1. – С. 128-138.
79. *Коллингвуд Р.Дж.* Идея истории. Автобиография. М.: Наука, 1998. – 486 с.
80. *Копнин П. В.* Диалектика, логика, наука. – М.: Наука, 1973. – 464 с.
81. *Корняков В. И.* Проклятие или спасение. Погибнет ли человечество в XXI веке? // Философия хозяйства. Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. – 2011. – № 5. – С. 16-22.

82. *Кохановский В. П.* Основы философии науки: Учеб. пособие / В. П. Кохановский, Т. Г. Лешкевич, Т. П. Матяш, Т. Б. Фатхи. – Ростов н/Д.: Феникс, 2008. – 603 с.
83. *Кративенский С. Э.* Социальная философия: Учебник для студентов вузов. – М.: Гуманитарно-издательский центр ВЛАДОС, 1998. – 416 с.
84. Краткий философский словарь. Под ред. А. П. Алексеева. – Издание 2-е, перераб. и доп. – М.: Проспект, 2001. – 496 с.
85. *Кремень В. Г.* Логіка : підручник для студ. вищ. навч. закл. / В. Г. Кремень, С. М. Пазиніч, П. П. Резніков. – Харків : НТУ «ХПІ», 2004. – 636 с.
86. *Кремень В. Г.* Освіта і наука в Україні - інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. — К.: Грамота, 2005. — 447 с.
87. *Кремень В. Г.* Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору: монографія. — 2-ге вид.. — К.: Пед. думка, 2010. — 520 с.
88. *Кремень В. Г., Пазиніч С. М., Пономарьов О. С.* Філософія управління: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Знання України, 2007. – 360 с.
89. *Кремень В. Г., Мазоренко Д. И., Заветный С. А., Пазынич С. Н., Пономарев А. С.* Философия общения: монография. – Харьков: ХНТУСХ им. П. Василенко, 2011. – 440 с.
90. *Кремень В. Г., Пазиніч С. М., Пономарьов О. С.* Актуальні проблеми філософії соціального управління // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2008. – № 1. – С. 3-10.
91. *Кримський С. Б.* Запити філософських смислів. – К.: Парапан, 2003. – 240 с.
92. *Крымский С. Б.* Научное знание и принципы его трансформации. – К.: Наукова думка, 1974. – 207 с.
93. *Кузнецов В. Г.* Герменевтика и гуманитарное познание. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 192 с.

94. *Кутырев В. А.* Человек XXI века: уходящая натура...// Человек. – 2001. – № 1. – С. 9-16.
95. *Кутырев В. А.* Духовность, эконоизм и «после»: Драма взаимодействия // Вопросы философии. – 2001. – № 8. – С. 56-65.
96. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
97. *Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
98. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. – Т. 3. – М.: Политиздат, 1955. – 650 с.
99. *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. – Т. 13. – М.: Политиздат, 1959. – 770 с.
100. *Маркузе Г.* Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества / Пер. с англ. – М.: АСТ, 2003. – 526 с.
101. *Межуєв В. М.* Діалог як спосіб міжкультурного спілкування в сучасному світі // Філософська думка. – 2011. – № 4. – С. 90-101.
102. *Мейнеке Ф.* Возникновение историзма / Пер. с нем. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 480 с.
103. *Мертон Р.* Социальная теория и социальная структура. — К., 1996.
104. Методологические основы научного познания / Под ред. проф. П. В. Попова. – М.: Высшая школа, 1972. – 271 с.
105. *Микешина Л. А.* Философия науки. Современная эпистемология. – М.: Прогресс-Традиция, МПСИ, Флинта, 2005. – 464 с.
106. Мир философии. Книга для чтения. – Ч.2. Человек – М.: Изд. полит. лит-ры, 1991.
107. *Михальченко М. І.* Украинское общество: трансформація, модернізація или лимитроф Европы? – К.: Інститут соціології НАНУ, 2001. – 440 с.
108. *Моин В. Б.* Две стратегии измерения // Социологические исследования. – 1989. – № 6. – С. 112-119.
109. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 351 с.

110. *Моисеев Н. Н.* Быть или не быть...человечеству. – М.: Устойчивый мир, 1999. – 200 с.
111. *Момджян К. Х.* Введение в социальную философию: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., КД «Университет», 1997. – 448 с.
112. Морфологія культури: тезаурус / За ред.. проф. В. О. Лозового. – Харків: Право, 2007. – 384 с.
113. *Навои Алишер.* Смятение праведных. Ташкент Изд-во ЦК Компартии Узбекистана, 1983. – 128 с.
114. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
115. *Новиков А. И.* О методах историко-философского исследования // Проблемы методологии науки и научное творчество. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та 1977. – С. 161-171.
116. Новые направления в социологической теории / Под ред. Г. В. Осипова. – М.: Прогресс, 1978. – 390 с.
117. *Ойзерман Т. И.* Проблемы историко-философской науки. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1982. – 301 с.
118. *Осипов Ю. М.* Философия хозяйства как просвечивание реальности // Философия хозяйства. Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. – 2011. – № 5. – С. 9-16.
119. *Пазынич С. Н.* Отчий край — субоснова развития национальной философии // Новый колегіум. — 2005. — № 3.
120. *Пазиніч С. М.* Філософія культури в системі розвитку духовного життя суспільства // Філософія і сучасність. – 2009. – № 3. – С. 82-92.
121. *Пазиніч С. М., Пономарьов О. С.* Аксіологічні аспекти розвитку суспільної свідомості: Навч.-метод. посіб. – Харків: ХДАДМ, 2008. – 44 с.
122. *Пазиніч С. М., Пономарьов О. С., Товажнянський Л. Л.* Логіка інженерної діяльності: підручник. – Харків: НТУ «ХП», 2012. – 480 с.

123. *Петрушенко В. Л.* Філософія: курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К.: Каравела; Львів: Новий світ-2000, 2001. – 448 с.
124. *Пономаренко О. І., Пономаренко В. О.* Системні методи в економіці, менеджменті та бізнесі: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1995. – 240 с.
125. *Пономарьов О. С., Харченко А. О.* Філософія управління і суспільна трансформація // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. – 2010 – Вип. 27 (31): в 3-х ч. – Ч.3. – С.262-272.
126. *Пономарьов О. С.* Логіка людської діяльності як об'єкт дослідження // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. – 2006. – Вип. 13-14 (17-18). – С. 47–56.
127. *Пономарьов О. С.* Логіка спілкування та його гносеологічні аспекти // Філософія спілкування. – 2009. – № 2. – С. 28-35.
128. *Пономарьов О. С.* Герменевтика освіти: навч.-метод. посібник. – Харків: НТУ «ХПІ», 2012. – 76 с.
129. *Пономарьов О. С.* Невизначеність, суперечність і синергетика соціальних процесів // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2008. – № 3. – С. 10-16.
130. *Пономарьов О. С.* Самоорганізація і управління в соціальних системах // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2003. – № 2. – С. 37-46.
131. *Пономарьов О. С.* Логіка цілепокладання в структурі людської діяльності // Філософія і сучасність. – 2009. – Вип. 3. – С. 36-45.
132. *Пономарьов О. С., Резнік С. М.* Сутність розуміння: курс лекцій. – Харків: НТУ «ХПІ», 2010. – 48 с.
133. *Поппер К.* Логика научного исследования. – М.: АСТ, 2004. – 638 с.
134. *Поппер К.* Нищета историцизма // Вопросы философии. – 1992. – № 9. – С. 49-79.

135. *Поппер К.* Логика социальных наук // Вопросы философии. – 1992. – № 10. – С. 65-75.
136. *Пригожин И.* Организации: системы и люди. Эффективность трудовых организаций в социалистическом обществе. – М.: Политиздат, 1983.
137. *Пригожин И.* Мы только начинаем понимать природу // Химия и жизнь. – 1984. – № 2.
138. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
139. Проблема метода в социально-гуманитарном познании. – М.: ИФАН СССР, 1989. – 120 с.
140. *Пронштейн А. П., Данилевский И. Н.* Вопросы теории и методики исторического исследования. – М.: Высшая школа, 1986. – 210 с.
141. *Пушкин А. С.* Поли. собр. соч. В 10-ти т. – Т. 3. – Л.: Наука, 1977.
142. *Рассел Б.* Человеческое познание: Его сфера и границы / Пер. с англ. – К.: Ника-Центр, 2001. – 560 с. – (Серия «Проблема человека»).
143. *Рудич Ф. М.* Політологія: Підручник. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.
144. Русская идея. – М.: Республика, 1992. – 441 с.
145. *Ручка А. А.* Социальные ценности и нормы. – К.: Наукова думка, 1976. – 154 с.
146. *Рычкова О. В., Холмогорова А. Б.* О мозговых основах социального познания, поведения и психической патологии: концепция «Социальный мозг» – «за» и «против» // Вопросы психологии. – 2012. – № 5. – С. 110-125.
147. *Савельев Юрий.* Социология в поисках сущности современности: систематизация теорий общества постмодерна и модернизации // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 3. – С. 45-67.
148. *Сачков Ю. В.* Научный метод: вопросы структуры // Методы научного познания и физика. – М.: АН СССР Ин-т философии, 1985. – С. 14-26.

149. *Сериков Г. М.* Образование: Аспекты системного отражения. – Курган: Зауралье, 1996. – 464 с.
150. Словарь иностранных слов. – М.: Русский язык, 1989. – 622 с.
151. *Смолий В. А., Левенець Ю. А.* Парадокси історичного пізнання (замість передмови) // Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 11-14.
152. Социальная философия: Учебник. – Под ред. И. А. Гобозова. – М.: Издатель Савин С. А., 2003. – 588 с.
153. *Сошніков А. О.* Культурософський аналіз України як геополітичного перехрестя // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2012. – № 7 (87). – С. 29-34.
154. *Степин В. С.* Философия и образы будущего // Вопросы философии. – 1994. – № 6. – С. 10-21.
155. *Стефанов Н.* Теория и метод в общественных науках. – М.: Прогресс, 1967. – 271 с.
156. *Субетто А. И.* Ноосферные функции образования и образовательного общества глобальной эпохи // Человек и общество: ноосферное развитие: монография /О. С. Анисимов, Г. В. Атаманчук, В. К. Батурич и др.; под ред. В. Н. Василенко и др. – Москва; Белгород: Белгор. обл. типогр., 2011. – (Энциклопедия ноосферных знаний). – С. 346-362.
157. *Судаков В. И.* Социологическое познание: современные тенденции и стимулы развития. — Днепропетровск, 1995.
158. *Судакова В. Н.* Свобода и ненасилие в современном общественном развитии. Социально- философский анализ: Дис... д-ра филос. наук: 09.00.03 / Днепропетровский гос. ун- т. Факультет психологии и социологии. – Дн., 1997. – 414 с.
159. *Суркова Л. В.* Парадигма техницизма в цивилизационном процессе. – М.: РАН, 1998. – 192 с.

160. *Тарасенко В.* Соціологія на шляху до нової якості – інтелектуального глобалізму // Соціологія: Теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 4. – С. 215-222.
161. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
162. *Тоффлер Э.* Футурошок / пер. с англ. – СПб.: Лань, 1997. – 464 с.
163. *Требін М. П.* Онтологія авторитаризму: філософсько-правовий аспект // міста // Філософія і сучасність. – 2009. – № 3. – С. 93-106.
164. *Тугаринов В. П.* О ценностях жизни и культуры. Л.: ЛГУ, 1960.
165. *Тукаленко І.* Влада і насильство: конфігурації взаємодії // Політичний менеджмент. – 2010. – № 5 (44). – С. 104-112.
166. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Педрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
167. *Федотова В. Г.* Понимание в системе методологических средств современной науки // Объяснение и понимание в научном познании. М., 1983.
168. *Федотова В. Г.* Практическое и духовное освоение действительности. М.: Наука, 1991. – 132 с.
169. *Фесенкова Л. В.* Ноосферное мышление и современная экологическая ситуация // Высшее образование в России. – 2008. – №1. – С. 142-147.
170. *Философия: Учебник для вузов / Под ред. проф. В. Н. Лавриненко, проф. В. П. Ратникова.* – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 677 с.
171. *Філософія політики: Підручник. / за ред. Андрущенка В. П., Бакірова В. С., Бойченка М. І., Губерського Л. В. та ін.* — К.: Знання України, 2003. — 400 с.
172. *Філософський словник соціальних термінів / Під заг. ред. В. П. Андрущенка.* – Харків: Корвін, 2002. – 672 с.
173. *Форрестер Дж.* Мировая динамика. – М.: Наука, 1976. – 168 с.
174. *Фуко М.* Археология знания. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с.

175. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. СПб: А-сэд, 1994. – 408 с.
176. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Изд-во военно-политич. акад., 1980. – 226 с.
177. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер с англ. – М.: АСТ; АСТ МОСКВА, 2007. – 571 с.
178. Хомич Е. В. Познание // Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 766-767.
179. Чесноков В. С., Прокопенко Е. Е. Пьер Тейяр де Шарден о человеке, ноосфере и космосе // Культура и время. – 2005. – № 3.
180. Чуешов В. И. Введение в современную философию: Учебн. пособие / В. И. Чуешов, З. И. Дунченко, О. И. Чеснокова, 2-ое изд., испр. – Мн.: ТетраСистемс, 1998. – 128 с.
181. Штофф В. А. Проблемы методологии научного познания. – М.: Высшая школа, 1978. – 271 с.
182. Штофф В. А. Моделирование и философия. – М.: Наука, 1966. – 304 с.
183. Эшби У. Р. Принципы самоорганизации // Принципы саморганизации. – М.: Мир, 1966. – С. 314-243.
184. Ярошовець В. І. Гуманістичний зміст методології пізнання // Психологія і суспільство. – 2012. – № 4. – С. 9-26.
185. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
186. Ясперс К. Современная техника // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – 453 с.
187. Bernard Michael. Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe // Political Science Quarterly. – 1993. – Vol. 108, No 2. – P. 307-326.
188. Brothers L. The social brain: A project for integrating primate and neurophysiology in a new domain // Concepts Neurosci. – 1990. – V. 31 (1). – P. 21-42.

189. *Chartrand T. L., Bargh J. A.* The chameleon effect: the perception-behavior link and social interaction // *J. Pers. Soc. Psychol.* – 1999. – V. 76. – P. 893-910.
190. *Fernandez-Duque D., Johnson M. L.* Cause and effect theories of attention: The role of conceptual metaphors // *Review of General Psychol.* – 2002. – V. 6 (2). – P. 153-165.
191. *Fiske S. T., Taylor S. E.* *Social cognition: From brains to culture.* – N.Y.: McGraw-Hill, 2008.
192. *Fodor J. A.* *Modularity and mind.* – Cambridge, MA: The MIT Press, 1983. – 303 p.
193. *Keysers C. et al.* A touching sight: SII/PV activation during the observation and experience of touch / *C. Keysers, B. Wicker, V. Gazzola, J. L. Anton, L. Fogassi, V. Gallese* // *Neuron.* – 2004. – V. 42. – P. 335-346.
194. *Lyotard J.-F.* *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Theory and History of Literature, vol. 10.* – Manchester: University Press, 1989.
195. *Morra Gianfranco.* *Ermeneutica e sociologia.* – Roma: L.U.I.S.S., 1991. – 25 p.
196. *Richardson L.* Modeling Politico-Economic Interaction within and between Nations // *Int. Polit. Sci. Rev.* – 1982. – 3. – № 4. – P. 404-433.
197. *Segeth W.* *Materialistische Dialektik als Method.* – Berlin: Akademie-Verlag, 1977. – 256 s.
198. *Seligman Adam B.* *The Idea of Civil Society.* – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1995 – 241 p.
199. *Todorov A. et al.* Inferences of competence from faces predict election outcomes / *A. Todorov, A. N. Mandisodza, A. Goren, C. C. Hall* // *Science.* – 2005. – V. 308. – P. 1623-1626.
200. *Willis J., Todorov A.* First impressions: making up your mind after a 100-ms exposure to a face // *Psychol. Sci.* – 2006. – V. 17. – P. 592-598.
201. *Zimmer Annette, Priller Eckhard, Freise Matthias.* *Future of Civil Society. Making Central European Nonprofit-Organizations Work.* – Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004. – 736 p.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абстрагування* 26, 27, 218, 219
- Автономність* 176, 226
- Агностицизм* 11, 14, 21, 47
- Адекватне відображення* 47, 221
- Адекватність* 47, 119, 195, 203
- Аксіологічна підсистема* 207
- Аксіологічний аспект соціального пізнання* 120, 121
- Активне спостереження* 166
- Акумуляція знання* 216
- Аналіз* 7, 15, 25, 26, 29, 54, 75, 92, 105, 119, 132, 143, 171, 187, 219, 269, 284
- Аналітична функція* 63
- Аналогія* 26
- Антисциєнтизм* 255
- Антинатуралізм* 255
- Аподиктичність* 193
- Асерторичність* 193
- Атрибутивні властивості* 203
- Безпитаннєве мислення* 209
- Бідність* 275
- Біографічний метод* 259, 260
- «Бритва Оккама»* 49, 50
- Буття* 4, 7, 13-19, 36, 46, 59, 97, 103, 115, 136, 139, 151, 231, 250, 268
- Валідність* 28, 119
- Вандалізація культури* 277, 281, 282
- Взаємодія* 18, 26, 42, 55, 79, 117, 149, 172, 219, 228, 257
- Натуралізм* 250, 255
- Наука* 34, 46, 78, 91, 116, 132, 134, 137, 193, 269
- Наукове дослідження* 84, 204, 209
- Наукове пізнання* 48, 72, 174
- Науковий метод* 24, 84, 150
- Невключене спостереження* 166
- Незворотні зміни клімату* 274
- Некласична методологія історії* 106
- Ноосфера* 215, 287, 299
- Ноосферна освіта* 155, 159-161
- Ноосферна свідомість* 156
- Ноосферне мислення* 156
- Нормативні моделі* 271
- Об’єкт пізнання* 6, 17, 18, 202, 217
- Об’єктивний характер цінностей* 153
- Об’єктивні тенденції розвитку суспільства* 214
- Онтологічний аспект соціального пізнання* 115
- Опис* 25, 27, 79, 81, 122, 171, 211, 218
- Освітня функція* 64
- Особисті відносини* 248
- Особливості соціального пізнання* 22, 34, 214, 247
- Оцінка* 47, 67, 120, 129, 151, 289
- Парадигма соціального пізнання* 251, 253
- Пасивне спостереження* 166

Вивідне знання 194

Вимірювання 25, 257

Виробничі відносини 72, 109, 141

Відкриття нового знання 204

Відносини 3, 7, 37, 67, 110, 170, 207, 232

Відображення суспільного буття 139, 143

Відсталість 110, 275

Включене спостереження 166

Влада 52, 99, 231-243, 267, 304

Генетична підсистема 207

Герменевтика 80, 86, 123, 298

Герменевтичний аспект соціального пізнання 122

Геополітика 247

Глобальне потепління 274, 286

Глобальні проблеми людства 273

Гносеологічна підсистема 207

Гносеологічний аналіз 203

Гносеологічний аспект соціального пізнання 118

Гносеологічний оптимізм 11

Громадянське суспільство 234

Гуманістична функція 64

Дедукція 25, 26, 219

Демографічний вибух 262, 276

Демографічні умови 140, 141

Держава 231-242

Динаміка соціальних відносин 214

Динамічні суперечності 218

Пізнавальна парадигма 19

Пізнавальний інтерес 214

Пізнання 3-291

Плюралізм 8, 106, 179, 258

Позиція 20, 113, 204, 212-216, 233, 257

Поліваріантність 106

Політика 231-233, 236, 240, 267, 269, 277

Політична свідомість 142, 149

Порівняльно-історичний аналіз 175

Постіндустріальна цивілізація 252

Постнекласична методологія історії 106

Пошукові моделі 271

Прагматична функція 63

Практика 14, 50, 52, 58, 71, 87, 119, 121, 132, 144, 164, 196, 230, 271, 284

Практичні потреби 52, 123

Предмет дослідження 48, 122, 197, 214

Предмет пізнання 18, 87, 202, 210

Предметне буття людини 4

Природно-історичний процес 111

Прогнозування 30, 54, 175, 254, 262-264, 269-273, 287

Прогностична функція 63

Професійна компетентність 20, 49

Раціоналізм 11, 90

Релігійна свідомість 142

Релігійні вірування 67

Дискурс 11, 85, 90, 91, 96
Дискурсивізм 11
Дихотомія 45, 135
Діалог 86, 88, 226, 240, 280, 299
Діяльність 4, 9-13, 17-22, 37-45, 55-63, 111-114, 130-133, 137, 144, 163, 172
Дослідник 19, 24, 37, 60, 66, 77, 85, 104-107, 118-132, 154-167, 172-177, 203-219, 239, 257
Духовно-практична підсистема 208
Екоантропоцентризм 222
Екологічні відносини 141
Економіко-географічне середовище 141
Економічна кібернетика 271
Економічні відносини 183
Експеримент 25, 32, 119, 125, 177, 217, 230, 261
Емпатія 80
Емпіричне знання 217, 218
Епістема 89
Естетична свідомість 142
Єдність історичного і логічного 27
Життєві цілі 7, 56, 143, 231
Загальнокультурна функція 64
Закон взаємодії різних форм суспільної свідомості 148
Закон спадковості 148
Зворотний вплив на суспільне буття 142
Зміст 5-8, 17, 20, 27, 30, 40, 48, 52, 65, 73, 81, 92, 102, 110, 115, 145-149, 297, 219
Розвиток 6, 16, 30, 36-41, 56, 69, 72, 83, 86, 104, 111, 113, 117, 118, 129-134, 141-152, 159, 161, 171, 178, 187, 204, 220, 259
Розуміння 3-16, 21-32, 38-50, 57-68, 72
Самообмеження 225
Самодостатність 200, 226
Самоорганізація 244, 301
Свідомість 4, 42, 139, 144, 150, 153, 156, 265
Світогляд 8, 36, 59, 62, 98, 105, 137, 204-209, 212, 214, 220
Світоглядна функція 62
Світоглядний потенціал 206
Семіозис 94
Сенс 5-7, 31, 49, 62, 77, 87, 90-98, 103, 107, 151, 181, 199, 225, 250
Сенсуалізм 11
Синтез 25, 26, 179, 199, 200, 219, 226
Система 4, 27, 29, 64, 74, 93, 98, 104, 113, 119, 131, 136, 144, 162, 185, 190-195, 218
Системний аналіз 30, 175, 198-200
Системно-кібернетичний стиль мислення 195
Системно-структурний аналіз 27, 28, 22
Ситуативна логіка 85
Соціальна гносеологія 65
Соціальна позиція дослідника 212
Соціальна філософія 54, 66, 102-104, 144, 177, 292
Соціальне буття 61, 100, 115, 189, 240, 252, 274

Ідеальне буття 153
Ідеальний тип 82
Ідеологія 144, 240, 292
Іманентні взаємозв'язки 218
Індивідуальне буття 105
Індукція 25, 26, 219
Індустріальне суспільство 248, 270
Інерційність людського мислення 138
Інноваційний розвиток 285
Інструментарій пізнання 62
Інтегративність 226
Інтерпретація фактів 171
Інтеррогативна логіка 208-211
Інтуїтивізм 11
Істина 14, 46-52, 86, 87, 119, 121, 200, 209
Історизм 78, 113, 189, 199
Історичне буття 106, 107
Історичний закон 113
Історичний матеріалізм 92, 139, 143, 183
Історичний метод 176
Історичний процес 239, 266
Класична методологія історії 105
Кластери світогляду 206
Коеволюційна стратегія пізнання 229
Компетентність 20, 40, 233
Конструктивна функція 65
Соціальне пізнання 4-8, 10-19, 22-291
Соціальний експеримент 167-170
Соціальний матеріалізм 182, 183
Соціальний релятивізм 182, 183
Соціальний фетишизм 182-186
Соціальний час 93, 94
Соціальні явища 117, 219
Соціологічний аналіз 180
Соціологічний закон 113, 114
Соціологічні дослідження 119, 216
Соціум 3, 4, 29, 54-59, 66-70, 98-102, 108, 114-118, 128, 137-139, 163-16, 202-204, 209, 214
Специфіка 23, 54, 55, 81, 114, 127, 166, 179
Співжиття 100, 124, 158, 163
Спілкування 4-7, 35, 42, 67, 86, 128, 137, 144, 212, 225, 248, 259, 266, 270, 282, 285
Спосіб виробництва 202
Спостереження 25, 32, 34, 92, 165-167, 170, 218
Справедливість 42, 152, 155, 242
Сприйняття 77, 95, 100, 107, 125, 129, 136-139, 142, 225, 288-291
Стабільність 146, 227
Сталий розвиток 222
Статистичне спостереження 166
Стиль 186-191, 193-195, 199-201, 225
Стиль ймовірного мислення 190
Стійкість 88, 227, 254

Конфлікт 40, 42, 69, 146, 181, 222, 236, 249

Концепція осьового часу 92

Культура 7, 33, 67, 88, 104, 226, 232, 257, 269, 281

Культурне середовище 257

Культурний шок 97

Культурологічний підхід 8, 92

Культуроцентризм 258

Логіка людської діяльності 20, 301

Логіка пізнання 20

Логос 188

Логоцентризм 225

Локаут 247

Людина 3, 9, 15-19, 36, 69, 90-97, 114-117, 130-139, 142, 156, 184, 205-213

Людство 39, 58, 72, 117, 155, 160, 172, 223, 263, 267

Марксизм 112, 113

Матеріальне буття 130

Матеріальні аспекти відносин 141

Матеріальні суспільні відносини 141

Матеріальні умови життя суспільства 140

Матеріально-технічна база 140

Машина 248

Метод 6, 9, 14, 22-39, 63-66, 70, 71, 78-92, 101-110, 119, 126, 150, 164-171, 175

Методи пізнання 22, 24, 28, 46, 54

Методологічна криза 6

Структура 15, 40, 90, 95, 139-144, 187, 241, 249, 258, 289, 299

Структуралізм 88

Структурний аналіз 175, 234

Структурні методи пізнання 219

Суб'єкт пізнання 17, 68, 131, 174, 210

Суб'єктивні чинники 69, 214, 272, 280

Сукупність знань 72, 203

Суперечність 4, 67, 129, 146, 216, 246, 255

Суспільна свідомість 17, 74, 136, 139-148, 158, 266, 289, 290

Суспільне буття людини 21, 35, 56, 58, 63, 65, 75, 102, 116, 130, 140-150, 182, 202

Суспільний розвиток 69, 111, 226

Суспільні відносини 130, 141

Суспільство 36, 67, 75, 117, 132, 146, 163-181, 216, 231, 241, 250, 255, 270, 279, 287

Сутність пізнання 13, 15

Сходження від абстрактного до конкретного 27

Сценарність 106

Сцієнтизм 255

Талановитість 216

Творчість 4, 215, 261

Теорія середнього рівня 24

Технократичний тип мислення 281

Техносфера 36, 141, 142, 227

Точки біфуркації 74, 75

Узагальнення 9, 24, 31, 32, 60, 103, 150, 167, 173, 189, 206, 215

Методологічна функція 62
Методологічний принцип 50
Методологія 29-36, 62-65, 78, 101-110, 164, 171, 178, 182, 199, 203, 213, 229
Механізм реалізації законів 110
Механіка 78, 252
Мислення 18, 23, 27, 48, 82, 120, 138, 144, 156, 173, 177, 186-201, 209, 225
Міждисциплінарний рівень системного аналізу 199
Міжметодологічний рівень 199
Модель 26, 90, 197, 254, 287
Моделювання 26, 65, 71, 126, 175, 197, 222, 254
Мораль 45, 135, 231-233
Моральні цінності 110, 138, 154
Моральнісна свідомість 142, 154
Моральнісні висновки 216
Моральнісні цінності 153, 155
Універсам 98, 225
Факт 33, 37, 49, 55, 60, 70, 81, 85, 103, 109-111, 145, 160, 167, 171-177
Фальсифікаціонізм 184
Феномен 5-9, 11, 16-18, 22, 28, 36, 41, 46, 54, 61, 113, 122, 131, 145, 150, 181, 210, 235
Фізико-географічне середовище 141
Філософія права 234
Філософія суспільного розвитку 220
Філософська свідомість 142
Філософський метод 23
Філософські аспекти соціального пізнання 114, 115
Формалізація 27, 175, 208, 211, 219
Функції соціального пізнання 59, 61, 62
Футурологія 269
Цивілізаційний підхід 8, 92, 222
Цивілізація 3, 250-252, 281, 287
Цінності 3, 7, 11, 42, 44, 49, 56, 76, 98, 110, 120, 121, 151-156, 216-219, 248, 281
Чуттєва конкретність 217
Чуттєве пізнання 15, 21, 174

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Августин Аврелій Блаженний* 94, 116, 292
Аверинцев С. С. 95
Аверьянов А. Н. 175, 187, 191, 292
Адорно Т. В. 29, 292
Акофф Р. 55, 57, 292
Алексєєв А. П. 165, 269, 298
Алтухов В. Л. 292
Андреєва Г. М. 130, 292
Андрущенко В. П. 4, 57, 154, 184, 262, 292, 304
Анисимов О. С. 30, 32, 33, 292
Анохін П. К. 272
Антонов Є. О. 6, 11, 23, 35, 293
Аристотель 4, 8, 19, 47, 187, 293
Арон Р. 8, 92, 272, 293
Аршинов В.И. 293
Атаманчук Г. В. 292, 303
Афанасьєв В. Г. 237, 293
Бабаєв В. М. 2, 5, 7, 36, 218, 293, 320
Баєва Л. В. 154, 293
Бакіров В. С. 93-98, 248, 250, 252, 253, 255-258, 293, 294, 304
Банхоффер 263
Барг М. А. 113, 114, 294
Батурин В. К. 292, 303
Бах І. С. 93
Бахтін М. М. 24
Бейтсон М. 36, 294
Микешина Л. А. 299
Михальченко М. І. 2, 262, 292, 299
Мікеланджело 148
Моїн В. Б. 260, 299
Моїсєєв М. М. 157, 160, 263, 286, 299
Момджян К. Х. 112, 300
Монтеск'є Ш. 116
Моргентау Г. 184
Морено Дж. 70
Мортон Т. 40
Мосс М. 99
Навои А. 188, 300
Найссер У. 24
Никифоров А. Л. 211, 297
Новиков А. І. 35, 300
Ньютон І. 189, 190
Ойзерман Т. Й. 17, 300
Оккам У. 49, 50, 307
Ортега-і-Гассет Х. 281
Оруелл Дж. 263
Осипов Г. В. 300
Осипов Ю. М. 365, 300
Оуен Р. 168
Павло IV 52
Павлов Л. Г. 187
Пазиніч С. М. 2, 208, 218, 222, 293, 295-298, 300, 320
Парето В. 116

Бекон Ф. 22
Белл Д. 184, 272
Бердяєв М. О. 3, 254, 294
Бернал Дж. 294
Берталанфі Л., фон 175, 191
Бетті Е. 86
Бетховен Л., ван 93
Беленький В. Х. 112, 294
Бжезінський З. 271, 272
Біблер В. С. 257
Бондаренко Г. В. 172, 294
Борн М. 188, 189, 273, 294
Брежнєв Л. І. 109
Бройль Л., де 275
Буданов В. Г. 77, 150, 294
Будзан Б. П. 226, 294
Будко В. В. 295
Буланкина Н. Е. 282, 295
Булатов М. О. 107, 295
Бусленко М. П. 191
Валлерштайн І. 295
Василенко В. Н. 292, 303
Василенко П. М. 298
Вебер М. 3, 8, 81, 82, 92, 99, 153, 250, 295
Вернадський В. І. 156, 160, 215, 287, 295
Вестермарк І. 184
Вівальді А. 93
Віндельбанд В. 8, 79, 92, 116, 153
Вінчі Л., да 148
Вітгенштейн Л. 11, 159
Парсонс Т. 3, 70
Петров М. К. 185
Петрушенко В. Л. 48, 300
Печчеї А. 263
Пікашова Т. Д. 30
Піфагор 68
Платон 8, 19, 31, 47, 84, 115, 152
Пономаренко В. О. 191, 301
Пономаренко О. І. 191, 301
Пономарьов О. С. 1, 2, 133, 187, 218, 222, 293, 295, 297, 298, 300, 301
Попов Г. Х. 191
Попов П. В. 299
Поппер К. 83, 84, 85, 116, 176, 184, 263, 301
Пригожин І. 191, 193, 254, 256, 302
Прокопенко Е. Е. 305
Пролєєв С. В. 296
Пронштейн А. П. 71, 302
Пушкин А. С. 302
Рассел Б. 302
Ратников В. П. 152, 304
Рафаель 148
Резнік С. М. 133, 301
Резніков П. П. 298
Ричкова О. В. 124-126, 128, 302
Рікер П. 24, 86
Ріккерт Г. 79, 82, 116, 153
Річардсон Л. 270
Розін В. М. 24

Восленський М. С. 241, 295
Гагарін Ю. О. 73
Гадамер Х.-Г. 24, 86-88, 259, 295
Гайворонская В. В. 222, 295
Гартман Е, фон 11
Гвардіні Р. 249, 295
Гегель Г. В. Ф. 27, 30-32, 50, 78, 106, 116, 152, 200, 233, 234, 265, 295
Геласій I 52
Гелбрейт Дж. 272
Гендель Г. Ф. 93
Герасимчук А. А. 16, 27, 295
Глінка М. І. 93
Гобозов И. А. 295, 303
Горбачов М. С. 263
Грехнев В. С. 101-104, 295
Григор'єв С. І. 261, 296
Губерський Л. В. 2, 154, 262, 292, 296
Гуревич А. Я. 99
Гуріна М. 245, 296
Гусейнов А. А. 32, 296
Гуссерль Е. 12, 24
Давидов Ю.М. 178, 296
Даль В. І. 45, 296
Данбар Р. 37, 296
Данилевський І.М. 71, 302
Данилевський М. Я. 8
Данте А. 148
Дедал 262
Декарт Р. 22, 30, 50, 78, 129, 223, 230, 296
Ростоу У. 272
Рудич Ф. М. 236, 302
Руссо Ж.-Ж. 24
Ручка А. О. 154, 302
Савельєв Ю. 302
Савин С. А. 295, 303
Савчук О. О. 297
Садовський В. Н. 175, 187, 191
Сартр Ж.-П. 24
Сахаров А. Д. 263
Сачков Ю. В. 22, 302
Сегет В. 22
Сен-Симон 78, 148
Сериков Г. М. 136, 302
Смирнова Н. М. 24
Смолій В. А. 239, 240, 303, 304
Сократ 13, 14, 19, 135, 152
Соловей Л. А. 30
Соловійов В. С. 12
Сорокин П. 95
Сошніков А. О. 237, 303
Спіркін А. Г. 11, 63
Стенгерс І. 302
Стефанов Н. 303
Ст'юпін В. С. 223, 303
Субетто О. І. 158, 161, 296, 303
Судаков В. И. 303
Судакова В. Н. 303
Суркова Л. В. 303
Сухомлинський В. О. 136

Демокрит 31
Ден Сяопін 110
Дерев'янка Ю. П. 296
Дерріда Ж. 24, 247, 288, 296
Дільтей В. 80, 82, 86
Добронравова І. С. 30
Дунченко З. І. 305
Дюркгейм Е. 3, 99, 251, 296
Д'юї Дж. 153
Ейніштейн А. 39, 40, 68, 70, 78
Енгельс Ф. 139, 183, 250, 299
Еразм Роттердамський 148
Ешбі У. Р. (Эшби) 146, 305
Єсенін С. О. 279
Забужко О. С. 261
Заветний С. О. 2, 296-298, 320
Іванов А. В. 24
Іванов В. В. 176, 297
Івін О. А. 211, 297
Ікар 262
Ільєнков Е. В. 11
Ільїн В. В. 187, 296, 297
Ільїн Є. П. 11
Каган М. С. 297
Казначєєв В. П. 156
Камю А. 297
Кан Г. 272
Кант І. 11-13, 31, 32, 50, 87, 106, 116, 150, 152, 200, 223, 297
Кара-Мурза С. Г. 162, 297
Тарасенко В. І. 260, 303
Тейяр де Шарден П. 215, 303, 305
Телеман Ф. 93
Тимошенко З. І. 16, 27, 295
Товажнянський Л. Л. 300
Тодоров А. 128
Тойнбі А. Дж. 8, 78, 92, 95, 184
Тоффлер А. 272, 304
Требін М. П. 304
Тугаринов В. П. 252, 304
Тукаленко І. 233, 236, 304
Фатхи Т. Б. 298
Федотова В. Г. 251, 255, 304
Фейджін Р.-Ф. 191
Фесенкова Л. В. 304
Фіхте Й. Г. 31, 37
Фішер Р. 187
Флехтхейм О. 269
Форрестер Дж. 304
Франк С. Л. 3, 11, 12
Франкл В. 304
Фрейд З. 53, 116
Фролов І. Т. 11
Фромм Е. 24, 76, 99, 116
Фуко М. 88-91, 230, 304
Фукуяма Ф. 288
Фурастьє Ж. 272
Фур'є Ш. 148, 168
Хабермас Ю. 263, 272
Хайдеггер М. 24, 86, 129, 259, 263

Карнап Р. 11
Касавін І. Т. 77, 88
Кассірер Е. 259
Кедровський О. І. 30
Кемеров В. Є. 24
Кістяковський Б. О. 24, 165, 297
Князєв В. М. 234, 297
Ковтун В. І. 261
Козлова О. Н. 232, 297
Коллінгвуд Р. Дж. 297
Конверський А. Є. 187
Копнин П. В. 24, 30, 33, 34, 109, 177, 287, 297,
Корняков В. И. 286, 287, 297
Костенко Л. В. 261
Костюк Н. Т. 30
Кохановський В. П. 29, 298
Кративенський С. Е. 57, 67, 70, 114, 147, 168, 171, 176, 281, 282, 298
Краснопояс Ю. І. 191
Кремень В. Г. 2, 154, 187, 208, 283, 296, 298
Кримський С. Б. 24, 154, 226, 298
Кузанський М. 148
Кузнецов В. Г. 298
Кун Т. 184
Кутирев В. А. 45, 135, 298, 299
Лавриненко В. Н. 309
Ламетрі Ж. 78, 194
Ландау Л. Д. 190
Лауе М. 104
Хальбвакс М. 99
Хантингтон С. 305
Харченко А. О. 301
Холл А. 191
Холмогорова А. Б. 124, 125, 126, 128, 302
Хомич Є. В. (Хомич Е. В.) 13, 305
Хрущов М. С. 109
Цицерон 188
Чаадаєв П. Я. 70, 116
Чайковський П. І. 93
Чесноков В. С. 305
Чеснокова О. І. 305
Чусшов В. І. 305
Шаповалов В. Ф. 24
Швейцер А. 263
Шекспір У. 148
Шелер М. 153, 259
Шпенглер О. 8, 78, 92
Штофф В. А. 167, 305
Штумпф К. 13
Юм Д. 21
Юдін Е. Г. 63
Юнгк Р. 272
Юрі У. 187
Ярошовець В. І. 36, 305
Ясперс К. 8, 16, 24, 92, 248, 263, 305
Яценко О. І. 30
Anton J. L. 306
Bargh J. A. (Барг Дж. А.) 125, 305

Лацаріус М. 116
Левенець Ю. А. 239, 240, 303, 304
Леві-Брюль Л. 184
Леві-Стросс К. 99
Лейбниц Г. В. 31
Лекторський В. О. 11
Леонтьев А. Н. 299
Лешкевич Т. Г. 298
Лисенко М. В. 93
Литвин В. М. 304
Ліотар Ж.-Ф. 256
Локк Дж. 31, 178
Лопатін Л. М. 12
Лосєв О. Ф. 95
Лутай В. С. 30
Мазоренко Д. І. 298
Мамардашвілі М. К. 11, 149, 190, 299
Маннгейм К. 184
Маркс К. 3, 4, 50, 72, 84, 87, 92, 106, 111, 116, 139, 178, 183, 203, 253, 296, 297, 299
Маркузе Г. 263, 272, 299
Матяш Т. П. 298
Медоуз Д. 270
Межуєв В. М. 240, 299
Мейнеке Ф. 113, 299
Мемфорд Л. 248
Мерло-Понті М. 24, 129
Мертон Р. 24, 299
Bernard M. 305
Brothers L. (Брозерс Л.) 125, 305
Chartrand T. L. (Чартранд Т. Л.) 125, 305
Fernandez-Duque D. (Фернандез-Дюк) 127, 306
Fiske S. T. (Фіск С. Т.) 128, 306
Fodor J. A. (Фодор Дж. А.) 126, 306
Fogassi L. 306
Freise M. 306
Gazzola V. 306
Goren A. 306
Johnson M. L. (Джонсон М.) 127, 306
Hall C. C. 306
Keysers C. (Кейзерс К.) 127, 306
Liotard J.-F. 306
Mandisodza A. N. 306
Morra Gianfranco 306
Priller E. 306
Richardson L. 306
Segeth W. 306
Seligman Adam B. 306
Shriber D. (Шрайбер Д.) 126
Taylor S. E. (Тейлор С.) 128, 306
Todorov A. 306
Wicker B. 306
Willis J. 306
Zimmer A. 306

ЗМІСТ

Вступ.	3
1. Сутність і методи пізнання.	9
1.1. Сутність пізнання.	13
1.2. Метод як гносеологічний феномен.	22
1.3. Методологічні проблеми пізнання.	30
1.4. Взаємозв'язок пізнання і діяльності.	37
1.5. Гносеологічні проблеми істини.	45
2. Специфіка соціального пізнання.	54
2.1. Сутність соціального пізнання.	57
2.2. Функції соціального пізнання.	61
2.3. Витоки специфічності суспільного пізнання.	66
2.4. Індивідуальне і суспільне пізнання.	72
2.5. Історичні віхи становлення соціального пізнання.	77
2.6. Комунікація і просторово-часові уявлення у соціальному пізнанні.	92
3. Проблематика соціального пізнання.	100
3.1. Методологія соціального пізнання	101
3.2. Методологічна сутність законів суспільного розвитку	108
3.3. Філософські аспекти соціального пізнання	114
3.4. Нейропсихологічний підхід до розуміння соціального пізнання	124
4. Пізнання суспільством зовнішнього світу	132
4.1. Гносеологічна роль науки і освіти в соціальному пізнанні зовнішнього світу	134
4.2. Суспільна свідомість: сутність, структура і джерела формування	139
4.3. Суперечлива природа суспільної свідомості.	145
4.4. Аксіологічні аспекти суспільної свідомості.	150
4.5. Суспільний інтелект і ноосферна освіта.	155

5. Пізнання суспільства та закономірностей його функціонування і розвитку.	163
5.1. Емпіричний рівень соціального пізнання.	165
5.2. Теоретичний рівень соціального пізнання.	173
5.3. Методологічні проблеми соціології.	177
5.4. Основні підходи до пізнання суспільства.	182
5.5. Системний стиль мислення в соціальному пізнанні та управлінні	186
6. Особливості філософії соціального пізнання.	202
6.1. Світогляд і суб'єкт дослідження.	204
6.2. Суб'єктно-об'єктні відношення та інтеррогативна логіка в соціальному пізнанні.	208
6.3. Методи соціального пізнання і соціальна позиція дослідника	212
6.4. Діалектика емпіричного і теоретичного рівнів соціального пізнання.	217
6.5. Нові підходи до удосконалення соціального пізнання.	221
7. Пізнання сутності держави, влади і політики.	231
7.1. Держава, влада і політика як сутнісні атрибути соціуму.	233
7.2. Роль держави, влади і політики у соціальному пізнанні.	239
7.3. Вплив соціального пізнання на трансформацію влади і політики	243
7.4. Особливості соціального пізнання у постіндустріальному світі	247
8. Соціальне прогнозування і передбачення.	262
8.1. Соціальне пізнання і логіка суспільного прогресу.	264
8.2. Футурологія і наукове прогнозування	269
8.3. Глобальні проблеми людства і перспективи людської цивілізації	273
8.4. Філософське осмислення майбутнього.	284
Післямова.	289
Список використаних джерел.	292
Предметний покажчик.	307
Іменний покажчик.	313

Наукове видання

БАБАЄВ Володимир Миколайович
ПОНОМАРЬОВ Олександр Семенович
ПАЗИНІЧ Станіслав Миколайович
ЗАВЄТНИЙ Сергій Олександрович

СОЦІАЛЬНЕ ПІЗНАННЯ

Монографія

Відповідальний за випуск *М. М. Новікова*

За авторською редакцією

Дизайн обкладинки *Т. Є. Клочко*

Підп. до друку 18.06.2013 р.
Друк на ризографі
Зам. №

Формат 60x84/1/16
Ум. друк. арк. 15,1
Тираж 300 пр.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 4705 від 28.03.2014